

1889

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 12 1889

Դ Ե Կ Տ Ե Մ Ր Ե Ր

1889 № 12

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻ

ԹԻՖԼԻՍ

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ

1889

Дозволено цензурою Тифлисъ. 7-го Декабря, 1889 года.

Типографія М. Д. Ротинянца на Гол. просп. домъ № 41.

„Մ Ո Ւ Ր Ճ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ—ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ—ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

1890 թ.

ԲԱԺԱՆՈՐԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԲԱՑԻԱԾ Է

«ՄՈՒՐՃ»-Ը 1890 թվականին հրատարակելու է նոյն ծրագրով,
որպէս 1889 թին:

«ՄՈՒՐՃ»-Ի ԵՂԱԾ ԲԱԺԻՆՆԵՐԻ Վերայ աւելանալու են նորերը, որոնց
մասին բացատրութիւն է տրւած ներկայ համարի առաջնորդում:

«ՄՈՒՐՃ»-Ի ԾԱԽԱՐՀ Խմբագրութիւնն զիտաւորութիւն ունի
մեծացներու: Ներկայ 1889 թիւի համար խոստացւած էր 8—10
թերթ ամիսը, իսկ զայ 1890 թվականին խոստացւում է 9—11
թերթ, եթէ բաժանորդագրութիւնը համապատասխան կերպով ըն-
դարձակւի:

«ՄՈՒՐՃ»-Ի սոյն Ք-ում սկսում է Պերճ Պաշեանցի «ԲՂԻԷ»
մեծ վէպը: 1890 թվականի նոր բաժանորդները ձրիաբար
կը ստանան այդ վէպի ներկայ Ք-ում տպւած մասը՝ կից 1890
թվականի առաջին Ք-ի հետ:

«ՄՈՒՐՃ»-Ի ԲԱԺԱՆՈՐԳԱԳԻՒՆ Է տարեկան 10 բուրլի: Ուսու-
ցիչները վճարում են 9 բ., իսկ ուսանողները՝ 8 բուրլի: Ընդուն-
ւում է բաժանորդագրութիւն նաեւ մաս-մաս, առաջին կիսամեա-
կում բոլորը վճարելու պայմանով:

ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ գրում են, բացի խմբագրատանից՝ Գանոխկալա
փողոց, նախկին սուն Ա. Յովհաննիսեանի, նաեւ հետեւեալ տեղերում:
1) Գրախնայատնոցներում, 2) Խիդեկէլի պախլիանում, Ալեքսանդ-
րեան այգու անկիւնում, 3) պ. Տէր-Յովսէփեանցի ծխախոտի խա-
նութում՝ Երևանեան հրապարակի վերայ, 4) պ. Դէրզկեան եղբ-
բրատնեակում՝ պ. Խ. Նիրազեանի մօտ, Զուրաբովի քառանկարացում:
Ուրիշ տեղերից զիմում են՝ Тифлисъ. Редакция журнала
„МУРՃ“.

Արտատահմանից՝ Tiflis (Caucase). Rédaction de la Revue
«MOURTCH».

„Մ Ո Ւ Ր Ճ“-Ը 1889 Թ.

Ներկայ համարով «Մուրճ» քաղաքական-հասարակական-գրական ամսագիրը բոլորում է իւր առաջին տարւայ գոյութեան շրջանը, առաջիկայ 1890 թւականին իւր երկրորդ տարւայ շրջանը մոտենլու համար:

Տարին լրանալով, պարտք ենք համարում հասարակութեան մի հաշիւ ներկայացնել, թէ ի՞նչ արաւ «Մուրճ»-ը իւր գոյութեան սկզբնական տարում, ի՞նչ սկզբունքներով նա ղեկավարեց, ի՞նչ տեղ նա կարողացաւ բռնել մեր պարբերական հրատարակութիւնների մէջ, և թէ ի՞նչպէս է մտադիր նա գործելու զայ 1890 թւականին:

«Մուրճ»-ի հրատարակութիւնը սկսելուց առաջ, մենք զիմեցինք հայ բնթերցող հասարակութեան մի բաժանորդագրական հրաւերով, ամսագրի ծրագրի և աշխատակցելու խոստացած անձերի անունների հետ ծանօթացնելու համար:

Նրանց, որոնք չը գլացան իրանց աշխատակցութիւնը նոր լոյս տեսնող ամսագրին,—մենք յայտնում ենք մեր խորին շնորհակալութիւնը: Աւելի ևս շնորհակալ ենք այն անձերից, որոնք իրանց աշխատակցութիւնը թէ պահպանեցին մինչև վերջ և թէ այն փոխանցում են հետևեալ 1890 թւականը:

Մեծամասնութիւնը, բարեբաղդաբար, վերջիններին է պատկանում: «Մուրճ»-ին աշխատակցելու խոստացած բազմաթիւ անձերից միմիայն մի քանիսը դրժեցին իրանց տւած խօսքը: Բայց այժմ, երբ տարին լրանում է, մենք գոհունակութեամբ հաստատում ենք, որ, որքան էլ բազմաթիւ էր խոստացած անձերի թիւը, իսկականութիւնը այդ թիւից էլ զերազանցեց: Նւ արդարև, «Մուրճ»-ի աշխատակիցների թիւը ամենամիս աւելացաւ, ոչ թէ եղածների տեղը:

բռնելու, այլ եղածներն Վերայ դրականապէս աւելանալու համար: Զ'անցաւ մի ամիս, որ «Մուրճ»-ի բովանդակութիւնը ճոխացրած չը լինէր երկու-երեք նոր աշխատակիցների գրած քներով, չընայած, որ ոչ ոք չի կարող մեզ ջանդիմանել անխորութեան մէջ՝ աշխատակիցների և տպւած նիւթերի նկատմամբ:

Մենք չենք կարող այդ երեւոյթը չը բացատրել նրանով, որ «Մուրճ»-ը քանի զնաց, աւելի ու աւելի արծարծեց հաւատ դէպի ինքը՝ մանաւանդ երիտասարդ ոյժերի մէջ, որոնք և զլխաւոր կոն-տինգենտը կազմեցին «Մուրճ»-ի աշխատակիցներին:

Մեր հրաւերին՝ «Մուրճ»-ը պահպանելու համար՝ պատաս-խանեցին հարիւրաւոր անձեր: Դոքա են «Մուրճ»-ի առաջին տար-ւաց բաժանորդները: Դոցա թիւը աւելի նւազ էր, քան ինչ պէտք էր «Մուրճ»-ի համար. այո՛, այդ թիւը շատ աւելի նւազ էր: Բացց բաժանորդագրութեան գործում, որի մէջ հասարակութեան վերա-բերմունքն ենք տեսնում դէպի մի հրատարակութիւն, կար այս միս-թարական կողմը, որ 1889 թւականի «Մուրճ»-ի բաժանորդների կիսից աւելի գրեցին բաժանորդ ամսագիրը՝ լոյս տեսնելուց յետոյ և ոչ թէ դրանից առաջ: Դրա մէջ մենք տեսնում ենք ապացոյց, որ «Մուրճ»-ի բաժանորդները վերաբերել են դէպի այդ ամսագիրը կա-տարեալ գիտակցութեամբ, որ և միսթարիչ է և ցանկալի:

Պարտք ենք համարում մեր շնորհակալութիւնը յայտնել այն հարիւրաւոր անձերին, որոնք արձագանք տւին մեր հրաւերին: «Մուրճ»-ի այդ անդրանիկ բաժանորդները ուղեցին ոչ միայն «Մուրճ»-ը ստանալ, այլ և «Մուրճ»-ի երեւան դալուն և պահպանելուն օգնել: Մեր հրատարակութեան բաժանորդները մեծ մասամբ պատկանում են համեմատապէս ամենաինտելիգենտ հայ դասակարգին: Նոցա անունները, որպէս և աշխատակիցներինը, կապւած են «Մուրճ»-ի սկզբնաւորութեան հետ:

Նիւթական միջոցների սղութիւնը մենք լրացրինք մեր եւան-դով: Համարելով ամեն գործի սկիզբը դժարին, զոհաբերութիւն պահանջող, մենք բիւջետի հաւասարակշռութիւնը պահպանելու համար չ'աշխատեցինք: Ընդհակառակը, մենք չ'ընդդիմացանք միշտ աւելի ու աւելի աճող նիւթերի հոսանքին, չ'ուղեւորվ ծնշել մեր սերնդի մտաւոր արտադրութիւնների արտայայտութիւնը և ծնշել

«Մուրճ»-ի այն ծաւալը, որին նա բնականապէս ձգտում է: Դրա հետեանքը այն էր, որ միանգամայն անհնարին եղաւ մեզ համար մեր բաժանորդներին ամեն ամիս տալ միմիայն մեր խոստացածի չափ. ոչ գրաւելու, այլ միմիայն ազնիւ դրողմաներից ստիպւած, մենք հրատարակեցինք «Մուրճ»-ը աւելի մեծ ծաւալով, միանգամայն անցնելով սահմանաւ չափը:

Այդքանը բաւական ենք համարում «Մուրճ»-ի, այսպէս ասած, արտաքին կողմերի մասին: Գառնանք այժմ դէպի մեր ամսագրի ներքինը, նորա բովանդակութիւնը և ուղղութիւնը:

«Մուրճ»-ի երեան դալը ամենքի յիշողութեան մէջն է. նա երեան եկաւ, երբ հայ հասարակութիւնը ութ տարի շարունակ ամսագիր չէր ունեցել: Հրապարակի վերայ էին միմիայն օրաթերթեր, որոնք տարիներ շարունակ, գրեթէ անընդհատ կերպով, կերակրում էին հայ ընթերցողների ուղեղը բանակոխներով, որոնց անձնական և եսական բնաւորութիւնը մինչ վերջին ծայր ձանձրացրել էր հայ ընթերցողների ընտրելագոյն մասին և փչացրել զրական ճաշակը հազարաւոր այլ ընթերցողների:

Գրող զասակարգը բաժանւած էր որոշ խմբերի, որոնց առանձնութիւնը և անհամբաւշտութիւնը դատապարտել էր նրանց մտաւոր ամուլութեան և նախանձով ու չարութիւնով լիքը բամբասանքների:

Բայց նոյն իսկ գրողները շատ սակաւացել էին: Հրապարակի վերայ էին մատով համբելու թւով գրողներ, որոնց մեծամասնութիւնը, կարելի է ասել, աւելի վարժուող էին, քան անկախ մտածողներ: Խորշելով ատպարիզում եղած թերթերի բռնած ընթացքից, զրական գործիչ լինելու ընդունակ մարդկանց մեծագոյն մասը ուղղակի հեռացել էր ասպարիզից, իսկ նորերի համար մամուլը բաւականաչափ զրաւչութիւն չ'ունէր: Իսկ նոքա, որոնք իրանց կապը չէին կորել մամուլից, — արտադրում էին որքան կարելի է քիչ: Գրական ամուլութիւնը ակներե էր, զարհուրելի էր, սպառնալի էր:

Նրանց, որոնք մեր ասածները չափազանցութիւն կը համարեն, կարող ենք համոզել թւերով: Բայց յոյս ունինք, որ այդ խօսքերը թւերով ապացուցելու նեղութիւնը մեզ չի տրւիլ, որովհետեւ մենք

խօսում ենք մի անցեալի մասին, որը չափից դուրս մօտ է ամբողջ ընթերցող հասարակութեան յիշողութեան:

Հասարակութեան հետաքրքրութիւնը գէպի մամուլը, գէպի տպագրական խօսքը պահպանւում էր արհեստական կերպով՝ բանականով, որի մէջ գաղափարը վերջին տեղն էր բռնում, իսկ հոգսը գրական պատշաճաւորութեան համար՝ ամենավերջին տեղը:

Այդ հանգամանքների մէջ էր, որ լոյս տեսաւ «Մուրճ»-ը: Եւ, ի հարկէ, վերջինս բռնեց բոլորովին այլ ընթացք, իւր համար հետաքրքրութիւնը նա քաղեց բոլորովին այլ աղբիւրներից. բայց որ նա, լուրջ լինելով հանդերձ, կարողացաւ հետաքրքրական լինել, — ոչ ոք կարող է «Մուրճ»-ի այդ յատկութիւնը հերքել և ուրանալ: Մեր աչքով տեսածը և մանաւանդ մանաւոր տեղեկութիւնները գաւառներից՝ մեզ համոզել են, որ «Մուրճ» կարդացողները ոչ միայն բաժանորդներն են, այլ առհասարակ հայ ընթերցող դասը, և որ ամսագրի մի օրինակից օգտւողները երբեմն տասնեակներ են:

«Մուրճ»-ը կենդանի օրդան էր այն պատճառով, որ նա ամբողջապէս նւիրւած էր մեր կենսական խնդիրներին և ժամանակակից կեանքին: Իւր առաջնորդողներով, իւր վէպերով, իւր հատ-հատ յօդւածներով, իւր ներքին ճեսութիւնով նա շօշափում էր, նկարագրում էր կամ քննադատում մեր ներքին կեանքի խնդիրները և կեանքի կազմն ու երևոյթները: Ոչինչ չը տպւեց «Մուրճ»-ում, ինչ չէր կարող յարաբերութիւն ունենալ մեր ժամանակակից կեանքի որ և է կարևոր խնդրի կամ կեանքի ու գրականութեան երևոյթի և կամ հասարակութեան պահանջի հետ: Յօդւածներ, որոնք ինքն ըստ ինքեան կարող էին արժէք ունենալ, բայց որոնց երևալը չէր կարող արդարացնել հասարակութեան ներկայ պահանջով, ընդունելութիւն չը գտան «Մուրճ»-ի մէջ: Կեղծ գիտնականները, թաքուն նպատակների հետևող գրողները, թմրած ու փտած ոյժերը ոչ մի կերպ ընդունելութիւն չը գտան «Մուրճ»-ի մէջ:

Բնութենական չը գտան նաև մարդիկ, որոնք իրանց ահաս մտքերով չը գիտես թէ ի՞նչ նպատակի են հետևում, թէ ի՞նչ է նոցա խելական աշխարհահայեցողութիւնը: Մենք այդ կողմից չը շլացանք ոչ գիտնական տիտղոսներով և ոչ էլ ցոյց տւած աղատամտութիւնով, երբ երկու գէպերումն էլ զիմակներ էինք տեսնում:

«Մուրճ»-ին պէտք էին յառաջդիմական դադարաւորով տողորւած, բայց և միանգամայն ուղղամիտ, լոյս աշխարհում զործող աշխատակիցներ: Մենք խօսում ենք, ի հարկէ, միայն մշտականների մասին:

Միւս կողմից «Մուրճ»-ը այնքան անկախ էր, որ նրան աշխատակցելը ոչ մի կերպ չէր կարող կախւած լինել «Մուրճ»-ից առաջ եղած խմբերից և սոցա հետ ունեցած կապերից: Ինչ խմբերին էլ պատկանած լինէին «Մուրճ»-ի պատահական աշխատակիցները,— ոչ ոք չը պէտք է իւր ասանձին քաղաքականութիւնը ներս մտցնէր «Մուրճ»-ի մէջ:

«Մուրճ»-ը ամեն բանի մէջ հետեւեց քննադատական-հետազոտական մեթօդին, ձգտելով այդ ուղղութիւնը հաստատել մեր գրականութեան մէջ՝ հասարակական խնդիրների նկատմամբ:

Այս առաջին տարում, երբ հարկաւոր էր դեռ շատ դժարութիւնների դէմն առնել, երբ հարկաւոր էր դեռ ամսագրի բաժինները հաստատել և նրանց ուղղութիւն տալ, այս առաջին տարում, երբ կատարւում էր գրողների ծանօթութեան պրօցեսը «Մուրճ»-ի հետ, այս առաջին տարում, ասում ենք, մենք աշխատեցինք ոչ այնքան խնդիրներ լուծել, որքան խնդիրներ դնել, ցոյց տալու համար թէ ի՞նչ բնաւորութեան խնդիրներով և ի՞նչ ընդարձակութեամբ «Մուրճ»-ը նրանցով պէտք է զբաղւի: Այդ ձգտումի ծնունդներն են «Հողացին խնդիրը Անդրկովկասում» և «Պանդխտութեան խնդիրը յօդւածների առաջին հատւածները, որոնք կրում են մեր ստորագրութիւնը, «Հողացին վարկը Անդրկովկասում» երկու այլ յօդւածները պ. Գրիգոր Վարդանեանցի և Սճիրը Նրեանեան նահանգում—պ. Գ. Մնացականեանցի—երկու յօդւածը: Այդ յօդւածներով մենք կարծում ենք, թէ բաւականաչափ ցոյց տրւեց, որ «Մուրճ»-ը բոլորովին լրջօրէն ձեռք է մեկնում դէպի մեր ժողովրդական ամենածանր խնդիրները և որ նա ուզում է ընդարձակ ծաւալով այդ և դոցա նման խնդիրները ուսանել և լուծելուն նպաստել: Այդ կերպով նա մէկը միւսի յետեւից պէտք է իւր ձեռքը առնէ ժողովրդական կարեւորագոյն խնդիրները: Եւ մենք առանց օգնականների չենք մնալ անշուշտ. կը գտնւին նաև ուրիշ աշխատակիցներ, որոնք, ընտելացած «Մուրճ»-ի աւելի մեծ պահանջներին, կ'աշխատեն իրանց յօդւածներով աջակցել մեզ այդ խնդիրների նկատմամբ: Այդ աջակցութեան վերայ մենք

այժմ շատ աւելի մեծ հիմք ունինք վստահ լինելու, քան տարւայ սկզբին, երբ դեռ ոչ ոքին յայտնի չէր ապագայ «Մուրճ»-ի բռնելիք զիրքը զէպի այդ խնդիրները, երբ դեռ ևս որոշ չէին աշխատակիցներին և «Մուրճ»-ի մէջ լինելիք ողեկան յարաբերութիւնները: Այժմ արդէն, մի տարի զործելուց յետոյ, այդ յարաբերութիւնները շատ աւելի որոշ են: «Մուրճ»-ը, զոհոնաւորութեամբ կարող ենք ասել, այժմ ունի մի խումբ համակրողներ, որոնք յարել են «Մուրճ»-ին զիտակցաբար և մի տարի սպասողական զիրք բռնելուց յետոյ: Եթէ 1889 թւականին «Մուրճ»-ը ունէր բազմաթիւ ազատ, բայց միմիայն ազատ աշխատակիցներ, այժմ, տարւայ վերջին, նա ունի մշտական աշխատակիցներ, որոնք կը մասնակցեն արդէն ուղղութիւն կրող յօդաւորներով և ոչ միայն ազատ ու պատահական գրւածքներով:

Խօսքը մեզ շատ հեռու կը տանէր, եթէ «Մուրճ»-ի ամեն մի բաժնի վերայ առանձին-առանձին կանգ առնէինք: Ներկայ 1889 թւականին «Մուրճ»-ի մշտական բաժիններն էին՝ Առաջնորդողներ հասարակական — ժողովրդական խնդիրների մասին, Բանաստեղծութիւններ, Վէպեր ու Պատկերներ, Քննադատութիւններ, Գրախօսութիւն, Ներքին Տեսութիւն, Թղթակցութիւններ Արասահմանից և Քաղաքական Տեսութիւն:

Մեր այս տարւայ ամենաառաջին ջանքն էր՝ հաստատել «Մուրճ»-ի բաժինները և նրանց տալ որոշ կնիք: Եւ ահա՛ թէ դժւարութիւնը ինչի մէջն էր:

Նախկին ամսագիրները և այժմեան լրագրութիւնը գրողների սերունդ չէր ստեղծել մի ամսագրի համար, որ վերջինս ուղղակի կարողանար օգտւել այդ ոյժերից: Լոկ գրականութիւնով զբաղւած մարդիկ չը կան մեզանում: «Մուրճ»-ի մէջ եղած բաժինների մեծ մասը, այնպէս, ինչպէս նոքա տանուում են, չը կային հայկական ամսագիրների մէջ և չը կան մեր արդի լրագրութեան մէջ. այդ իսկ պատճառով դեռ պէտք էր բաժինների ախպեր ստեղծել:

Այդ բաժինները արդէն հաստատւած են և մեզ կը մնայ, զալ 1890 թւականին նրանց շարունակել և, եթէ միայն հասարակու-

թեան օգնութիւնը մեզ չը մերժեց, նրանց ընդարձակել և նորերը բացել:

«Մուրճ»-ի այդ առանձին բաժինների արժանաւորութիւնների մասին ընդարձակ խօսելը աւելորդ ենք համարում: Գծագրենք սակայն նոցա առանձնապատկուծիւնները ամփոփ կերպով:

Հասարակական, ժողովրդական խնդիրներից զատ, «Մուրճ»-ը աշխատեց մեր ընթացիկ կեանքի և զրականութեան պահանջներին բաւարարութիւն տալ: Խմբագրութեան մէջ ստացւած գրեթէ բոլոր գրքերի մասին «Մուրճ»-ը ուեց քննադատական նկատողութիւններ, բայց այն ձևով, որ թէ հասարակութիւնը և թէ հեղինակները կարող էին ղոցանից շահել: Առանց աշուուութեան, բայց և առանց թշնամանքի, կարճ խօսքերով շատ ասել — ահա՛ «Մուրճ»-ի այդ բաժնի յատկութիւնը, բաժնի, որը արհամարհւած էր հայկական մամուլի մէջ մինչև «Մուրճ»-ի լոյս տեսնելը:

Ներքին Տեսութեան մէջ «Մուրճ»-ը աշխատեց հաշիւ տալ այն բոլոր երևոյթներից, ինչ մեր աղքատիկ ներքին կեանքը կարող էր ներկայացնել: Այդ բաժնում մենք ուզեցինք խտօրէն մնալ եղելութիւնների շրջանում, խօսել միայն եղած բաներից, բայց կցելով մեր խորհրդածութիւնները նոցա մասին և նոցա աւիթով: Տարւայ ընթացքում մեզ պատահեց լսել նկատողութիւններ այդ բաժնի մասին: Խոստովանում ենք, որ այդ բաժինը համեմատապէս հարուստ չէր: Այդ նկատողութիւնները, սակայն, մենք միայն մասամբ արդարացի գտանք, որովհետև մեր ներքին կեանքի կարևոր և բնատրոշ եղելութիւններից չի կարելի ցոյց տալ և ոչ մէկը, որի մասին մի գնահատութիւն եղած չը լինէր այդ բաժնում:

Քաղաքական Տեսութիւնը «Մուրճ»-ի մէջ, որպէս այդ նկատուած է արդէն հասարակութեան մէջ, բոլորովին այլ տեսակ է խրմբադրւում, քան ինչին սովոր էին ցայժմ հայ ընթերցողները: Միութեան վերածել քաղաքական մասնաւոր դէպքերը՝ մոցնելով նրանց ընդհանուր քաղաքական տեսակէտների տակ — ահա՛ «Մուրճ»-ի Քաղաքական Տեսութեան բնաւորութիւնը: Իբրև այդպիսին, այդ բաժինը նորութիւն է մեր զրականութեան մէջ:

Ընդարձակ քննադատութիւններ այս տարի «Մուրճ»-ը ունեցաւ երեք հատ — պ. Քարամանի՝ Պառլեմանցի երկերի մասին, պ. Քալան-

Թարի՝ պ. Յովհաննիսեանի բանաստեղծութիւնների մասին և վերջապէս պ. Աբեղեանի՝ Աղգային Վէպի մասին, որի շարունակութիւնը վերապահւած է գալ 1890 թւականի համար: Մանաւանդ ուշադրութեան արժանի է վերջինս, որը քննադատութեան ուժով ուզում է վերակենդանացնել մեր հին բանաստեղծական աշխարհը, — մի գործ, որը անշուշտ գրաւելու է ընդհանուրի ուշադրութիւնը և մնալու է ներկայ թւականի հայոց քննադատական գրականութեան կարևորագոյն վատասկներին մէկը:

Մենք ծառայեցնում ենք այդ օրինակը ապացոյց տալու համար, թէ ո՛րքան անհիմն է յայտնի շրջաններում բաւականին տարածւած այս կարծիքը, իբր թէ «Մուրճ»-ը չէ գնահատում պատմական երկերը: Այ. «Մուրճ»-ը գնահատում է այդ, բայց ի սէր հնութեան նա չէ ուզում ասպարէզ լինել անտաղանդ գրած քնքերի, որոնք ոչ մի նորութիւն և ինքնուրոյնութիւն չեն ներկայացնում: Իւր ընդդիմադրութիւնովն իսկ այդ հին կեղծ-կլասիկական ուղղութեան, — «Մուրճ»-ը ասպարէզ է բացում նորագոյն մաքուր դրական քննադատութեան համար, որի հետևանքները ժամանակը ինքը զգալ կը տայ անշուշտ:

«Մուրճը որպէս հասարակական օրգան» ընդհանուր վերնագրով մենք հրատարակեցինք երկու յօդւածներ, որոնցով առաջին անգամ քննադատական գնահատութիւն էր տրւում հայ պարբերական հրատարակութիւնների, սկսած 50-ական թւականներից և որոշում նոցանից յառաջացած խմբերի և կուսակցութիւնների կազմը, ուղղութիւնը և կատարած դերը: Այդ ուսումնասիրութիւնը կ'ունենայ իւր լրացուցիչ մասը և կը կազմի մի կտոր հայոց նորագոյն մտաւոր շարժման պատմութեան:

Վաղուց է, շատ վաղուց, որ հայկական բանաստեղծութիւնը չէ շարժել հայի հոգու թելերը բանաստեղծութեան յատուկ գիւթականութիւնով: Որպէս զի միմիայն պարբերական հրատարակութիւններից խօսենք, «Հիւսիսափայլ»-ից դէսը ոչ մի հայկական ամսագիր չէր բերել իւր հետ մի բանաստեղծական ուղղութիւն: «Հիւսիսափայլ»-ի օրերից սկսած, երբ Շահազիզը սկսեց պատրաստել գրելու իւր «Աւոյնի Վիշապ», հայ բանաստեղծութեան երկնականմարում առհասարակ չ'երևաց մի աստղ: Զուտ բանաստեղծութիւնը եօթը կնիքով փակած գիրք մնաց

Հայութեան համար: «Կռուկ»-ը բանաստեղծութիւն չը բերեց իւր հետ, թէև տպեց ոտանաւորներ. «Փորձ»-ի մէջ ոտանաւորը մեծ տեղ բռնեց, բայց հայկական բանաստեղծութեան համար մի նոր լուսամուտ չը բացեց: Սաֆ. Պատկանեանը նոր չէր ստեղծուած, այլ նորա բարձր տաղանդը գտաւ միայն մի նոր գործադրութիւն: «Աղբիւր»-ը, ահա քանի տարի է, շարունակ տպուած է ոտանաւորներ ոտանաւորներ լի վերայ և ոչ միայն մանկականներ, այլ և ոչ-մանկականներ, — և այդքան տարւայ ընթացքում մի հատիկ նոր անուն չը սփռուեց հայ լիրիկային, չը դրդեց ընթերցողների մէջ հետաքրքրութիւն դէպի բանաստեղծութիւնը: Յ. Յովհաննիսեանը կապ չ'ունեցաւ ոչ մէկի հետ և դեռ նա շատ նոր է:

Հեռու մեզնից՝ մի հաշուաւորութեան ժամանակ քննադատութեան մէջ մտնել «Մուրճ»-ում գրող բանաստեղծների տաղանդների մասին. եթէ «Մուրճ»-ը խօսէ իւր աշխատակից բանաստեղծների մասին, — նա այդ կ'անէ, քննադատութեան բաժնում: Բայց այստեղ է տեղը, ուր մենք կարող ենք որոշել մեր բռնած դիրքը դէպի ոտանաւոր բանաստեղծութիւնները, որոնք հարկւրներով և հազարներով տեղացել են «Մուրճ»-ի խմբագրութեան մէջ:

Արդէս առհասարակ, նաեւ բանաստեղծութեան բաժնի համար մենք չենք ընկել անունների յետևից: Բանաստեղծութեան բաժնում «Մուրճ»-ի մէջ երևացել են բոլորովին նոր դրողներ, գրողներ, որոնց անունները հասարակութեան այժմ չայտնի են իրանց աշխատակցութիւնով «Մուրճ»-ին:

«Հիւսիսափայլ»-ից դէս՝ «Մուրճ»-ը առաջին ամսագիրն է, որ զարկ է տալիս հայկական բանաստեղծութեան, ոչ որովհետև բոլորը, ինչ տպում է «Մուրճ»-ը, հաւասարապէս բարձր արժէք ունին, այլ որովհետև նա ունեցաւ ուղղութիւն և, կեղծ-կլասիկականը չուրս վանելով, նա ջանք դրեց նորերի մէջ գնահատել նոցա, որոնք ապագային խոտանում: Առ այժմ մեծապէս գնահատում է «Մուրճ»-ը իւր այս տարւայ բանաստեղծ աշխատակիցներից՝ Աւոն Մանուէլեանցին, Արծիւեանին, Զաւար Բալուզեանին, Արշալոյս Մխիթարեանին:

Վիպական բաժինը «Մուրճ»-ի մէջ այս առաջին տարին, անկասկած, աչքի ընկնող էր. այս մի տարւայ ընթացքում «Մուրճ»-ը հրա-

տարակեց երկու մանրավէպ Փիրումեանցի և Գառնեցու, մի շարք պատկերներ զործիչների կեանքից Ալէքսանդր Նամալեանցի, և երեք բովանդակներ՝ «Յեցեր», «Խե-Աարապետ» և «Կորածներ», — բոլորը հայկական կեանքից. մէկը՝ Պ. Պռօշեանցի, միւսը՝ նոր ասպարէզ եկող Սարգիս Ատրպետեանի և երրորդը՝ պ. Աէօ'ի: Մէկի բարձր հասարակական նշանակութիւնը, միւսի նորութիւնը, երրորդի ուղղութիւնը մի-մի թարմացուցիչ երևոյթներ էին: Նոքա դրդեցին հասարակաց կարծիքը, աննկատ չ'անցան: Եւ այժմ արդէն սխառւմ է չորրորդ վէպը, որի շարունակութիւնը վերապահւած է գալ 1890 թւականին, որպէս նաեւ նորա քննադատութիւնը: Դա է «Բղլէ» — Պ. Պռօշեանցի:

Մանկավարժական բաժինը բաւականի տեղ բռնեց. «Հոգեբանական-մանկավարժական խորհրդածութիւններ» և «Աւսումնարանական գիտելիքներ» պ. Յովհաննէս Տէր-Միրաքեանցի, «Տեսնպերամենտ» և «Դպրոցական Զբօսանք» պ. Յովհ. Բարխուդարեանցի — ոչ միայն «Մուրճ»-ի այդ բաժինը հարստացրին, այլ և հայ գրականութեան այդ ճիւղի զլիսաւոր գրածներինցն էին ներկայ թւականում:

Ժողովրդական անմիջական կարիքներին օգնութեան հասնելու նպատակով տպեցին պ. բժշկապետ Տէր-Գրիգորեանցի (Ղզլարեցու) բժշկական յօդւածները, որոնք լոյս տեսան նաեւ առանձին բօշիւրով: Նոյնը կը մնայ աշխատակից նաեւ գալ 1890 թւականին:

Մեր ներքին կեանքի ուսումնասիրութեան ծրագրի մէջ մեծ պահատուրդ կը լինէր, եթէ ծածկա-Հայաստանի կեանքը իւր բաժինը չ'ունենար «Մուրճ»-ում: Արդ, մենք սկզբից իսկ մտածել ենք, որ այդ խնդրի մէջ մեր առարկան պէտք է լինի բուն երկիրը իւր ժողովրդով և ոչ պօլտական անհեթեթութիւնների լիակատար արձանագրութիւնները, որոնցով տասնեակ տարիներով կերակրում են հայ ընթերցողներին: Այս դէպքում ևս «Մուրճ»-ը ուղղակի զիմեց դէպի խնդիրը ինքը, ուղելով բուն լարմատից և ոչ ծայրերից: Ո՞վ կարող է հերքել, թէ, տասնեակ տարիներով ծածկա-Հայաստանի հետ զբաղւելով հանդերձ, այդ խնդը երկիրը մնացել էր մեզ համար մի terra incognita, մի անյայտ երկիր նոյն իսկ ամենաընթերցող հասարակութեան համար: Պարոն Աւոն Սարգսեանցի գրածքները «Մուրճ»-ում մի-մի յայտնութիւններ էին այդ խաւարով պատած, բայց մեզ ամենքին այնքան սրտի մօտ, հայերի երկրի մասին:

Այժմ, երբ այդ ուսումնասիրութիւնը շուտով յանգելու է իւր վախճանին, «Մուրճ»-ը կ'աշխատի, հնարաւոր եղածին չափ, ամեն ամիս հաշիւ տալ Տաճկա-Հայաստանի ընթացիկ կեանքի դէպքերից: Եւ որ նոյն մեր աշխատակիցը կը մնայ մերձաւորագոյն անձը այդ բաժնի համար, — կարօտ չէ յայտարարութեան:

Այն, ինչ նոյնքան հարկաւոր մի մասն է «Մուրճ»-ի ծրագրի, մեր ոգեկան և կրթական շարժումներն են: Կան բազմաթիւ երևոյթներ, որոնք չեն հասունացել մինչ այն աստիճան, որ նոքա կազմեն մի-մի այլուդ խնդիրներ, որոնք սպասում լինէին մի շուտափոյթ պատասխանի, բայց երևոյթներ են, որոնք պահանջում են քննութիւններ, և պահանջում են զիտողներ: Ի՞նչ է մեր ինտելլիգենցիան, ի՞նչ պէտք է լինի զործիշների բռնելիք ուղին, որոնք են մեր կեանքի կրթապէտք է լինի զործիշների բռնելիք ուղին, որոնք են մեր կեանքի կրթական փակտորները, ի՞նչ զանազանութիւն կայ գիւղի և քաղաքի մէջ և այլ զոցա նման խնդիրներ, որոնք թոյլ են տալիս շատ թէ քիչ ապա մտածողութիւններ, — ահա խնդիրների մի լայն շրջան, որը սոյն 1889 թւականին տեղէնւնեցաւ «Մուրճ»-ում և որը գալ 1890 թւականին կանից կը լինի մշտական բաժիններից մէկը: Այդ կարգի յօդածներ խոստանում է տալ պ. Ալէքսանդր Քալանթար, մինչդեռ գաւառական կեանքի քննական վերլուծութիւնը կը տայ պ. Ա. Էօն, «Աորած»-ների հեղինակը:

Սրանով մենք վերջ ենք տալիս «Մուրճ»-ի սոյն տարւայ հաշւետւութեան: Այժմ մենք զիմում ենք հասարակութեան և ասում ենք նրան.

Մենք կազմել ենք գալ 1890 թւականի համար զործունէութեան մի ամիովի ծրագիր, որի ուրւագիծը կազմում է 1889 թւականի «Մուրճ»-ը: Սոյն 1889 թւականին «Մուրճ»-ը սկսեց կազմակերպւել, հաստատուել. նա սկսեց, երբ ոչ մի նախապատրաստութիւն չէր տեսնւած, և, չընայած դորան, նա զուրկ չ'եղաւ հարուստ բովանդակութիւնից: Գալ 1890 թւականին «Մուրճ»-ը կը լինի, ինչ էր սոյն 1889 թւականին, դորա վերայ աւելցրած այն, ինչ կարող է իւր հետ բերել փորձը, աշխատակիցների մի աւելի համերաշխիւմը և նիւթերի նախապատրաստութիւնը:

ԱՒԵՏԻՔ ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՑ

Թ Ա Խ Ի Ծ

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅԻ

Սիրտ չը կայ վերաս, թանկագի՛ն ընկեր,
Մասնակից լինեմ քո ուրախութեան.
Հոգիս տխուր է. մըռայլ խորհուրդներ
Պաշարել են ինձ, և իմ վիշտ, ցաւեր
Հեջ չ'ունին դարման:

Մի նայիլ, հոգեակ, ծիծաղիս վերան.
Ժըպիտ է դէմքիս, բայց այս կըրծքի տակ
Եթէ նայէիր... այնտեղ անսահման
Խորին տառապանք, այնտեղ բարկութեան
Բորբոքւող կըրակ:

Կ'ուզէս իմանալ թէ ինչ է պատճառ
Իմ լուռ թախծութեան, իմ դառն ցաւերի.
Նոքա անթիւ են, ընկեր, անհամար.
Նոցա պատմելու չը կայ մի հընար,
Ընկեր սիրելի:

Ինչպէս չը ցաւես, երբ ցեխ է ձրգւած
Անվեհեր հոգու առաքինութիւն,
Եւ իգէալներն քո շուրջ խորտակւած
Եւ ողորմելի բեկորներ դարձած,
Ինչպէս հընութիւն:

Ինչպէս չը ցաւես, երբ ազնիւ սըրտերն
Այստեղ յուսաբեկ ախ վախ են քաշում,
Մինչ այնտեղ անսիրտ խեղկատակներն,
Պարծենկոտ, յանդուգն մեծամիտներն
Յընծում են, հըրճում:

Ինչպէս չը պայթես, երբ խօսքը սիրոյ
Եւ եղբայրական անկեղծ յորդորանք,
Առաքելական քարոզը լուսոյ
Մընում են միայն լոկ «ձայն բարբառոյ»
Անսպասումն ամայի, անկեանք:

Համեստ աշխատանք—ծաղրանքի մատնած.
Յարգանք, պատկառանք—տըրւած մոռացման.
Լըքտի կըրքերըն տապալէզ ելած,
Առողջ մարմինը նեխւած, քալքալւած
Եւ հասած անկման...

Ո՛ւր է անխարդախ, անկտշառ այն սէրն,
Որով տոգորւած՝ նա խաչ բարձրացաւ.
Ո՛ւր անհետացան նորա քարոզներն,
Ինչո՞ւ լուսաւոր նորա պատկերն
Հանգաւ, մարեցաւ:

Օ՛հ, բա՛ւ է, ընկեր, ինձ մի՛ չարչարիլ.
Իմ դառն ցաւերին էլ չը կայ վախճան.
Ինչպէս Մեծն Ովկեան, նոքա չեն քամւիլ,
Մինչև գերեզման նոքա չեն հատնիլ,
Ազնի՛ւ բարեկամ:

ՄԱՆՐՈՒՔ

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅԻ

I

Դարձեալ իմ մուսան եկաւ այցելեց
Նախկին սիրեցեալ իւր բարեկամին.
Եւ սիրտըս նորից նորից տըրտիեց,
Աչքերըս նորից փալատակեցին:

Օ՛, անգի՛ն մուսա, քեզ հազա՛ր ողջոյն,
Ձեզ հազա՛ր ողջոյն, ոսկի՛ երազներ.
Իսկ դո՛ւ, աշխատա՛նք, և դո՛ւք, իմ հոգսե՛ր,
Կը խընդրեմ ինձնից հեռանաք իսկոյն:

II

Չափազանց շատ իղձ ու յոյսեր
Կուտակւած են իմ սըրտում.
Նոցա ես միշտ օր ու գիշեր
Քաղցրիկ օրօր եմ ասում:

Բայց կարծես բանտ նոքա ընկած՝
Աղաչում են—ազատեմ.
Եւ ես անզօր, տարակուսւած՝
Զը գիտեմ թէ ի՛նչ անեմ:

Ահա տեսէ՛ք — իմ աչքերից
Արցունքներ են կաթկաթում—
Այն իմ սըրտից, իմ խեղճ սըրտից,
Իղձ—յոյսերս են բաժանւում:

Մօսկւա. 1889 թ.:

ՈՃԻՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԱՌՋԱՍԱՐԱԿ

ԵՒ

ԵՐԵՒԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ ՄԱՍՆԱԴՈՐԱՊԵՍ

Հրապարակական Դասախօսութիւն

ԳԱՐԻԻԷԼ ՄՆԱՑԱԿԱՆԵԱՆԻ

Պարգացած Երեւանի Քաղաքային Ակումբի դահլիճում, 1889 թ. ապրիլ ամսում:

(Շարունակութիւն և վերջ ¹)

II.

Ոճրագործութիւնը Երեւանեան նահանգում մինչև անգամ զրահանութեան մէջ ձեռք չ'առնւած մի խնդիր է: Զը խօսելով մասնագիտօրէն այս խնդրին վերաբերելի վաստակների մասին, չը կայ մինչև անգամ կողմնակի կերպով էլ սրան վերաբերող գրածքներ:

Բայտ այսմ ինքս էի ստիպւած հում նիւթ որոնելու: Տարաբաղդաբար այս նիւթը՝ վերջին 10 տարւայ ոճիրների թւի ու տեսակների մասին՝ այնքան անբաւարար յայտնւեց, որ նրանց հիման վերայ եզրափակումներ անել—կը նշանակէր գիտակցաբար մոլորութեան մէջ ընկնել: Այժմ ես բաւականանում եմ միայն ցոյց տալով ոճիրների քանի մի նիւթի—գործիչները (Փակտօրները), իսկ ապագայում կ'աշխատեմ տալ հասարակութեանդ Երեւանեան նա-

¹) Տե՛ս «Մուրճ»-ի 11-րդ համարը:

Հանգի ոճիրների առաւել մանրապատում պատկերը: Իսկ եթէ այսօրւան այս համառօտ նկարագրութեան մէջ մէկն ու մէկը ձեզանից նեղանայ իմ խօսքերից, յոյս ունիմ որ կը ներէ ինձ. որովհետեւ այս ամենը բղիտում են հասարակութեանը և պետութեանը օգտաւէտօրէն ծառայելու ցանկութիւնից, որ և ես պարտաւորութիւն եմ համարում մեզանից ամենքի համար. միևնոյն ժամանակ *errare humanum est*—մարդս սխալական է:

Գասախօսութեանս առաջին մասում ասացինք, որ իբրև հիմունք ճանաչելու թէ մի երևոյթ ոճիր է թէ ոչ, համարւում է մի ազգի հիմնական աշխարհահայեցողութիւնը: Տեսնենք թէ ո՞րպիսի աշխարհահայեցողութիւն ունեցել են Երևանեան նահանգի բնակիչները:

Ներկայումս գործածւող Уложение о Наказаніяхъ, ինչպէս արդիւնք եւրոպական կեանքի և դիտութեան, հասկանալի է, որ շատ անգամ չէ համապատասխանում նրանց հասկացողութեանը: Մերկաբան չը լինելու համար առաջ բերենք օրինակներ:

Уложение о Наказаніяхъ 1637 յօդւածն այսպէս է որոշում կողոպտումը: Կողոպտում համարում են նախ՝ որ և իցէ մէկին պատկանած կամ նրա մօտ գտնւած ստացւածքի խլելը բռնութեամբ կամ մինչև իսկ սպառնալիքներով, բացցայն տեսակ, որ այդ սպառնալիքներից կամ բռնութիւնից փրանդաւորութիւն չէ առաջացել ոչ նրա կեանքի, ոչ նրա առողջութեան կամ ազատութեան համար. երկրորդ՝ ամեն բացարձակ յափշտակութիւն ինչ և իցէ ստացւածքի նոյն իսկ ստացւածքի տիրոջ կամ ուրիշ մարդկանց ներկայութեամբ, թէկուզ առանց սպառնալիքների ու բռնութիւնների:

Պատժական կանոնադրութեան 1641 յօդւածն ասում է. — եթէ կողոպտողը սպառազինւած է եղել, թէկուզ և չէ գործադրել իւր զէնքերը՝ կողոպտողին նոյն իսկ սպառնալիք տալու համար, նրա արարմունքը համարւում է աւազակութեան տեսակներից և նա դատապարտւում է ամեն իրաւունքներից զրկւելու և տաժանակիր աշխատանքների աքսորւելու 4-ից մինչև 6 տարի ժամանակով:

Այդ ոճիրի համար այդպիսի ծանր պատիժ նշանակելով՝ օրէնսդիրը աչքի առաջ է ունեցել այն յանգանութիւնը, որով յանցաւորը գործում է այս չարագործութիւնը և որը ցոյց է տալիս ոճրագործի

լիովին փչացած լինելը և այն բռնութիւնը, որը նա գործում է անձնաւորութեան վերայ: Բացի դրանից և այն հանդամանքը, որ Ռուսաստանում զէնք կրելը սովորական երևոյթ է և զէնքը ձեռքին այդպիսի մի գործ կատարելը արդէն լիովին բացառւած է նրա յանցաւոր գիտաւորութիւնը և այս գիտաւորութեան ուժգնութիւնը այս պէպքում:

Երևանեան նահանգում պատահում են երևոյթներ, որոնք լիովին այս յօդաձի տալին են ընկնում, բայց տեղական ազգաբնակչութեան աչքում այդպիսի ոճրային բնաւորութիւն չեն կրում:

Այսպէս, տեղական բնակիչների սովորութեան մէջ կայ, որ երիտասարդ մարդիկ, իրանց կարիճութիւնը ցոյց տալու համար, զիւղի ծայրն են դուրս գալիս և խլում են մէկից դառ, միւսից մի քանի շալի և այլն. հասկանալի է, որ այս ամենը կատարւում է բաւական սպառնալիքներով և մինչև անգամ զէնքով, և այս ոճիր է համարւում: Սա ընդհանուր անունով ասւում է՝ շուլուխութիւն, լօթութիւն, թալաքաց: Որ Երևանեան նահանգի բնիկները այսպիսի փաստերին յանցաւորութեան նշանակութիւն չեն տալիս՝ հիմունք ունի, և այնու, որ մենք տակաւին քաղաքակրթութեան այն աստիճանի վերայ կանգնած ազգութիւններ ենք, երբ ոճիրները դրամական, նիւթական և ոչ թէ գիտաւորութեան կողմից են զնահատւում: Մեր տեսակէտից՝ կողոպտումը համարւում է նշանաւոր ոճիր, եթէ կողոպտւած ստացւածքը մեծ գին, արժէք ունի, իսկ եթէ մի դառ կամ մի այծ է, այդ յանցանք է, այլ՝ ինչպէս ասացինք՝ շուլուխութիւն, թալաքաց և այլն: Այս պատճառով այնպիսի փաստերն՝ ինչպէս օրինակ յայտնի պարագաներում մի քանի զրւանքաց բամբակ կամ մի քանի մանէթ թոցները, որոնց մեր դատարանը, վերոյիշեալ յօդաձի տակ ձգելով, ոճրագործներին դատապարտում է 4—6 տարւայ տաժանակրութեան — ասւում ենք, այսպիսի փաստերը միայն շուլուխութիւն են համարւում:

Այսպէս և ցեղային հակումները չեն կարող նմանապէս լինել իբրև որոշողութիւն երևոյթների ոճրայնութեան. որովհետև մեր նահանգը է՛ ներկայացնում համացեղութեան միապաղաղ մի զանգւած: Уложение о Наказаніяхъ այն լաւ կողմն ունի, որ մենք, դրանով վայելում ենք եւրոպական քաղաքակրթութեան պտուղ-

ները. իսկ Уложение ինքն ըստ ինքեան ներկայացնում է մի բաւականին զեղեցիկ կերպով մշակւած օրինագիրք:

Ընկերական երևոյթները իւրաքանչիւր տեղի ուսումնասիրելու համար, պէտք է զիմել այն տեղի պատմութեանը. պատմութիւնն է այն արմատը, որի վերայ բնուած աճում է յայտնի երևոյթը. ուստի մեր նահանգի ոճիրներն ուսումնասիրելու համար, կարելի է գէթ հարեանցի նկարագրել մեր նահանգի պատմութիւնը:

Նրեանի նահանգը 428 թ. մինչև 1827 թ.—1400-ից աւելի տարի—չէ ունեցել կառավարութիւն ա՛յն մոքով, ինչպէս որ մենք ենք հասկանում: Պարսիկ մարզպանները, յոյն կիւրապաղատները, սելճուկները, վրացիք, մոնղոլները, թիւրքերը, պարսիկները փոխ առ փոխ տիրել են այս երկրին և աւերել են նրան. նա եղել է կրկէս անվերջ պատերազմների, արիւնհեղութեան և ամեն տեսակ անօրինութիւնների: Նրբէք այստեղ ոչ մարդը և ոչ ստացւածքն ապահովութիւն չեն տեսել: Պատի և հասկանալի է, որ այս երկրի բնիկների մէջ չէր կարող զարգանալ խղճմտանքը, ուրիշին գթալը, մարդասիրութիւնը, որոնք պահում են մարդուս յանցանքներ դործելուց: Ընդհակառակը՝ աճել հասունացել են զգացմունքները շարութեան, նախանձի, յանդգնութեան ու երկչոտութեան, ստորութեան ու սանձարձակութեան, որոնք մարդուն հրում, տանում են զէպի յանցանքներ դործելը:

Բայց Նրեանի նահանգն եկող զանազան ազգութիւնները պատմութեան ընթացքում խառնւել են և այժմ ներկայացնում են երեք գլխաւոր խումբ, որոնց իւրաքանչիւրի յատկորոշ բնաւորութեանը զառնանք մենք:

Նրկրիս նախաբնակները հայերն են համարւում: Նրկար ժամանակ սրանք պատերազմներ են մղել մոնղոլական վայրենի հրոսակների դէմ, մինչև որ վերջապէս բոլորովին ընկճւել են: Աորցնելով իրանց առւտուրը, արդիւնահանութիւնը ու հողերը՝ դարձել էին նաճողների Ֆահլաները՝ մշակները: Եթէ աչքի առաջ ունենանք անցեալ ժամանակների օրէնքները, չէ կարելի զարմանալ, որ հայերի քրանաթոր վատասկներով օգտւել են ուրիշները, ընդ նմին և ստորացրել, անարգել, նրանց կինն ու որդիքը խլել յափշտակել են: Նրանք զրկւած են եղել զրեթէ բոլոր իրաւունքներից,

բացի սերելու իրաւունքից: Այսպիսի հանդամանքներն անհրաժեշտօրէն պէտք է արմատաւորէին նրանց մէջ չարութեան ու նախանձի զգացմունք: Քաղաքականապէս ստորադրւած իրանց նւաճողներին, բնականաբար պէտք է աշխատէին ձեռք բերել, որքան կարելի է, շատ նիւթական հարստութիւն, իսկ այսօրինակ գործունէութիւնը զարգայնում է մարդու մէջ հակումն աճիրներ գործելու ստացւած քիւռնեցածի դէմ և նւազացնում է անհատի մէջ ոճրագործական զգացումներին ընդդիմադրող զգացումները: «Զիմմաներին» (քրիստոնէականներին) այսպիսի համակարգօրէն ստորացնելը, ասում է պրօֆէսոր Գիրզաս քրիստոնէականների դրութիւնը արեւելքում նկարագրելու, վերին աստիճանի կորստաբեր էր բարոյականի վերաբերմամբ, ըստ որում դրա հետեւանքն եղաւ ոչ միայն նւաճողներին և նւաճողներին միմեանցից զատող ատելութեան զօրանալը, և հետեւապէս արգելք եղաւ նրանց միանալուն — ձուլւելուն, այլ, բացի զրանից, և խեղդեց բոլոր ազնիւ կողմերը զիմմաների, որոնք հարկադրւած էին իրանց ապահովութեան համար գիմելու և՛ ստախոսութեան և՛ խաբեբայութեան իրանց տիրապետողների վերաբերմամբ: Այսպիսով նրանց ընդհանուր ոգին ու մտածողութեան կերպը ենթարկւեցին ապականութեան. ուստի և զարմանալի չէ, որ մենք չենք գտնում նրանց մէջ ոչ հայրենասիրութիւն, ոչ ձգտում դէպի հանրական բարիքը — այլ իւրաքանչիւր ոք մտածում է իւր սեպհական շահերի համար:

Նրեանի նահանգի մէջ սուլանների երեւան գալով, պատմականօրէն հաջադդի մէջ այնպիսով առաջացած, հասունացած ոճրագործական գծերը, երբ մի փոքր ազատութիւն ստացան, չը խուսափեցին լոյս տեսնելու: Յայտնւեցին մի քանի գիւղերում խաչադողներ, որոնք գնալով Ռուսաստան՝ ձեւացնում էին իրանց յոյն քահանաներ և փողեր էին ժողովում իբր թէ յօգուտ Փրկչի գերեզմանի, կամ իբր թէ կամուրջների, եկեղեցիների, վանքերի շինութեան համար: Նրանցից յետոյ յայտնւեցին կեղծ թղթադրամներ շինողներ, և Նրեւանի նահանգական դատարանը ունեցած է արդէն մի քանի խոշոր դատեր այս մասին:

Ասում են, քսան տարի սրանից առաջ Նրեւանում եղել է բաւական յայտնի հայերի մի ընկերութիւն, որոնք զատեր են յա-

բուցել և իրանք վիայութիւններ տալով, ստացել են մասը շահած գործից: Այժմ, որքան ես նկատել եմ, հայերի մէջ տարածւած են ոճիրներ ստացւածքի դէմ, այն է՝ խնամակալական, հոգաբարձական գործերում ժառանգութիւններ ստանալու, իրանց սնանկ հրատարակելու, խարդախութիւններ, կեղծիքներ գործելու վերաբերութեամբ և այլն:

Դատնանք թուրքերին: Ո՛ր ճանապարհով են նրանք եկել Նրեւանի նահանգը, ես ճշդութեամբ որոշել չեմ կարող. բայց նրանց մեծամասնութիւնն ասում է, որ նրանք Ղարաբաղից եկածներ են: Առհասարակ շատ հիմունքներ կան ենթադրելու, որ նրանք Քաթարստանից և Թուրքմենստանից եկել են այստեղ Կասպեան ծովի ափերով: Այս խնդիրը կարեւոր է մասամբ նրա համար, որ հաստատում է նրանց մոնղոլական ցեղից ծագիլը: Նրանք եկել են մեր երկիրը իբր աշխարհակալներ կիսավայրենի հրոսակներով—չ'իմանալով ոչ երկրագործութիւն և ոչ այգեգործութիւն: Նրանք իրանց համար կերակուր էին հայթհայթում անասնապահութեամբ, աւարառութեամբ և զինւորական ծառայութեամբ: Անեղադարութեան այս ձևը զարգացրեց նրանց մէջ ծուլութիւն, արիւնարբութիւն և հակումն չը ծանաչելու ուրիշի մէջ և ոչ մի իրաւունք՝ ոչ անձնական և ոչ սեպհականութեան:

Սոյնպիսի զգացումներ նրանց մէջ պէտք է զարգանային և այն պատճառով, որ նրանք զոնւած են եղել այն ժամանակաւ պարսկական սովորութիւնների ազդեցութեան տակ, ունեցել են բարոյականութեան վերայ նրանց հայեացքը և առհասարակ եղել են այնպիսի վարք ու բարքիտէր, որ ներկայացել է ղեռ Ասորեստանից, Բաբելոնից ու Պարսկաստանից Աղէքսանդր Մակեդոնացու և նրանից յետագայ խառնակ ու ցոփ շրջաններից ժառանգութիւն ստացած:

Ռուսների երևան գալը թուրքերին նեղ շրջանակի մէջ դրեց նրանք հարկադրւած էին թողնելու իրանց կենցաղավարութեան նախկին ձևը և սովորելու երկրագործութիւն ու այգեգործութիւն: Այդ նրանց յաջողւեց: Հարստանալով նոքա թօթափեցին իրանցից ռուսների գալու պատճառով վրաներն ընկած երկիւղը, զգացին իրանց ռուս քաղաքացի, միւսների հետ հաւասար իրաւունքի տէր և, ինչպէս իրանց եղբայրակից հայերը, շատ չ'անցաւ, ցոյց

տւեցին իրանց հոգեկան կազմութեան բոլոր հակումները: Սրա հետեանք եղան ահագին քանակութեամբ սպանութիւնները, աւարներն, աւազակութիւններն ու առեւանգութիւնները (կանանց): Թուրքի աչքում ոչինչ տարբերութիւն չը կար մարդ թէ հաւ սպանելու մէջ: Իսկ օտարինը զողանալ—յափշտակելը՝ շատ սովորական երեւոյթ է: Առանձնապէս զակատող էին հայի ու քրդի ստացւածքի նրանց աչքում քրիստոնէաների ստացւածքից ապօրինաբար օգտուելը մեղք չէր, իսկ ստելը քրիստոնէի առաջ, նրան խաբելը—առաքինութիւն էր: Բայց ինձ թւում է, որ ոճիրների խնդրում անհրաժեշտ է զանազանել մեր նահանգի մոնղոլական ծագում ունեցող թուրքերին իրանական, այսինքն՝ թրքացած պարսիկներից, հայերից և քրդերից: Եւ այս վերջիններից շատ կան մեր նահանգում: Նրանք խօսում են քրդերէն, անուանում են իրանց միլլի, դարաչօրլի, շահաբ և այլն, և իրանց բնաւորութեամբ ու հակումներով զէպի ոճիրները առաւել նմանւում են իրանց արմատական ցեղակից հայերին ու պարսիկներին, քան թէ թուրքերին:

Երբորդ խումբը ներկայացնում են քրդերը: Շօպէնի կարծիքով, մեր նահանգի ծայրերը քրդաբնակ է արել Նրեանի վերջին խանը, որպէս զի նրանք խանութիւնը հարեանների յարձակումներից պաշտպանեն: Եւ հէնց իրանց սկզբնական հայրենիքում—Տաճկաստանում քրդերը միշտ ծառայել են իբրեւ տարականոն զօրք: Այս՝ նրանց կենցաղավարութեան եղանակը խաշնարածութեան հետ միացած՝ առաջացրել է նրանց մէջ ծուլութիւն, աշխատելու անընդունակութիւն, օտարի վատտակով ապրելու հակում:

Քրդերը միշտ եղել են ու են խաշնարածներ և, ինչպէս արիական ծագում ունեցող ժողովուրդ, արիւնարբու չեն. այս պատճառով և նրանց մէջ կատարւում են ստացւածքի դէմ ոճիրներ: Քուրդը սպանել չէ սիրում. այլ նա գող և կողոպտիչ է և այս նրա համար արհեստ, եղանակ է կերակուր հայթհայթելու: Նա չէ կարող ապրել առանց զողութեան ու յափշտակութեան, առանց սնունդ ձարելու այդ անհրաժեշտ եղանակից:

Յոյց տալով ասածս ազգերի իւրաքանչիւրի բնատուր ոճիրները, չեմ կարող և ցոյց չը տալ այս ազգութիւնների միմեանց վերայ արած ազդեցութիւնները: Հայը, որ վաղուց դադարել էր զէնք գործ

ածելուց և, ինչպէս թուրքերն են ասում, վախում էր արիւնից, սկսեց թուրքերից օրինակ վերցնել. այս պատճառով էլ սպանութիւնները հայերի մէջ ևս դարձան յաճախական երևոյթներ. թուրքն էլ իւր կողմից սկսեց հայից սովորել ունեցածի դէմ ոճիրներ գործել:

Երևանի մէջ մի խումբ թուրքեր կան, ասում են, որոնք զբաղւած են միայն միմեանց հոգաբարձու, խնամակալ ընտրելով և այսպիսով միմեանց դիւրութիւն են տալիս առաւել հեշտութեամբ կողոպտելու: Ինչ վերաբերում է քրդերին, սրանք, ի շնորհս հացի թանգութեան, շատ արօտատեղեր ցանքերի վերածւելով—մանաւանդ անցած թանգութեան պատճառով—համարեա թէ կորցրեցին իրանց տնտեսական անկախութիւնը և ցրւելով թուրք ու հայ զիւղերում՝ հովիւներ դարձան: Բնդունակ չը լինելով որ և իցէ այլ աշխատանքի, նրանք վարձւում են շնչին գներով և ապրում են մանր-մունր գողութիւններ անելով: Տնտեսական ճնշւած դրութիւնը նրանց մէջ զարգացնում է նենդամութիւն, խարդախութիւն և հնարագիտութիւն: Նրանք քիչ-քիչ ընտելանում են սպանութիւններ գործելուն, որ վերջին ժամանակներս նրանցում դարձել է բաւական յաճախական երևոյթ:

Դատնալով ոճիրներ կատարելու եղանակների յատկութիւններին՝ կը նկատեմ, որ թուրքերը մեծ մասամբ ոճիրը գործում են ծածուկ—դարան մտած, զիշերը և միայնակ. հայերը՝ խմբով, բաց տեղում և լոյս ցերեկով. քրդերը՝ խմբով և մի առանձին աղմկալից հարայ-հրոցով: Սրինակի համար, ասենք թէ երեք զիւղ—հայի, թուրքի և քրդի թշնամանում են միմեանց հետ. թուրքերն իրանց թշնամիներից որ և իցէ մէկին դարանից կը տան վեր կը ձգեն կամ մի տեղ, զիշերը մենակ գտնելով, կը քարշեն, կը խեղդեն ու դիակը կը ծածկեն. հայերը զիւղովին կը հաւաքւեն, կ'առնեն հրացանները, թրերը, մահակները և կը յարձակւեն իրանց թշնամիների խաշների վերայ, կը քշեն, կը բերեն իրանց տները կամ սահմանից անցկացնելով՝ կը ծախտեն Պարսկաստանում կամ Տաճկաստանում: Եթէ նրանց յետևից թշնամիները հետամուտ լինին, նրանք սկզբում փախուստ կը տան, յետոյ կը դառնան, կուի կը մտնեն: Միայնակ յանցանք կատարելուս, ընդհանուր քրդական սովորութիւն է՝ յարձակելու ժամանակ առա-

ջուլց իմաց տալ թշնամուն իւր զիտաւորութիւնը հետևեալ խօսքերով. «պատրաստութիւն, գալիս եմ»:

Մեզանում տարեկան կատարւած ոճիրներէ թիւը որոշել անկարելի է. բայց մենք աւաջ կը բերենք պաշտօնական տւածներից միայն 1886 թ. համար:

Քրէական զանազան ոճիրներ, որոնց առիթով դատ է բացւած, 1226 է եղել. այս թւում 164 սպանութիւն, 70 սպանութեան փորձ, 221 վիրաւորութիւն, 28 չափշտակութիւն կանանց, 133 հրաձգութիւն, 22 ընդդիմութիւն իշխանութեան:

Կարծիք չը կայ, որ այս չէ բոլոր ոճիրների թիւը, որովհետև տեղական ազդարնակութիւնները սովորաբար ծածկում են յանցանքները: Շատ եղեռներ, զոհութիւնների, հրաձգութիւնների իշխանութեան չեն հաղորդւած, ըստ որում վնասւողն ու հարագործը հաշոււում են իրար հետ: Ինձ մի բաւականին ճշմարտանման փաստ են պատմել: Քրդական երկու ցեղ կուել են իրար հետ, որի հետևանքը եղել է 10-ից աւելի մարդասպանութիւն: Ինչպէս է լինում, տեղական ոստիկանութիւնն իմանում է այդ և հետամուտ է լինում նոյն իսկ տեղում ոճիրը թարմ բռնելու: Քրդերն էլ իրանց կարգին իմանում են ոստիկանութեան զիտաւորութիւնը: Երբ ոստիկանութիւնը ոճիրի կատարւած տեղն է գալիս, գտնում է բոլոր քրդերին միասին նստած և դատներ մորթոտելու: Քրդերը աճապարանօք դիակները թաղած, եղեռն ծածկած են եղել, իսկ զետնի վերայ թափւած արեան մասին ասել են, որ իրանց տօնի պատճառով շատ մորթած զառներին են:

Այսպիսի երևոյթ հասկանալի է, որ ունի շատ պատճառներ մեր կեանքի մէջ խորն արմատներ ձգած, և մինչև որ մենք այս պատճառները չը լուսաբանենք, չենք կարող ոչ մի արմատական միջոց գտնել մեր ողջ զոյութեան, մեր երկրի ու ազգութիւնների բնաւորութեան հետ կապւած ոճիրների դէմ մարտնչելու համար. մենք պէտք է վերլուծենք տեղական կեանքը, նորա հիւանդ կողմերը, որոնք և կազմում են մեզ համար այսօրան սոսկալի հետևանքների պատճառները: Մենք պէտք է ցոյց տանք ընկերական չարիքների այն խմբերը, որոնց արդիւնքն են մեր ոճրագործութիւնները, — ուրիշ խօսքերով՝ պէտք է ցոյց տանք ոճիրների շարժառիթները — գործիչները (факторы): Այս գործիչներն են՝

Մեր աշխարհի ցեղական կենցաղավարութիւնը և վրէժխնդրութիւնն՝ իբրև նրա հետեանք, Քրիստոսի և Մահմէդի վարդապետութիւնների վաս մեկնաբանութիւնը, կնոջ ստորադրական վիճակը, տեղային ազնւականութեան բնաւորութիւնը, ազգութիւնների փոխադարձ թշնամական յարաբերութիւնները և խորին տգիտութիւնը, ընտրողական սկզբունքը, Պարսկաստանի ու Տաճկաստանի ազդեցութիւնը:

Կրօն:—Գիտնականներից և հրապարակախօսներից շատերն ասում են, որ քրիստոնէութիւնն ու մահմեդականութիւնը, չը նայած իրանց բոլոր սրբութեանը, սխալ մեկնութիւնների շնորհիւ, ոճիրներ են ստեղծում—առաջ բերում:

Ասելով այս քրիստոնէութեան վերաբերմամբ՝ առաջ են բերում հետեւեալը.—Քրիստոսի վարդապետութեան հիմնական սկզբունքներից մէկը՝ ուրիշի գործածը ներողամտութեան տալն է: Փրկիչն ասում է. «եթէ քո մի թշին ապտակ զարկեն, միւսը դէմ արա՛»: Առ Կորնթացիս առաջին թղթում ս. Պօղոս առաքեալն ասում է.—«Եւ հէնց այն էլ նւաստացուցիչ է ձեզ համար, որ դուք միմեանց մէջ երկպառակութիւն ունիք: Ինչո՞ւ ձեզ համար առաւել լաւ չէ մնալ արհամարհւած. ինչո՞ւ ձեզ համար առաւել լաւ չէ կրել զրկանքներ»:

Այս սխալ գաղափարները, ասում են հրապարակախօսները, ժողովրդի մէջ թափանցելով, ստեղծում են այնպիսի տիպեր, որոնք չեն մաքառում իրանց իրաւունքների համար, չեն պաշտպանում իրանք իրանց և այսպիսի վարմունքներով դիւրութիւն են տալիս—հրաւիրում են հասարակութեան միւս չար անդամներին ոճիրներ գործելու:

Այս վերջիններս իրանց դէմ բողոքներ չը տեսնելով, սովորութիւն են դարձնում անարդարութիւններ գործելը, և այսպիսով հասարակութիւնը երկու բանակի է բաժանւում—անարդարութիւն հանդուրժողներ, տանողներ և գործողներ: Այդպէս չէր լինի, ասում են հրապարակախօսները, եթէ իւրաքանչիւր ոք աչքի առաջ ունենար երևելի Խերինգի խօսքը՝ կռւի մ էջ կը գտնես քո իրաւունքը, կամ միւսնոյն է, եթէ հռոմէական սկզբունքին հետեւէ՝ *si vis pacem-para bellum*—եթէ սիրում ես խաղաղութիւն՝ պատրաստւի՛ր

պատերազմի: Այն ժամանակ ոճրացին բնազդունների տէր մարդիկ ընդդիմադրութեան հոտ առնելով, սիրա չէին անիլ ոճիրներ գործելու:

Եթէ մեր Երևանի նահանգի կեանքի մէջ փաստեր որոնենք, այնպիսիները կը գտնենք, որոնք կը հաստատեն սոյն տեսութիւնը: Օրինակ՝ գետիչեցի ու աբարանցի հայերը, որոնք ընդհանրապէս իսկական քրիստոնեայ են համարուում, կորցրել են իրանց իրաւունքները ճանաչելու և պաշտպանելու ընդունակութիւնները, և միշտ էլ իրանց դրացիներէ յափշտակիչ յարձակումների առարկայ են. շատ յաճախ դուք կը հանդիպէք նրանց մէջ տանուտէրի կամ հարստի, որ կողոպտում է, անարգում է ամբողջ զիւղը, և այդ տանում են բնակիչներն ասելով, որ նա Աստուծոյ երեսից ընկածի մէկն է, Աստուածանից վախ չ'ունի:—Ջանն ինձանից—հոգին նրանից: Այս տեղերի մարդկանց այսօրինակ կրաւորական վարմունքը դէպի իրանց իրաւունքները առանձնապէս աչքի է ընկնում, երբ նրանք եայլազատեղերում վիճում են արօտատեղերի համար. նրանք միշտ զրկւած են և միշտ քրիստոնէական վայել համբերութեամբ տանում են զրկանքը: Եւ որքան նրանք համբերող ու տանող են, այնքան էլ նրանց դրացիք՝ յանդուգն ու յանցաւոր:

Այս և սրա նման փաստերը, ըստ երևոյթին, պէտք է մեզ համոզեն գիտնականների վերոյիշեալ հայեացքի մէջ. բաց հարկաւոր է ասել, որ այսպիսի երևոյթների պատճառը նաև ուրիշ բնկերական գործիչներ են, ինչպէս օրինակ՝ զէնք բանացնելու սովորութեան կորցնելը, տեղադրութիւնը, բնակիչների պատմութիւնը և այլն:

Մահմեդականութիւնն, ասում են եւրոպական գիտնականները, հեռզհեռէ պատերազմ և ոճիրներ է առաջ բերում:

Իրանց հայեացքն ապացուցանելու համար, եւրոպական գիտնականները զիմում են զուրանի և մուսուլման իրաւագէտների հետեւեալ տեղերին.

Իսլամն, ասում է Բերեզին, սուր կերպով բաժանում է մուսուլման աշխարհը (դար-էլ-իսլամ) անհաւատների աշխարհից (դար-էլ-իսարէ) և վերջիններիս դէմ Մահմէդի ժամանակից քարոզում է ջէհաթ կամ հազովատ—պատերազմ անհաւատների հետ: Ջէհաթի հիմքը հետեւեալ կանոնն է զուրանի.

«Որպէս զի թշւառութիւններ չը լինին, ապանեցէ՛ք բոլոր հե-

Թանոսներին և սպանեցէ՛ք այն ամենին, որոնք չեն հաւատում Աստուծուն և վերջին դատաստանին»:

Ի լրութիւն սրա՝ Թ. զլիտում, 39 պարբերութեան մէջ զոնում ենք.

«Եթէ դուք չը գնաք պատերազմի, Աստուած կը պատժի ձեզ ծանրագին պատժով»: Մահմէդ—Ալիի շարադրութիւնների վերաբերմամբ Դուր-ուլ-Մուխտարի քննական գրածների մէջ ասուած է.

«Թող է տրուում վերցնելու—կրելու անհաւատների պատերազմների մէջ ընկածների զլինները՝ Թէ վրէժխնդրութեան յազուրդ տալու և Թէ անհաւատների կատաղութիւնը բոքեքելու համար»: Նոյն տեղում.—

«Անհաւատների գերեզմանները թողաւորելի է բանալ՝ նրանց մէջ թաղւած գանձերը հանելու նպատակով: Արգելւում է որդուն իւր անհաւատ հօրն սպանելու, որին նա (որդին) պէտք է այնպէս անի, որ ուրիշի ձեռքով սպանւած լինի»:

Որովհետեւ կանանց ու մանուկներին արգելւում է սպանել, այս պատճառով նրանց, որոնց անհետար է դար-էլ-խսլամ ուղարկելու, պէտք է ձգել, թողնել անապատ տեղերում, որ նրանք քաղցից ու ծարաւից մեռնեն:

Սակայն գիտնականների այսպիսի ենթադրութիւնների հակառակն խօսող փաստեր ևս կան: Մահմէդը խիստ տարբերում է քրիստոնեաներին հեթանոսներից, որոնք չեն հաւատում ոչ Աստուծուն և ոչ վերջին օրին», և որոնց դէմ էլ նա քարոզում է անողոք պատերազմ: Բացի դրանից ինքը մարգարէն երբէք չէ քարոզել այնպիսի դազանութիւններ, որոնց օրինակները մենք բերինք Դուր-ուլ-Մուխտարից: Ընդհակառակը՝ զուրանում—բ. զլ. 186 պարբերութեան մէջ՝ մարգարէն ասում է.

«Պատերազմեցէ՛ք Աստուծոյ ճանապարհի վերայ նրա՛նց դէմ, որոնք յարձակւում են ձեզ վերայ. բայց մի՛ վարէք անարգար, առաջինը դուք յարձակելով նրանց վերայ. ըստ որում Աստուծուն հաճելի չէ անարդարութիւնը»:

Մի քանիսն ասում են, որ զուրանից առաջ բերած կոտոր պարզ կերպով ցոյց է տալիս, որ ջէհաթը այն ձեռով, որ նա է ներկայանում, ամենևին զուրանի խիստական միտքը հասկանալու արդիւնք չէ, այլ այն չը հասկանալու արդիւնք է:

Միւենոյն բանը հանդիպել է և քրիստոնէութեանը միջին դարերում:

«Փոխանակ, ասում է այդ առիթով Կիտեակովսկին, քրէական իրաւագիտութեան նորոգական սկզբունքներ ներկայացնող իւր այն հիմնադրի հեղութեանն ու զթասրտութեանը հեռւելու, միջնադարեան եկեղեցին դիմել է մի այլ աղբիւրի, աղբիւրի՝ վրէժինդութեան, անտիապաշտութեան և աններողամտութեան ոգով տոգորւած աղբիւրի, քրիստոնէական կրօնի Հիմնադրի վարդապետութեան սուր հակառակութիւնը կազմող»:

Կիտեական կանոնիկոսների գրածներից կարելի է մեծաթիւ օրինակներ բերել, որոնք իրանց դաժանութեամբ յետ չեն քննադատու-Մուխտարից վերելք բերածներից:

Խօսելով ապաստանի իրաւունքի մասին, Կլարը մերժում է այն հրէաներին, Քրիստոսի հաւատադրութ թշնամիներին, որոնց չը պէտք է որ և իցէ մարդասիրութիւն ցոյց տրւի:

Քրիստոնէութեան ու մահմեդականութեան հիմնական սկզբունքները մասամբ ոճիրներ առթելու խնդրում՝ պէտք է առանձին ուշադրութիւն դարձնել նրանց մեկնաբանելու վերայ:

Բանը նրանումն է, որ ինչպէս քրիստոնէութիւնն, այնպէս և մահմեդականութիւնը վատ են հասկանում նրանց վարդապետները—մեկնիչները: Կարծիք չը կայ, որ հայ քահանաներից, մահմեդական ախունդներից շատերը, իրանց կրթութեան աջակիսի վիճակում, չեն կարող աստուածային վարդապետութեան մտքերը հասկանալ: Փրկչի վարդապետութիւնն իւր Ֆիլոսոֆիայական բոլոր խորութեամբ և յաւիտենական ճշմարտութեամբ երբեք չի կարող լիովին ըմբռնելի լինել անզարգացած, նանիր փառասիրութեան անձնատուր եղած հոգևորականին:

1879 թւականին, երբ մեզանում սով էր, քրդերը քաղցած ու մերկ դիմում էին հայ գիւղերը և խնամւում: Մի ասն օր, իրանց սովորութեան համեմատ, հայերը գերեզմանօրհնէք գնալով, այնտեղ հացեր էին բաժանում աղքատներին: Գերեզմանատներից մէկին մօտեւում են և այդ քուրդ աղքատները: Տեղական հայ քահանան, առանց երկար մտածելու, վռնդում է նրանց ասելով, որ նրանք արբաւղծում են գերեզմանները: Լաւ էր, որ գիւղացի ծերունիներից

մի քանիսը, նրանց յետևից՝ զնալով, կերակրեցին այն ողորմելի քաղցած-ներին: Մեզանում կային մօլլաներ, որոնք՝ սուտ վկաներով շահում էին խախուած տիրապետութեան վերականգման վերաբերեալ դատերը՝ տեղեկութիւններ ժողովելով հայ գիւղացիներին պատկանած հողերի սեպհականութեան իրաւացիութեան մասին: Մի մօլլա պատմում էր, որ իւրաքանչիւր մի քրիստոնեայ սպանելու համար Տէր Աստուածն այն աշխարհում ուղղադաւանին կը շնորհի 2.000 հրեշտականման հուրիններ, իսկ քրիստոնէութեան պղծելու համար՝ անթիւ անհամար հուրիններ և նոյն քրիստոնէութեան: Մօլլայի մէկը քարոզում էր՝ սպանել նշանաւոր և լաւ կարողութեան տէր հայերին, ասելով՝ որ այդ անհրաժեշտ է քրիստոնէութիւնը տկարացնելու և իսլամը զօրացնելու համար:

Յեղական կենցաղ: Մեզանում ոճիրների դործիչներից մէկն էլ ցեղական կենցաղն է կամ ցեղական կենցաղի մնացորդները: Յեղասուածը ընկերավարական այնպիսի միութիւն է, որի անդամները կապած են միմեանց հետ ազգակցութեամբ ու շահերով: Յեղական կենցաղը ազգերի պատմութեան մէջ միայն այն ժամանակ է երևան գալիս, երբ նրանք բարձր են կանգնած ընտանեկան իրաւա-յարաբերութիւնից, բայց տակաւին չեն հասած պետական իրաւա-յարաբերութեան: Զարգացման այս աստիճանի վերայ մարդը անձնատուր է իւր ցեղի շահերին, պարտաւոր է պաշտպանել իւր ցեղակիցներին և, ուր պէտք է, պատերազմ մղել իւր ցեղակիցների թշնամիների դէմ: Բայց որովհետև ուր կայ ցեղական կենցաղ, այնտեղից էլ միշտ անպակաս են թշնամանքն ու կռիւները, ուստի սրանից հետևում է, որ ցեղական կենցաղավարութիւնը պարտաւորապէս առթելու է և առաւել ոճիրներ:

Յեղական կենցաղավարութեանը յատուկ է արիւնով վրէժխնդրութիւնը, որի համաձայն ցեղի իւրաքանչիւր մի անդամի վերայ պարտաւորութիւն է դնում՝ վրէժ առնել իւր ցեղակիցներին տաւած բոլորատեսակ վիրաւորանքների փոխանակ: Այս վրէժը լուծելու ցեղի իւրաքանչիւր անդամին դրդում է, այսպէս կոչւած թասիբը: Թասիբ քաշ — նախանձալոյզ — վրիժառու — սա մեր նահանգի մէջ ամենալաւ ածականն է, որ կարելի է տալ տղամարդին: Մեր արիւնով վրէժխնդրութիւնը նկատել ու նկարագրել է մեր նա-

Հանգի գրականութեան հայր հանգուցեալ Շօպէնը: Նկարագրելով Սարգարի ժամանակները, ահա՛ թէ ինչ է ասում նա.

«Քրէական իրաւարանն առաջնորդում է շատ պարզ օրէնքներով՝ արիւնը փոխանակ արեան նրանց հիմունքն է եղել: Սպանողին տալիս էին սպանւածի մօտ ազգականների ձեռքը և վերջիններս իրաւունք ունէին կամ նրանից արեան զին—փրկանք առնելու կամ նրան կեանքից զրկելու»:

Վրէժն այն աստիճան կարևոր կենսական տարր է քաղաքակրթութեան յայտնի աստիճանի վերայ, որ բանաստեղծները նրան մարդու համար ամենաթանկագին բաներին են հասցնում: Այսպէս օրինակ՝ Պուշկինի «Պօլտավա»-ի մէջ Կոչուբէչն է ասում.—

Այսպէս սքիսաւել չէք դուք՝ երեք դանձ
Այս կեանքում էին իմ բերկրանքը.—
Իմ պատիւն էր իմ առաջին զանձ,
Եւ այդ զանձը ինձնից կորդեց տանջանքը:
Իսկ զանձը երկրորդ՝ էր անդառնալի
Դըստեր պատիւն իմ յոյժոյժ անձկալի,
Գիշեր և ցերեկ դողում էի վրան —
Այդ զանձը ինձնից խլեց Մազեպան,
Բայց պահել եմ ես իմ զանձը վերջնական.
Երրորդ այն զանձըս՝ վրէժս է սրբազան,
Որով պատրաստ եմ գընալ առ Աստուած...

Իսկ շատ ուրիշները, ինչպէս օրինակ՝ զարվիշները, որ ահագին ազդեցութիւն ունին ժողովրդի վերայ, վրէժն աստուածային յատկութիւն են դարձնում: Պրօֆէսոր Վամբէրին առաջ է բերում Աստուծոյ եօթ յատկութիւնը, որոնք զարվիշների մի քանի ուխտերը օրը մի քանի անգամ պարտաւոր են արտասանելու, և այս յատկութիւններից մէկն էլ՝ վրէժխնդրութիւնն է: Ահա՛ նրանք.

«Զը կայ այլ Աստուած, բացի Ալլահից,
Ո՛վ Աստուած.
Նա մի է և ուրիշ ոչ ոք.

Ո՛վ արդար

Ո՛վ կենսունակ կենա՛հրաշ-անմահ—

Ո՛վ կատարեալ

Ո՛վ վրէժխնդիր»

Մեզանում— Երևանի նահանգում— եթէ լաւ ներս թափանցենք կեանքի մէջ, կը տեսնենք, որ խիսապէս ցեղական կենցաղավարութիւն չը կայ, ինչպէս որ այդ հասկանում են պատմաբաններն ու իրաւաբանները. բաց առանց սխալելու կարելի է ասել, որ մենք գտնուում ենք ցեղական կենցաղավարութիւնից պետականին անցնելու անցողական շրջանի մէջ: Բնկերական այս աստիճանի զարգացման շնորհիւ, մեր նահանգի ստորին դասակարգի զաղափարները մեծ մասամբ պտոյտ են առնում ցեղական հասկացողութիւնների շրջանում: Այս հասկա-նալի անելու համար, օրինակ բերենք: Ննթադրենք թէ մի որ և իցէ գիւղում սպանութիւն է կատարել: Չարագործի ազգականները չեն նա-յում այդ երեւոյթի վերայ պետական սկզբունքների տեսակէտից, այս-ինքն՝ չեն նայում իրանց ազգականի վերայ իբրեւ պետութեան առհասարակ փնտսակար անդամի վերայ. նրանք նայում են նրա վերայ ցեղական հասկացողութիւնների տեսակէտից, պաշտպանում են այդ չարագործին, ինքեանք սկսում են թշնամանալ հակառակ կողմի հետ և սրանից առաջանում են անհամար ոճիրներ:

«Ուղկասեան լեռնացիների Աղաթներում» պրօֆէսոր Լէօնտո-վիչը այս խնդրի վերաբերմամբ բերում է այնպիսի բնաորոշ օրի-նակներ, որ կարծես մեր կեանքից լինին վերցրած:

Բնիկը մի սպանութիւն կատարելով— ամենատեսակ հնարներ է գործ դնում, որ վրէժից ազատւի կամ որ իւր ազգականի արեան փոխարէն թափի երկու—երեք և, որքան կարելի է, շատ մարդու արիւն:

Բորբոքւած արիւնխնդիրը չէ որոնում ցեղակցութեան աստի-ճաններ թշնամի և ատելի ազգատոհմի անդամների մէջ.— նա շատ անգամ սպանում է սպանիչի ամենահեռու ազգականին, ով որ ընկնի նրա քինացոյց սրի տակ: Մինչև անգամ պատահում է, որ սպանւածի ազգականները՝ կուրացած մոլեգլին թշնամութեամբ դէ-պի իրանց արիւնխնդիրները և աչքները մթնացրած թափւած ա-

րիւնով—սպանում են բոլորովին անմեղ մի մարդու, սխալմամբ սպանիլի ազգականների տեղը զննելով նրան: Այսպիսով արեամբ վրէժխնդրութիւնը հարածի տակ է ձգում սպանիլի ամենահեռու ազգականներին անգամ և կողմնակիներին. — երկու զերգաստանի քինախնդրութիւնից ծագում է երեք տոհմի թշնամութիւն:

Նստ անգամ սպանւածի ազգականները, վրէժ առնելուց յետոյ, հալածւում են վրէժ. ասնւածի ազգականների կողմից այն հիման վերայ, որ մինը միւսից առաւել լաւ, առաւել քաջ, պատւաւոր էր սպանւել, որ առաջինի կեանքը երկրորդինից առաւել թանգ է եղել և այլ այս տեսակ պատրւակներ: Երկու կողմից էլ լինում են մի քանի զոհեր. արեամբ վրէժխնդրութիւնը ամբողջ սերունդների է անցնում:

Եւ այսպէս մեզանում կան պատմական անցողականութիւն, ցեղային կենցաղավարութիւն, և նրանց հետ միասին վրէժ, որոնք և ոճիրների գործիչներից մէկն են կազմում:

Ոճիրների երրորդ գործիչ Նրեանի նահանգում կարելի է համարել կնոջ բոլորովին ստորադրական վիճակը: Արեւելքում կնոջ դրութեան մասին շատերն են գրել. այնպէս որ այս առիթով աւելորդ է իմ կողմից խօսք ասելը, միայն ես առաջ կը բերեմ ընտանեկան կեանքի ազդեցութիւնն արեւելքում ոճիրների վերաբերմամբ: Ահա՛ թէ ինչպէս է նկարագրում այն պրօֆէսոր Վամբերին.

«Եթէ խորագնային կերպով ներս թափանցելով արեւելեան ընտանեկան կենցաղավարութեան մէջ մենք կազմենք նրա ընդհանուր պատկերը, վրան կը նկատենք հետեւեալ — առանձնապէս եւրոպացու աչքին ընկնող — գծերը: Նախ՝ եւրոպացին արեւելքում ոչ մի տեղ չի գտնիլ այն սերտ կենսակցութիւնը, այն մտերիմ բարեկամութիւնը և սէրը, որոնք ընտանիքի էական բնաւորութիւնն են կազմում: Բաժանականութիւնն ու ներքին աններգաշնակութիւնը, ինչպէս ստոցային թելեր անցնում են մահմեդական կենցաղի ամբողջ հիւսածքի միջով. ամեն ինչ կարկամում է նրանց ազդեցութեան տակ, նոյն իսկ ընտանեկան շէնքը թւում է ևրերուն: Փանի որ մարդ և կին օրւայ մեծ մասն անցնում են առանձնակի, այդ պատճառով նրանք ոչ միայն իրար հետ չեն բաժանում ուրախութիւնն ու վիշտը, ոչ միայն կեանքի մէջ միմեանց

նեցուկ և օգնական չեն, այլ և տան մէջ երկու կուսակցութիւն են կազմում, որոնց կրօնական ու քաղաքացիական օրէնքը անջրպետել է մի բարձր պատով և որոնք, եթէ բոլոր սրտով ցանկանան էլ, չեն կարող միանալ ու միենոյն նպատակին ձգտել: Դրանից յետոյ — շարունակում է Վամբէրին — ոչ միայն մահմեդականների մէջ, այլ և ամբողջ արևելքում ապշեցուցիչ է որդոց յարաբերութիւնը դէպի ծնողները, որոնք հիմնաւած են առաւել յարգանքի քան թէ սիրոյ վերայ: Նոյն իսկ երեսահանց դիտելու երևում է, որ այստեղ սառը սովորութիւնն է տիրում և ոչ սէրը, որովհետև վերոյիշեալ յարգանքը ցոյց է տրւում հօրը և ոչ մօրը»:

Վամբէրիի առաջ բերած խօսքերը զրկում են արևելեան ընտանիքը սիրուց, ոճրագործութեանը ընդդիմադրող այդ գլխաւոր ուժից: Այս սէրը ինչպէս ծնողաց, այդպէս էլ որդոց մէջ ոչ միայն չէ զարգանում, այլև ճնշւում, սեղմւում է: Եթէ մենք սրա հետ միասին աչքի առաջ ունենանք, որ այս ամենը ազդում են հոգեկան կազմութեան վերայ, ուր և առաջ է բերում մի յայտնի անկատարութիւն, որը ժառանգաբար անցնում է դարուց դար և զօրեղանում է, այն ժամանակ մեզ համար սլարգ կը լինի թէ ինչո՞ւ արեւելցին այնքան զազանաբարոյ է, քնքշութիւնից զուրկ և աւելի հակաւած է ոճիրներ գործելու անձնաւորութեան դէմ: Բացի այս բոլորից, բնական է հէնց այն հանգամանքը, որ արեւելցի տղամարդը միշտ զգում է թէ կինը իրան հաւասար արարած չէ, ուստի և շատ յաճախ ընդոտնում է նրա իրաւունքները: Իւր տան մէջ մի անձի իրաւունքներ ընդոտնելը դառնում է նրա համար սովորութիւն և ձգտում է նոյնը իրականացնել և արտաքոյ իւր տան՝ ուրիշների վերաբերմամբ ևս: Ահա՛ ձեզ ոճրագործութեան հիմքը: Ուրիշ կողմից արեւելցի կինը գլխովին ստորադրական, ստրուկ, ճնշւած, իրաւազուրկ մի արարած, զրկւած ազատ կամքից և կախւած ամբողջապէս իւր պարոնի իրաւունքից, ինչպէս նկարագրում են նրան եւրոպացի զխոնականները, կորցնում է անկեղծօրէն անձնատուր լինելու ընդունակութիւնը, վաղարում է հասարակութեան մէջ բարոյական տարր լինելուց, դառնում է խորամանկ, զաղոտամիտ, նենդ, և պատրաստ շատ ոճիրներ գործելու:

Եւ այսպէս արևելեան ընտանիքը մի կողմից՝ ճնշւում է մարդու

այն զգացումներն ու հակումներն, որոնք ոճրագործութեան ընդ-
ղիմադրող տարրերն են կազմում, իսկ միւս կողմից՝ զարգացնում է
ոճիրներ շատացնող զգացումները ու հակումները և հանդիսանում
է Երևանի նահանգում ոճրագործութեան գլխաւոր գործիչնե-
րից մէկն:

Նայն իսկ այս գործիչի կարգում թոյլ եմ տալիս ինձ դասե-
լու այն նշանաւոր երևոյթի մեկնութիւնը, որ Երևանի նահան-
գում սպանութիւնների մեծ մասը կատարւում է կնոջ պատճառով:
Կրթւած մարդու համար այսպիսի երևոյթը գրեթէ անհաս-
կանալի է: Որպիսի՞ հոգեկան յօրինւածքի տէր են մեր գիւղացիք,
որպիսի՞ անմիտ կրքերի տէր, ի՞նչ մի անհրաժեշտութիւն կայ սպա-
նելու մի կին, որ յափշտակել, զրաւել է, կամ սպանելու նրան, որ
յափշտակել, զրաւել է նրան. — ահա՛ խնդիրներ, որոնք մատչելի չեն
հասկացողութեան ու ճիշդ հետազօտութեան:

«Լեռնացիների մէջ արիւնական գործերին վերաբերում են—
ասում է պրօֆէսոր Լէօնտովիչ— ա. սպանութիւնը, բ. վիրաւորու-
թիւնը, գ. բռնաբարութիւնը, դ. կնոջ կողմից ամուսնական հաւա-
տարմութեան դրժելը և ե. կին ու հարսների փախցնելը: Այս գոր-
ծերը բնիկների մէջ ամենագորեղ կերպով զրգում— բորբոքում են
կրքերը, մթնացնում են նրանց տաք գլխները և զրդում են բնիկնե-
րին ամենակատաղի արիւնշաղախ ոճրագործութեան:»

Որպէս զի ցոյց տամ թէ յանցաւորութեան վերայ որքան սաս-
տիկ ազդում է այս նախանձոտութիւնը և թէ որպիսի արիւնաներկ
տեսարանների պատճառ է հանդիսանում, ես կը բերեմ մի քանի
օրինակներ:

Երևանից ոչ հեռու, մի հայ գիւղում, մի հայր, տեսնելով որ
իւր 18-ամեայ, գիւղի մէջ ամենահամեստ հռչակւած աղջիկը համ-
բուրւում է իւր սիրած երիտասարդի հետ, որին և նա կամենում
էր ամուսին լինել, յարձակւում է աղջկայ վերայ, դաշոյնի մի քանի
հարւածներ է տալիս և բուռը բուռը արիւնը խմում:

Սօս ժամանակներումս մերձակայ թուրք գիւղերից մէկում
քանամեայ որդին՝ տեղեկանալով որ իւր մայրը դրացիներից մէկի
հետ սիրային հաղորդակցութեան մէջ է՝ ատրճանակի հարւածով
սպանում է մօրը:

Ռուսաստանում երկարամեայ ծառայութիւնով ազնւականութեան հոտած աստիճանաւորներին: Մեզանում ազնւականները մեծ մասամբ և հողատէրեր էին, կենում էին ամեն տեղ, իրանք չէին վատակում և հանդիսանում էին մեր հասարակութեան սպառող դասակարգը: Նրանք մօտ լինելով ժողովրդին, տոհմական անցեալ և հողային սեպհականութիւն ունենալով, իրանց անձնական նպատակներին համար՝ կուսացնում էին իրար հետ ընտանիքներ, ցեղեր ու գիւղեր և պղաճի ջրում ձուկ են բռնում: Գիւղի մէջ եթէ ազնւականն ազգեցիկ էր, մի բառեց էր գիւղացիների գլխին, անառակ էր, աւազակներ պահող էր, որոց և կաշառում, յորդորում էր ոճիրներ գործելու: Նրանք գիւղացիներին հատուցնում էին, որ դատաստանական ու վարչական իշխանութիւնների բոլոր ներկայացուցիչները իրանց խօսքին լսում են և նրանց—գիւղացիներին դալթակցութեան մէջ էին ձգում:—Նրեք գիւղացի դատում են մարդասպանութեան մէջ մեղադրւելու համար: Գործի վճռելու օրը դալիս է և նրանց դրացին ինքը—բաւական ազգեցիկ ազնւական մէկը: Գործը մեծ գործ էր. մի քանի ընդհատումներ տեղի ունեցան, և ամեն մի ընդհատումի միջոցին նկատում էր, որ այդ ազնւականը մտնում էր դատարանի գրասենեակը, խօսակցութիւն էր բաց անում՝ մէկնում մէկի հետ և, վերադառնալով կալանաւորների ազգականների մօտ, ինչ որ բաներ էր նրանց տաք տաք պատմում: Վերջապէս երբ դատաւորները մտան խորհրդարանը, նա փութաց գէպի փատաբանները, նրանց հայեացքներով հարցրեց գործի ելքի մասին և կրկին դառնալով գիւղացիների մօտ՝ հաւատացնում էր նրանց, թէ ինքը մտաւ խորհրդարանը, խօսեց դատաւորների հետ, որոնք բոլորն էլ իւր կողմն են, միայն դատախազն էր չափից դուրս պնդում: Խնդրան զարմացան գիւղացիք, երբ դատարանը յայտնեց այնպիսի մի վճիռ, որ բոլորովին նման էր ազնւականի ասածներին:

Սոյնպիսի վարմունքներով այդ ազնւականները ազգեցութիւն ու ձայն են ձեռք բերում ժողովրդի մէջ, հարստահարում են նրան և մեծ ոճիրների պատճառ են դառնում:

Ընդհանրապէս կարելի է ասել, որ գիւղերում ապրող մեր նահանգի ազնւականութեան մեծ մասը միմեանց հետ կապւած են

ազգականական կապերով և շատ անգամ աւագակների լամբեր են սլահում ու նրանց ապաստանարան տալիս:

Մանաւանդ փեսասկար է աղքատացած ազնւականը, որը սովոր է աշխատելու և որին ազնւական ինքնահաւանութիւնը թող չի տալիս մօտենալու արհամարհելի աշխատանքին: Նա ապրում է միայն զոգութեամբ և սուտ վկայութիւններ տալով:

Ազնւականութեան ներգործութեան տակ առաւել ևս ոճիրների թիւը շատանում են վերջին տաս տարիներում, երբ սկսեց մեր նահանգի հողաւափութիւնը: Ազնւականները յայտնում են իրանց իրաւունքները թաղաւորական հողերի վերայ, որի համար և նշանակում է քննութիւն: և ահա ազնւականները փողով, հողով կաշառում են զիւղացիներին, որոնք և սուտ ցուցմունքներ են տալիս: Նոյն կաշառքներն են շարժում և տիրապետութեան խանդարման վերականգնելու գործերի վերաբերմամբ:

Ի շնորհս ազնւականների գործած այս յանցանքները ինձ չընչին են թւում համեմատաբար նրանց հետ, որոնք սկսում են երեւան գալ և ըստ երևոյթին, ժամանակով ահագին ծաւալ են ստանալու: Բանը նրանումն է, որ մեզանում զանձարանից հողեր խլելը հաւատար է զիւղացիներից հողեր խլելուն, քանի որ այն հողերի օգուտը զիւղացին էր քաղում: Շատ յաճախ յաջողում է ազնւականներին դարձնել զուտ թաղաւորական հողերը կալածատիրական, մուլքադարականները-- բացարձակ սեպհական. յաջողում է յափըռտակել հարիւրաւոր զեսեատին հերկելի դաշտերից և ամբողջ զիւղեր մուրացկանութեան մատնել: Հասկանալի բան է, որ այսպիսի վարմունքները ժողովրդի մէջ ծնեցնում են թշնամական զգացումներ դէպի ազնւականը, զգացումներ, որոնք կարող են հասցնել անհամար ոճիրների: Բացի սրանից, երբ ազնւականին յաջողում է բացառիկ սեպհականութեան իրաւունքով հողեր ձեռք բերել, նրան շատ անգամ անհրաժեշտ է, որ խի այդ սկզբնական շահողներից և յանձնի դրացի զիւղացիների ձեռքը: Այս զարհուրելի թշնամութիւն է ներս բերում զիւղերի մէջ և առաջացնում է ահագին ոճիրներ:

Նրբ ես գրում էի այս տողերը, ինձ հաջորդեցին, որ Նարուր-Պարալազեազի գաւառում, ազնւականների յորդորմամբ, սպանւել է

մի ղիւղացի, որ պայքար էր մտել նրանց թագաւորական հողեր չափշտակելու դէմ:

Շատ ժամանակ կը պահանջէր՝ հաշուելու համար ազնականների բոլորատեսակ ազդեցութիւնները ոճրագործութեան քանակութեան վերաբերմամբ, մանաւանդ որ յաճախ նրանք ազդում են տեղացի ազգաբնակութեան բարոյականութեան և կենցաղային կողմերի վերայ. — այսպէս օրինակ՝ նւազացնում են ժողովրդի կրօնական զգացումները, տարածում են արբեցողութիւն, աւերում են նահապետական առաքինութիւնը և այլն, իսկ այս ամենի արդիւնքը՝ յանցանքներ են: Առ հասարակ կարելի է ասել, որ Երեւանի նահանգի ազնականութիւնը յետամնաց է եւրոպական Ռուսաստանի ու Վրաստանի ազնականներից և հանդիսանում է մեզանում ոճիրների բաւական նշանաւոր գործիչ:

Հին դեր ուր դ գործիչ ոճիրների կարելի է համարել մեր նահանգի մէջ տանուտէրներ ու ջրպետներ ընտրելու սկզբունքը: Կարծիք չը կայ, որ այս սկզբունքը մեր նահանգում անձնականութեան զարգանալու զրաւականն է, բայց և այսու ամենայնիւ նա անթիւ ոճիրներ է առթում, քանի որ անհամապատասխան է տեղական ազդութիւնների սովորութիւններին: Բանը նրանումն է, որ ղիւղերում իւրաքանչիւր կուսակցութիւն կամենում է իւր միջից ընտրել տանուտէր ու շինական ղառաւորներ: Սրանից թշնամութիւն է ծագում կուսակցութիւնների ու ընտանիքների մէջ, և այս թշնամութիւնն էլ իւր հերթին առիթ է տալիս անթիւ ոճիրների: Նոյն իսկ տանուտէրներն ու ջրպետներն իրանք անհամար ոճիրներ են հնարում, որ պատժեն իրանց թշնամիներին:

Ոճիրների վեցերորդ գործիչ կարելի է հաշուել մեր զրացիութիւնը Տաճկաստանի ու Պարսկաստանի՝ այդ թմրութեան պետութիւնների հետ: Կարծիք չը կայ նրանում, որ Երեւանի նահանգի հայերը, թուրքերը ու քրդերը վերջին 60 տարւան մէջ, իրանց պարսկաստանցի ու տաճկաստանցի եղբայրակիցների համեմատութեամբ, նշանաւոր կերպով յառաջ են գնացել քաղաքակրթութեան մէջ, հետզհետէ նրանց հակումներն էլ դէպի յայտնի ոճիրները նւազել են: Այդ չէ կարելի ասել պարսկական ու տաճկական բնակիչների վերաբերութեամբ, որոնք այժմ զոնւում են միևնոյն

զրութեան մէջ, ինչպէս որ էին սրանից 200 տարի առաջ: Ի նկատի առնենալով, որ արհեստագիտութիւնը մեզանում բարձր է, փողի շրջադարձութիւնը առաւել լաւ, Տաճկաստանի ու Պարսկաստանի բնակիչները զալիս են մեզ մօտ՝ ինչպէս բանտրներ, ինչպէս մանր առևտրականներ և բերում են դէպի մեզ իրանց ոճրային հակումները: Մեր դաժան արիւնհարբուներից շատերը Տաճկաստանի ու Պարսկաստանի գաղթականներ են: Նրանք մեր կողմերում ոճիրներ կատարելով՝ փախչում, ծածկւում են իրանց հայրենիքում, ուր որ ծածկւում են և մեր աւագաններից շատ ուրիշները: Տաճկաստանի ու Պարսկաստանի շատ փաշաների, բէկերի ու խաների համար ասլաստանապահութիւնը բաւական շահաբեր է: Շատ շատ անգամ երաշխաւորութեամբ բանտից ազատւած ոճրագործները դիմում են փաստաբաններին և խորհուրդ են հարցնում. — միանձն արդեօք այստեղ, թէ փախչեն Պարսկաստան կամ Տաճկաստան: Փաստաբանը նրանց կարծիքով պէտք է մեղադրանքների դժարութիւնները ծանր ու թեթեւանի և նրանց պատասխան տա: Բացի այս ամենից, պարսկահպատակները և տաճկահպատակները, ինչպէս և շինական կուլիները Ամերիկայում, բաւականանում են շատ քչով, զրկում են տեղական բանւոր բնակիչներին, որոնք աւելի կարիքներ ու աշխատանքներ ունին, յետոյ մեզանում ամուսնանում են, հպատակութիւն են ընդունում և այսպիսով աւելացնում են առանց այն էլ խիտ բնակութեան թիւը, որ և լինում է պատճառ ոճիրների բազմանալուն:

Ոճիրների ամենազօրեղ գործիչներից մէկը մեզանում հայերի ու թուրքերի թշնամութիւնն է միմեանց հետ, որը, թէև ոչ այնքան, ինչպէս առաջ էր, մինչև այժմ երբեմն տեղի է ունենում նրանց յարաբերութիւնների մէջ: Այս թշնամութիւնը խոր արմատներ ունի և պահանջում է լուրջ մաքաւումն իւր դէմ: Տեղացի ազգաբնակիչութիւնը տակաւին քաղաքակրթութեան այն աստիճանից վեր չէ բարձրացել, ուր թշնամին և օտարականը համանիշ հասկացողութիւն են հանդիսանում, ինչպէս օրինակ, հռոմայեցոց մէջ hostis նշանակում էր թէ թշնամի և թէ օտարական: Զարգաման այս աստիճանի վերայ ազգացնութիւնները սովորաբար թշնամանում են միմեանց հետ: Բացի սրանից մեր թշնամութիւնը ունի և պատմական արմատներ: Բանն այն է, որ հասարակ հայ ժողովրդի

Հասկացողութեամբ, այս թուրքերն են, որ կործանել են իրանց տաճարները, ծաղկած քաղաքները ու գիւղերը և դարձրել են սրանց իրանց մշակ. ծերերը մինչև այսօր էլ տակաւին պատմում են այն ամենն, ինչ որ քաշել, տարել են թուրքերի ձեռքից մինչև ոռոտների դալը և այս ամենն, անշուշտ, ատելութիւն են ծնեցնում՝ զէպի թուրքերը: Թուրքերն էլ իրանց կարգին տեսնել չեն կարողանում հայերին, այդ քեւով ուրն երին, որոնք զեռ երէկ իրանց ստրուկներն էին: Եւ այս ամէնը փչում ուռցնում են թէ հայ, թէ մահմեդական անզարդացած մարդիկը:

Ահա՛ ոճիրների այս բոլոր շարժառիթները—գործիչները, որ, ըստ ներման ժամանակին, քննեցինք մենք: Բայց իւրաքանչիւր ընկերական երևոյթ հետեանք է անբաւ պատճառների, ուստի և սրանք չեն ոճիրների միակ գործիչները—շարժառիթները: Բայց այս բոլոր գործիչների ազդեցութիւնը հասկանալի չէր լինի, եթէ նրանք չը կապէին ընդհանուր ազդեցութեան հետ:

Բայց նախ քան թէ աւարտ կը տամ մեզ հետաքրքրող խնդրին, զեռ ևս ատելու եմ հետեւեալը.

Մեր ծերունիներից շատերը մտաբերելով անցած զնացած օրհնեալ ժամանակները, ատում են՝ այսպէս չէր զլլբաշի (պարսից) ժամանակը. այն ժամանակ ո՛վ կը տար այսքան ոճիրներ. կախ էին տալիս ոճրագործին, աչքն էին հանում, ձեռքերը կտրում էին, ոչ թէ հիմիկայ նման, որ ոճրագործներին հաց են տալիս, պահում բերդերում. խիտտ, ահ ու սարսափ ձգող պատիժներ չեն տալիս, զրա համար էլ ոճիրները շատանում են մեզանում:—Սրան կարելի է ա՛յ թէ ինչ պատասխանել: Առաջին՝ զեռ ապացուցւած չէ թէ այն ժամանակ ոճիրների թիւը նւազ էր այժմեանից. երկրորդ՝ մինչև այժմ չէ ճանաչւած, որ սարսափը պակասացնի ոճրագործութիւնը: Ամենից հաւանականն է, որ այն ժամանակ ոճիրներ աւելի են կատարւել քան թէ այժմ, բայց լոյս չեն հանւել:

Ոճիրների թիւը նւազեցնել կարելի է, բայց ոչ պատժով, այլ փոփոխելով այն ամենն, ինչ որ մենք ոճիրների գործիչ անուանեցինք, հետզհետեւ և փոփոխելով իւրաքանչիւր անձնաւորութիւն առանձին առանձին: Ահ, սարսափը միայն ժամանակաւորապէս կարող են զաղարեցնել հասարակութեան մէջ ոճրագործութեան երեւան գալը,

բայց չարը բարի դարձնել, ոչնչացնել անհատի մէջ բարոյական պակասութիւնները՝ անկարող են: Ռուս կառավարութեան գլխաւոր ծառայութիւնը մեզանում նրանումն է, որ անձնաւորութեանը միջոց — ազատութիւն է շնորհել իւր բնական ազդուփները լոյս հանելու, նա մեր ծածկւած թշնամուն դուրս է կանչել և մեզ միջոց տւել ուսումնասիրելու նրա զօրութիւնը, գտնելու արմատական միջոցներ նրա դէմ կուելու համար:

Եւ երբ մենք բոլոր ուժով, համերաշխութեամբ պետութեան հետ կը հալածենք ոճիրները, կ'ոչնչացնենք առաւել ստոր զարգացմանը յատուկ մեր ցեղական կենցաղի մնացորդները, կը դադարենք աւետարանն ու զուրանը վատ մեկնաբանելուց, կը տանք ազատութիւն մեր կնոջը, երբ մեր ազնւականութիւնը կը հասկանայ իւր քաղաքակրթիչ դերը, իսկ ազգութիւնները ձեռք կը քաշեն իրար հետ անմիտ ու չիմար թշնամութիւններ անելուց, և երբ մեր մեծամասնութիւնը կը դատարարակի առաքինասիրութեան և արդարամտութեան մէջ, — ա՛յն ժամանակ մեզ կը յաջողի պակասացնել մեր ոճիրների թիւը և մենք հպարտութեամբ կարող ենք ասել — որ մեզանում ոճիրները սակաւացել են, որովհետեւ մենք ինքներս առաւել լաւացել ենք:

ԱՆԿՈՒՄՆ

ՀԱՅՆԻՅԳ

Արծիւեանի

Մթթէ արդարեւ անկաւ բընութիւն,
Վարակեց և՛ նա՛ մեր որատներով...
Ահա մարդկանց պէս, կենդանի բոյսեր
Կեղծում, ստում են—և այն պարզ կերպով:

Ո՛չ, էլ չեմ ուզում երբէք հաւատալ
Համեստ շուշանի ես անմեղութեան,
Վերջին ժամանակ թիթեռը գաղտուկ
Անշափ յաճախ էր այցելում նրան:

Կասկածելի է և՛ մանուշակը
Իւր չքնաղ տեսքով, իւր անուշ հոտով,
Օ՛, անշուշտ և՛ այդ փոքրիկ ծաղիկը
Մեզ պէս տանջում է փառքի ծարաւով:

Զը կայ այլ ևս անկեղծ զգացմունք
Վառւած սոխակի գողտրիկ երգերում,
Նրա այդ ճարտար կրկնւոցի մէջ
Միայն կեղծ լացի ես ձայն եմ լսում:

Ճշմարտութիւնը կորել է անհետ,
Զի մնացել նշույլ հաւատարմութեան...
Ահա շնիկըս էլ՝ պոչն է խաղացնում,
Բայց դա նշան չէ էլ մաերմութեան:

Մօսկւա. հոկտեմբերի 4-ին, 1889 թ.

* *

Գ. Բ.-ի

Ահա ծագեց գարնան արև և աստղերը չքացան,
Ահա երկնակամարի վրա՜ փայլուն սիւներ փուլեցան,
Զիւնոտ լեռանց սուր գագաթներ վարդի գոյնի փախեցան,
Գիշերային գոլորշիներ բնութեան դրկում շարժեցան:

Գունատուել է եղջիւրաւոր լուսնի գէմքը նազելի,
Երբեմն սիրուն, երբեմն զւարթ, հրաշալեաց մէջ դասելի,
Այժմ մարած աչիկները ունին մի բան ասելի.
«Ինչո՞ւ ես կեանքից դրկեցայ, երբ ողջ բնութիւնն արթնացաւ»:

Նրա դիակ եթերի մէջ, լիշատուի իւր գոյութեան,
Աղօտ կերպով նշմարոււմ է, գութ է շարժում բնութեան.
Սոխակն ու վարդ սիրահարներ, պաշտպաններ անմեղութեան,
Արձակեցին բորբոքիչ ձայն և երկնքում լսեց՝
«Ինչո՞ւ նա հոգին աւանդեց, երբ ողջ բնութիւն ծաղկեց»:

ԱՅՑ ԹԻՒՐՔԱՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ

(Տայ տուրխտի յիշողութիւններից)

ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆՅԻ

(Շարունակութիւն 1)

IV.

ՎԵՐԱԴԱՐՁ

Առաւօտ կանուխ սենեակիս դրան ուժգին բաղխումները զարթեցրին ինձ։ Զիապան Սիմօնը, մշեցի ծառայ Հաջի-Ղազարը և Յովհաննէս աղան մտան սենեակս, հաւաքեցին իրերս և տարան բեռներու։

Դեռ նոր էր լուսացել, երբ ես բարձրացայ ընթերցարանը թէյ խմելու և հաշիւներս վերջացնելու։ Այ՛ ոք չը կար այնտեղ, բացի Սուրադ էֆէնդուց։

Երբ իջայ վայր, արդէն հիւրանոցի դարպասների առջև կանգնած էր հետաքրքրւողների մի խումբ և անց ու դարձ էր անում ցերեքներից միւսը՝ Սլին։

Զիապանս իւր երկու ձիերից մէկի վերայ բարձել էր փոքրիկ բեռնը ու միւսի՝ իմ հեծնելու ձիուս՝ «սեմարը», որի փոխարէն դրած էր թամբը։

Եկել էր ինձ ընկերանալու և մի վանեցի վաճառական, որ Պօլիս էր գնում։ Նա վարձել էր մի ձի, որի վերայ բարձել էր իւր երկու ահադին չալները, կապոցները ու ինքն էլ փառաւորապէս

1) Տե՛ս «Մուրճ»-ի 4, 5, 7, 9 և 11 համարները։

բազմել այդ բոլորի վերայ: Նրա հետ էր և նրա ձիառերը՝ կաթրելի Յովհաննէսը:

Տալով ծանօթներիս վերջին հրաժեշտը, ես հեծայ բեռնակրութեան ընտելացած լիկլիկան նժոյգս ու ճանապարհ ընկայ անհիւրընկալ Կարինից Տրապիզոն:

Յուրա օր էր. գետինը սառել, շուրջը ձիւն, օդը մառախլապատ: Մեր փոքրիկ խմբի առջևից զնուժ էր ձիապանս քաշելով յետևից բեռնաժ ձին, յետոյ ես էի, ապա վանեցին, իսկ նրա կողքից քայլում էր նրա ձիառերը: Մառախուղի միջից Մեֆիստոֆէլի պէս հեռուից հետևում էր մեզ Մուրադ Էֆէնպին: Մենք զիմում էինք քաղաքի արևմտեան դռները:

Ահա՛ և պարսպների կամարակապ անցքը, որի առջև կանգնած են երկու զինւորներ: Մօտակայ փոքրիկ տնակից դուռս եկան ճանապարհը երեք տաճիկ պաշտօնեաներ պսպղուն գեղին կոճակներով: Հասնելով նրանց, մենք կանգնեցրինք մեր ձիաները: Ես մի կնեցի նրանց երկու անցաթուղթս էլ:

— Նեղութիւն մի՛ քաշէք, Էֆէնդ, թղթերը մեզ չեն հարկաւոր. մենք բախշիչ ենք ուղում, որպէս զի ձեզ բարի ճանապարհ ցանկանք, ասացին շողոքորթ ձայնով պաշտօնեաները:

Ես տւի 200 փարա (50 կոպ.) Էֆէնդիներին և նրանք ձեռները տարան զէպի գետինը, յետոյ շրթունքները ու կպցրին ճակատներին՝ յարգանքով «Ալլահ բարաքեսաթ վերան» ասելով: Ես հետաքրքրութեամբ նայում էի թէ վանեցին՝ որը, ի հարկէ, տեղական սովորութիւնները ու պահանջները աւելի լաւ գիտէր՝ ո՞րքան կը տայ այդ Էֆէնդիներին: Մեծ էր զարմանքս, երբ տեսայ որ այդ վաճառականը առատաձեռնութեամբ հանեց քսակից... 20 փարա (5 կոպ.) և տւեց պատուելիներին, որոնք զո՛հ լինելով և այդ նւէրից, այլ ևս մեզ չը պահեցին և մենք մի քանի վայրկեանից յետոյ արդէն պարսպների միւս կողմումն էինք:

Կրկին բացւեց առջևս Բարձր-Հայքի միաօրինակ տխուր բնութիւնը. նոյն ծառազուրկ, ամաչի, խստատես լանդշաֆտը, որ տեսանք զեռ. Ալէքսանդրօպօլից սկսած: Այդ միաօրինակ լանդշաֆտը աւելի ևս տխուր կերպարանք էր ստանում ձիւնի սպիտակ սաւանի տակ, որի միջից տեղ տեղ սևին էին տալիս հեռատառնում հողա-

կոյսների նման թուփ-թուփ դիզած գիւղական խրճիթները: Մեռելութիւն ու թշուառութիւն, կարծես, ծանրացել էին այդ աշխարհի վերայ...

Բաւականին խանգարւած խճուղու վերայ պատահում էին խումբ խումբ լաւ յիշուող ու հայ գիւղացիներ, որոնք հազուադէպ ոչնչով իրարից չէին տարբերուում. միմիայն հայկական մեծ մեծ, հեզ և թախծալից աչքերն էին, որոնք զանազանում էին բնիկ հային եկեօր տիրապետող տաճկից: Նոցա նահապետական սալերը՝ լծած ևզ ու գոմշուկներով, բարձած խոտ, աթար ու դարմանով (սաման)՝ օրօր-ւելով ու ճռճուլով քաղաք էին դիմում:

Մի քիչ էլ հեռացանք Պարինից և մեզ պատահեցին կաթըլիների քարաններ, ապրանքներով բեռնւած 30—40 ձի իրանց լազ տէրերով: Այդ անունը ընդհանրապէս տալիս են լազստանցիներին, չորոշելով խկական լազին լազստանցի տաճկից, յոյնից և հայից:

Իմ ուղեկիցներիցս, ինչպէս ասացի, մինը վաճառական էր և երկու ձիապանները՝ հայ լազեր:

Վաճառականը Վանի մօտ գտնուող Ալիւր գիւղիցն էր, մօտ 36 տարեկան մի փոքրահասակ կլորիկ մարդ, կարմիր և իւղով քսածի պէս փայլուն, ածիլած դէմքով, կապոյտ աչքերով և խարտեաշ բեխերով: Նրա անհանգիստ աչքերը և սուր ծնօտը այնպիսի արտայայտութիւն էին տալիս դէմքին, որ կարծես այդ մարդը միշտ ինչ որ ուշադրութեամբ լսում լինէր կամ աշխատում ուրիշի երեսին կարգալ նրա խորհուրդները: Դէմքի այդ մշտապէս հարցնող արտայայտութիւնը նրանից էր, որ Մ. աղան, երկու ականջով էլ ծանր լինելով, սովորութիւն էր արել աւելի խօսողի շրթունքների շարժումից, քան ձայնից բան հասկանալ: Մ. աղան հազած էր մոլդ-կարմիր կոպիտ շուխայից անճոռնի կերպով ալաֆրանկա կարած շորեր, իսկ գլխին դրած էր կարմիր ֆէս, որի շուրջը ճակատին փաթաթած ունէր մի հին թաշկինակ: Ուսերին նա ձգած էր բեզինի մի վերարկու:

Վանեցու ձիապանը մի երկարահասակ, իրանը և զուխը միշտ ուղղահայեաց բարձր բռնած, մօտ 35 տարեկան մի հայ լազ էր, որի ինքնավստահ խոշոր քայլւածքը ու խրոխտ դէմքի արծւի քիթը, թուխ խիտ յօնքերի տակից վառվռուն, միշտ պատրաստ

բարկութիւնից շանթի պէս փաշտատեիլու աչքերը ու դուրս պրծած ատորին ծնօտը՝ արտայայտում էին մի անգուսպ, ղիւրաղրղիւ, ուժեղ բնաւորութիւն: Նա սիրում էր մի մի անգամ պարծենալով պատմել, որ ինքն էլ է եղել Ռուսաստանում, Կերչ ու Սիմֆերոպոլի կողմերում: Այդ պատճառով նա իրան աւելի լուսաւորած էր համարում և սիրում էր ուսուերէն բառեր գործածել, սուս աղջկանց մասին խօսել և մինչև անգամ երգել.

«Ախ զաչէմ, զաչէմ վի մէնէ զարիլ»....

Միւս հայ-լաղը դեռ շատ երիտասարդ էր և իւր կեանքում Յաճկաստանից դուրս չէր եկել: Նա հազիւ 20 տարիքին հասած, միջին հասակից բարձր, լայն, լիք թիկունքներով, հաստ ջլոտ բազուկներով և ուժեղ, վաղելուչ կազմաւածքով մի երիտասարդ էր, որի ղլխին առանձին կերպով փաթաթած ու ծոծրակի ետեւից ազատ ձգած ծալքերով գլխանոցը տալիս էր նրա աղւաւմաղով նոր ծածկած մոյգ-կարմիր ալրական դէմքին մի վայրենի գեղեցկութիւն ու կորով:

Նրկու ձիապաններն էլ, ինչպէս և առհասարակ բոլոր Լազրստանի հայերը, խօսում էին իրար հետ տաճկերէն: Հայերէն մի քանի խօսք զիտէին, այն էլ սովորել էին ս. Արապետ գնացող ուխտաւորներին յաճախ իբրեւ առաջնորդներ ուղեկցելուց:

Նրկուն էլ առանձին գիւղերից էին, Տրապիզոնից շատ մօտ: Լազրստանում բաւական հայեր կան, որոնք տարիներով ապրելով մոլեռանդ տաճիկների հետ խառն, մայր երկրից անջատուած, անխնամ կրօնական—կրթական կողմից՝ կամայ կամաց մոռացել են իրանց մայրենի լեզուն, ինչպէս այդ արեւ են Արաստանի հայերը վրացիների մէջ ապրելով: Լազրստանի ալթմեան հայերը միայն հայ են իմացւում իրանց անուններով և դեռ պահպանած կապով եկեղեցու հետ: Մի քալ ևս՝ և նրանք կ'անցնեն այն աստիճանը, որ անցել են արդէն հազարաւոր հայեր դարերի ընթացքում, մահմեդականանալով իսպառ: Ափսո՛ս, որ մի այդպիսի առողջ, ուժեղ, քաջ տարր, Թիւրքիայի հայ առաջնորդների և կառավարող դասի անհոգութեան շնորհիւ, կորչում է հայութեան համար: Տրապիզոնին մօտ, Պօլսից ճանապարհը դիւրին, Բաթումը կողքին—միայն մոտաժող, գործող է պէտք...

Կէսօրին հասանք Իլիջա դիւղը, որը Երզրումի վիւայէթի, Երզրումի սանջակի, Օվա կամ Կարնոյ դաշտ զէզէյի վարչական կենդրոնն է և նշանաւոր է ծծմբային տաք աղբիւրով: Այդ զէզէյն բաժանուում է 15 նահիէի ¹⁾, որոնցից իւրաքանչիւրը բաղկացած է մօտ 10—12 գիւղերից, մեծ մասամբ խառն հայու տաճիկ բնակիչներով: Օվա զէզէից զէպի արևելք սահմանակից է նրան Բասեան, որով մենք անցանք մինչև Երզրում հասնելը, արևմուտք՝ Կերջան, հարաւ-արևմուտք՝ Քզի (Կեղի), հիւսիս-արևմուտք՝ Բայբուրդ զէզէները:

Իլիջա հասնելով իջևանեցինք քարից ու ցեխից շինած մի որջում, որի կողքին միւսնոյն ծածկոցի տակ ուղտերի համար շինած զոմերն էին գտնուում: Այդ խանի առջև կանգնել էր ուղտերի քաւանք: Հերթով չոքեցնում էին այդ կենդանիներին չքխա՝ ձայնելով, քակում չւանները, բեռներից ազատում հլու կենդանիներին, և կրկին վերկացնելով տանում ընկարձակ զոմերը, ուր նոյնպէս բոլորին չոքեցնում էին և կերակրում:

Խանի օդան, որ յատկացրած էր ճանապարհորդների համար, մի փոքրիկ սենեակ էր, ճախարակաւոր կեղտոտ դռնով, հողի յատակով, կաւով ծեփած պատերով, ծուխից սևացած գերաններով, և թղթով ծածկած դռնակներով: Օղաչի մի ճակատին գտնուում էր դետնի յատակից մի քիչ բարձր տախտակամած ու ճաղերով շրջապատած տեղ. այդ պատուաւոր անկիւնը ծածկւած էր խաւիքով: Օղաչի մէջ տեղում սօբան էր, վրան դրած զահէկաման ու չայդան, որոնցից խանչին առաջարկում էր մեզ զահէ կամ թէյ, մի բաժակի կամ Ֆինջանի համար 10 փարա ($2\frac{1}{2}$ կոպ.) պահանջելով: Ես ունէի հետո պատրաստութիւններ. ուստի պատուիրեցի ինքնաես:

Դուրս գալով այդ ողորմելի գիւղաքաղաքից և մի քանի ժամ ճանապարհ գնալուց յետոյ՝ հասանք մի ամաչի, ձիւնապատ տափարակի մէջ տեղում միայնակ կանգնած խան:

Ժամի 6 էր երեկոցեան: Մեր առաջնորդների ասելով՝ մինչև միւս խանը դեռ շատ ճանապարհ կար և եթէ շարունակէինք գիշերը վրայ կը հասնէր երկիւղալի ճանապարհի կէսում:

1) Տե՛ս ՎՄուրճ - № 7, երես 1010:

Իջանք ձիերից և բարձր դարպասով մտանք խանի ծածկոցի տակ: Ձախ երևում էր մի փոքրիկ, ճախարակաւոր, կեղտից սևացած դուռն, որը տարաւ մեզ օդան: Նոյն ծածկոցի տակ էին և ուղտերին յատկացրած գոմերը:

Մեր մտած սենեակը միայն մեծութեամբ էր քիչ զանազանւում նախընթացից: Նս իմ ուղեկցի հետ միասին բռնեցինք տախտակամած բարձրաւանդակը: «Աջամ» խանչին դրեց մեր առջև կրակով լիք «մանդալը» և զցեց ինքնանուր:

Արդէն մթնել էր: Օդան կամաց կամաց լքցւում էր ուշացած ուղևորներով. բոլորը խեղճ, ցնցոտիներով ծածկւած մարդիկ: Դուրսը ձիւն էր գալիս, և ուղևորները մտնելով օդան թափում էին իրանց շորերի վրայից ձիւնի քուլաները և խմբւում սօբալի շուրջ տաքանալու: Նրանք հանում էին իրանց թրջւած տրեխները և գուլպաները ու չորացնում. գուլպաներից և տրեխներից բարձրացող առնուշահոտութիւնը բուրում էր մեր շուրջը...

Պատրաստւում էինք քնելու, երբ աղմուկով թափւեցին օդան մի քանի զինւած տաճիկներ, աւաղակային գէմքերով: Նրանք բարեկամաբար ողջունում էին խանչուն, իբրև հին ծանօթին: Տեղաւորւելով լայն թախտի վերայ նրանք մինչև կէս գիշերը ինչ որ կիսաձայն խորհուրդ էին տեսնում իրար մէջ:

Մեր ձիապանների ասելով՝ դժբա յայտնի գողեր էին: Վատ եղանակը ստիպել էր նրանց սպաստան գտնել այստեղ: Վանեցին, չը նայած որ ականջները ծանր էին, իսկոյն հասկացաւ ձիապանների յստածը և երկիւղից սաստիկ անհանգիստ էր լինում: Ձիապանները հաւատացնում էին, որ գողերը չեն համարձակւիլ մեզ ֆլաս հասցնել, որովհետև կը վախենան իրանցից: Յովհաննէսը դնաց ձիերի մօտ քնելու, իսկ Սիմօնը մնաց օդայում:

Նս առանց հանւելու պառկեցի, և նիրհում էի: Ծանր, խեղդող օդից զլուխ սաստիկ ցաւում էր: Վերջապէս յոգնածութիւնից քունս տարաւ և ես անցկացրի գիշերը գողերի, ձիապանների, ուղեսպանների և աղքատների հետ միասին այդ որջում:

Մեզ զարթեցրեց ձիապան Յովհաննէսը: Դեռ բոլորովին մութ էր: Օղաջում շատերը քնած էին: Մի ահագին փափախով պարսկաստանցի հիւանդ ուղտապան ընկել էր մէջքի վերայ դրան մօտ և տնքտնքում էր: Դրսից լսում էր հեռացող քարւանի չափաւոր զողանջիւնի ձայնը: Նա առաջարկեցի նրան թէ՛ և նա օրհնելով առաւ ու խմեց:

Մութ դաշտում ենք: Զիւնապատ գետինը և մոխրագոյն երկինքը չեն որոշում իրարից: Հեռու մեր առջևից լսում են ուղտերի քարւանի բազմաթիւ զանգակների միասորինակ զողանջիւնը և ուղտապանների տխուր երգը: Պարսկաստանի խորքերից դիմում էր այդ քարւանը Սև ծովի ափը, Տրապիզոն:

Ահա հեռուից նշմարւում է մի սև գիծ, որի ոլոր-մոլոր պլտոյաները տեղ տեղ բոլորովին կորչում են սպիտակ բլրակների ետևից. քանի մօտենում ենք՝ այնքան ևս դժի դէպի մեզ դարձրած ծայրը լայնանում է և երևում, որ այդ գիծը կազմւած է շարժւող առանձին առանձին մարմիններից՝ բեռնաւորւած այլանդակ ուղտերից, որոնք իրար ետևից շարւած, համրաքայլ առաջ են ընթանում:

Մենք շտապով անցնում ենք այդ կենդանի գծի կողքից, բայց դեռ երկար պէտք է դնանք, որ հասնենք քարւանի առաջի ուղտին: Ահա և նա, որը գերազանցում է բոլոր ուղտերից իւր վիթխարի կերպարանքով: Նրա ահագին բրդոտ ծուռ վզից կախւած է մի մեծ զանգակ, գլուխը և վիզը զարդարւած են բրդեայ գոյնզգոյն երկար թելերով ու փունջերով, ուլունքներով ու խտունջներով: Նրա կողքին քայլում է փափախակիր աջամը:

Արդէն լուսացել էր: Խճուղուց ձախ՝ ներքևում երևում էր թփերով ծածկւած մի հարթ տարածութիւն, որի միջով անցնում էին մի քանի բարակ գետակներ. դոքա, երևի, Եփրատի վտակներն էին: Տեղ տեղ սլառահոտ էինք և ողորմելի զիւղեր՝ բնակեցրած աշարցիներով, որոնք վերջին ռուս-թրքական պատերազմից յետոյ դադարեցին էին Բաթումի կողմերից Թիւրքիա:

Կէսօրին մօտ էր, երբ կրկին սկսեց ձիւն, որի հաստ խաւը գծարարացնում էր ձիւրկին ազատ քայլել: Վերջապէս հասանք Աշխլա գիւղը, որը Իլիջա դէզէի 15 նահիէն էր և մէկի վարչական կենդ-

րոնն է, այսինքն՝ միւղիր է նստում այդտեղ: Այդ գիւղը բաղկացած է մօտ 45 տներից, գլխավորապէս տաճիկներ:

Խանում մի քիչ հանգստանալով և կազդուրւելով շարունակեցինք մեր ճանապարհը, որը կամաց կամաց բարձրանում էր դէպի սարը: Մի տեղ Սիմօնը տաճկախառն հայերէնով պատմեց ինձ, թէ ինչպէս նոյն տեղում մի երկու տարի սրանից առաջ, երեկոյեան պահուն, Տրապիզօնից Երզրում գալիս, հինգ աւազակ յարձակեցին վրան. ինքը մենակ էր, անզէն և եղած չեղածը երկու ձի էին: Աւազակները հրացանի կոթով խփեցին գլխին և նա ուշաթափ ընկաւ, և երբ մի քանի րոպէից յետոյ աչքերը բացեց, աւազակները արդէն անյայտացել էին իրա ձիերով: Այդտեղից մի քանի քալ հեռու գտնւում էր կօրդօնը, այսինքն՝ պահականոցը, որի զափթիները կամ գողերի և աւազակների ընկերներն են և երբեք չեն հոգում նրանց բռնելու, կամ այնքան վատ են զինւած լինում, որ կարող էլ չեն այդ անել: Կողոպուտած և վիրաւորւած ձիապանը գանգաւներով ընկնում է Երզրումի և Տրապիզօնի դատարանները, բաց ի հարկէ ոչինչ գոհացում չի ստանում: Կրկին պէտք է աշխատէր, որ մի կերպ փող ճարի և ձիեր գնի իւր գործով պարապելու: Մինչ այդ պատմում էր՝ մենք արդէն հասել էինք «կօրդօնին», որ տաշովի քարերից շինած մի փոքրիկ տնակ էր՝ մէջը մի զափթի բնակեցրած: Աւազակները ձմեռը քիչ են դուրս գալիս մեծ ճանապարհները. նոքա զարուն ու ամառ աշխատում են, իսկ ձմեռը մօտազայ գիւղերից մէկում վայելում են իրանց համար հանգիստ ու անդորր կեանք:

Ճանապարհը քանի գնում աւելի էր նեղանում: Սև ապառաժոտ լեռները երկու կողմից իրար մօտենում էին և ճնշում իրանց արանքում լեռնական մի փոքրիկ գետակ, որի մի ափով խճուղին էր փորած: Մենք գտնւում էինք Բռնիկապան ձորում: Նրկու կողմի լեռների կոհակները կրկին իրարից սկսում էին հեռանալ և շրջանակաձև պատել մի բաւական ընդարձակ լեռնադաշտակ, որի հիւսիսակողմում մեր դէմ ու դէմ կանգնած էր իւր բուքերով սարսափելի ձիւնապատ Կօպ-դաղը և իբրև մի վիթխարի պատ բաժանում էր յայնկոյս գտնուող Բայբուրդի դէզէն յայնկոյս գտնուող Կարնոյ դաշտից կամ Սվալից: Այդ սարի վրայով ոլոր-մոլոր պտոյտներով բարձ-

րանում է խճուղին մինչև զազաթը և իջնում նոյն օձապտոցս ուրներով ձորովի հովիտը:

Կօպ-դաղի վերայ այնքան աստիկ է լինում բուքը, որ երբեմն ուղտերի ամբողջ քարաններ իրանց ուղտապաններով սառում են, խեղդում ձիւնի տակ: Անցեալ տարի 100 ուղտ իրանց ուղտապաններով խեղդուել էին և սառել բուքից: Այդ իսկ պատճառով մինչև անգամ տաճկաց կառավարութիւնը հարկաւոր էր համարել այդ տարի երկու հակառակ ստորոտներին էլ խաներ շինել: Այդ երկու խաները ամբողջ խճուղու վերայ միացնեն, որ շինել է ինքը տէրութիւնը, և ժողովուրդը կոչում է Փաղի-Շահի խաներ: Երկուսն էլ տէրութիւնը տալիս է կապալով: Տաճիկ կապալաւորները օգտուում են հանգամանքից և սարսափելի կերպով կեղեքում ուղտապաններին և ձանձորդներին, երբ դոքա բուքի պատճառով հարկապրւած են լինում մի քանի օր սպասել մինչև սարը հանդարտուի: Այն ժամանակ շատ մեծ գին են պահանջում խանէիք ամեն մի չնչին բանի համար: Թէ որքան ձեռնառու են այդ խաները՝ երևում է նրանից, որ կապալազինը տարեկան 350 ոսկի է (մօտ 3200 բուբլի) մէկի համար:

Ժամի 5 էր երեկոցեան, երբ մենք հասանք սարի ստորոտում միացնակ զանազ վերոյիշեալ երկու խաներից առաջինը: Փաղի-Շահի խանը ոչնչով չէր տարբերւում մեր մինչև այժմ տեսած մասնաւոր մարդկանց խաներից: Մեր բաղդից էլ այդ օր իջեանել էր այդտեղ մի զայմագամ, որ իւր ընտանիքը Ֆուրգօնով Երզրում էր տանում, և բռնել էր խանի փոքր ի շատէ յարմար օդան. այնպէս որ մեզ տաբան կոխեցին մի այնպիսի սարսափելի ծակ, որը մինչև մարդ չը տեսնի՝ չի կարող երևակայել:

* * *

Միւս առաւօտ, նոյեմբերի 23-ին՝ մութ-մութ՝ դուրս եկանք այդ խանից և սկսեցինք բարձրանալ Կօպ-դաղի վերայ: Ճանապարհը ոլոր-մոլոր պտույտներով բարձրանում էր մինչև վիթխարի սարի մէջքը:

Բոլոր բնութիւնը թաղւած էր ձիւնի մէջ. մութ ցուրտ

գիշեր էր: Առջևից զնում էր Սիմօնը, քաշելով իւր ետեից բեռնած ձին ու ցոյց տալիս մեզ ճանապարհը, որ փորւած էր սարի լանջին, և զիգլած ձիւնի տակից հագիւ էր որոշւում:

Սկսում էր լուսանալ: Ճանապարհի ձախ կողմից սարն էր, որի լանջով բարձրանում էինք, իսկ աջ՝ միզապատ խորխորատներ և անդունդ: Մառախուղը արգելում էր տեսնել մի քանի քայլ առաջ: Հեռուից մեր զիմաց եկող կաթրչիների ձայները և նրանց ձիաների զանգակների զողանջիւնը վրդովում էին մառախուղով և ձիւնով պատած այգի, կարծես, մեռած բնութեան լուռ թիւնը: Մեզ պատահող ձիապաններից մեր առաջնորդները հարցնում էին, թէ սարը ի՞նչպէս է, և ստանալով պատասխան՝ «հանգիստ է» — ուրախացած առաջ էին քայլում:

Մարդ սարսափում էր նայել ճանապարհի աջ կողմը դէպի մառախլապատ անդնդախոր ձորերը: Ահա՛ կրկին չափաւոր զողանջիւն. կրկին պէտք է ուրեմն անցնենք ուղտերի անվերջ շարքի կողքով: Մառախուղի միջից սկսում են նշմարել այլանդակ կենդանիները, որոնք իրանց մոտ թաթերով մի նեղ շառաւիղ են բացել ճանապարհի մէջ տեղով, ձիւնի վերայ: Սիմօնը մինչև դօտին խրելով ձիւնի մէջ՝ աշխատում էր անցնել այդ անվերջ շարքի կողքից, որպէս զի համրաքայլ քարւանի առաջը տանք և դուրս գանք ազատ ճանապարհը: Հարկաւոր էր, որ մի ուղտ խռանեցնէր մեր ձին կամ սայթաքէր մէկիս ձին, որ զլորէինք միզապատ անդունդը:

Վերջապէս հասանք Կօպ-դաղի ամենաբարձր կէտը, ուր ճանապարհի կողքին գտնւում էր խանի մի աւերակ: Արդէն սկսել էինք իջնել սարից:

Հիմա շրջապատող բնութիւնը բոլորովին այլ կերպարանք ունէր:

Ձիւնապատ սարերը ծածկւած էին մշտադալար թփերով, որոնք հեռուից նմանում էին սևաբուրդ ոչխարների մի ցրւած հօտի: Աւելի ներքև սկսում էին պատահել և ծառեր՝ գլխաւորապէս վայրի խնձորենիներ և տանձենիներ: Անդնդախոր ձորերի միջով անցնում են փրփրալով լեռնական զետափներ: Ժայռոտ լեռների մերի շերտաւոր կուրծքից կալած են մշտադալար նոճիների ու եղևիների թփեր: Զօրի մէջ զիգլած են լեռներից պոկւած ահագին ժայռեր,

որոնք լեռնական գետակների ճանապարհը կտրելով աւելի ևս զարացնում են նրանց և նոքա փրփրալով, գոչելով խփում են լալազին ֆնչիւնով ու անցնում, տանելով դէպի մայր ձորոխը իրանց զանգատները: Իսկ ձորոխը հասցնում է նրանց զանգատը Սև ծովը, որի լեռնանման ալիքների գոռոզ դոչիւնները անլսելի են անում խեղճի բողոքի ձայները...

Ահա՛ և վերջին սյուղար, որով իջանք ու հասանք Կօպ-դաղի այս կողմում գտնուող Փաղի-Շահի խանը, ուր ժամուկէս հանգստանալուց ու կաղզուրւելուց յետոյ, կրկին ճանապարհ ընկանք:

Այստեղից համարեա մինչև Տրապիզոն բոլոր ճանապարհը անցնում է մի խոր ձորով, որի երկու կողմից շարունակուող սարերը տեղտեղ իրարից հեռանալով կաղմում են աւելի ընդարձակ դաշտեր, շրջապատած լեռներով: Մենք գնում ենք ձորոխի ափերով, որի հովիտը քանի մօտենում ենք Բալբուրդին, այնքան լայնանում է: Իսկ հզօր ձորոխը, ընթանալով արևելքից արևմուտք, յանկարծ մի տեղ անկիւն է կազմում և դիմում դէպի հիւսիս. նրան հետևում են և երկու կողմի սարերի կոհակները: Ահա՛ նոյն իսկ այդ անկիւնում երևում է ծառերի մի խումբ, որոնց ետեւից նշմարւում են սպիտակ և մոխրագոյն աներ հարթ կտուրներով. դա Բալբուրդն է, հայոց Բաբերդը:

Մտնելով քաղաքը՝ անցանք նրա ծուռ ու մուռ, նեղ փողոցներով ողորմելի տնակների առջևից, և կանդնեցինք անտաշ քարերից և ցեխից շինած մի երկարկանի տան դարպասների առջև. այդ խանում պէտք է դիչերէինք: Ներքեի յարկում զետեղւած են աստուաները, իսկ փայտի սանդուղքներով բարձրանում էք վերեւ յարկը, խանի օդան:

Բալբուրդ քաղաքի այդ հիւրանոցի միակ սենեակում և՛ ինքը խանչին էր քնում, և՛ նրա ծառաները, և՛ եկւոր հիւրերը. նոյն տեղ ինքնաեռն էր դրւում, դահլէ ու ճաշ պատրաստում: Այդ փոքրիկ սենեակի երկու պատերին կից լայն թախտեր էին դրած: Սենեակը ունէր երեք մեծ պատուհաններ ծածկւած թղթերով, որոնց մէջ տեղ-տեղ ծակել էին և ապակիի զանազան ձևի կտորտանքներ կպցրել: Նրևում էր, որ այդ երկրում ապակիի ամեն մի չնչին կտորը մեծ գին ունէր, իբրև հազւագիւտ մի իր:

Ես լսել էի, որ Բալթիկի վիճակի առաջնորդն ուսաստանային ծանօթ Ամբրոսիոս վ. Ռուբենեանն է, որ մօտ տաս տարի առաջ ժողովարարել էր բաւականին մեծ դումար Քիւրքա-Հայաստանում մի երկրագործական ուսումնարան բանալու նպատակով: Յանկացայ տեսնել Հայր սուրբին, մտածելով զուգէ մի նոր բան իմանամ բաց-ւելիք ուսումնարանի մասին:

Մի Հայ դարբին համաձայնեց ինձ տանել առաջնորդի մօտ:

Երեկոյ էր: Նեղ, մութ, ծուռ ու մուռ զաւիպայրներով հասաչ առաջնորդարանը: Յայտնեցի ծառայի միջոցով Հայր սուրբին, որ մի ուսաստան ճանապարհորդ ցանկանում է մի քանի բոլէ տեսնել հետը:

Նրբանցքի դուռը բացեց և ես մտայ մի ընդարձակ սենեակ, որ լաւ տպաւորութիւն էր թողնում մարդու վերայ իւր պարզութեամբ և մաքրութեամբ: Ապիտակ մերկ պատեր, լուսաւոր մեծ պատուհաններ, առանց ներկի մաքուր հասարակ տախտակամած, սենեակի մէջ տեղում մի մեծ գրասեղան ծածկած կանաչ մահուդով, շուրջը մի քանի նստարաններ — ահա՛ սենեակի բոլոր զարդարանքը: Ինձ դիմաւորեց ալեգարդ գլխով ու մօրուքով և համակրելի դէմքով մաքուր հաղւած մի ասոյգ վարդապետ, զա ինքն էր Հայր Ամբրոսիոսը:

Մեր խօսակցութիւնը աննկատելի կերպով անցաւ երկրագործական ուսումնարանի վերայ:

Հայր սուրբը Ռուսաստանից վերադառնալով՝ մտադիր է եղած Կարնոյ իսկ գաւառում բանալ իւր դպրոցը, աչքի առաջ ունենալով նախ՝ որ այդ գաւառը հայաշատ է և նրա ժողովրդի գլխաւոր զբաղմունքը երկրագործութիւնն է, երկրորդ՝ որ գտնուում է կանոնաւոր ճանապարհի վերայ, այնպէս որ Տրապիզոնով Եւրոպայից կարելի էր հարկաւոր դործիքները և ուսումնարանական նպատակները հեշտութեամբ ստանալ: Հայր Ռուբենեանը խնդրել էր այն ժամանակեայ Կարնոյ առաջնորդ Օրմանեան սրբազանից յանձնել իւր վիճակի վանքերից մինի վանահայրութիւնը իրան, որպէս զի բաց անի այնտեղ իւր տեսչութեան ներքոյ երկրագործական ուսումնարանը և, իրրեթէ, ոչ Օրմանեանը, ոչ էլ Կարնոյ ազգային վարչութեան անդամները համաձայնել են նրա պայմաններին: Այն ժամանակ հ. Ամբրոսիոսը փորձում է Մուշի ս. Կարապետում բանալ, բայց տեղն ու տեղը ծանօթանալով հանդամանքների հետ, զալիս է այն եզրակա-

ցութեան, որ անհնարին է այնտեղ բանալ. նախ՝ որովհետեւ այդ վանքի կողիտ ու բիրտ ուսումնաստեաց և կարգ ու կանոնի հնազանդ-ւելու անսովոր վանականները բոլոր ջանքերով դէմ կը լի-նէին մի այդպիսի ուսումնարանի և վանահօր, իսկ երկրորդ՝ ապա-գայ դպրոցի վար ու ցանքերը ու հօտերը ապահով չէին լինի քըր-դերի հրոսակների յարձակումներից: Իսկ Վանայ կողմերում չէր փոր-ձել, որովհետեւ Հալիկը ունէր բացած Վարադաջ վանքում մի նոյ-նատեսակ դպրոց, որը փակւած է այժմ:

Այսպէս ահա՛ բուն Հայաստանի սրտում նա տեղ չը դանելով իւր ուսումնարանի համար, մտածում է դոնէ Հայաստանի սահ-մանի վերայ, Բայբուրդի վիճակում, իրագործել իւր փափագը: Ընտըր-ւում է առաջնորդ այդ վիճակի, որի վանքերից մէկում ժողովրդի օգնութեամբ հիմքն է դնում ուսումնարանի շինութեան: Բայց Պօլսի Ազգային ժողովը՝ հազար ու մի մանրակրկիտ բացատրութիւն-ների, զրաւոր զեկուցումների, ծրագիրների ու այլ պօլսեցիների գոր-ծավարութեան յատուկ շնորհալիտ խորախորհուրդ գրութիւններով՝ ի ետեւից ընկած՝ այնքան տանում-բերում է հայր սուրբին, որ թէ նոր սկսած շինութիւնը քայքայւում է, և թէ ապագայ աշա-կերտների համար նիւթնիջ-նովգործի մօնավաճառից բերած բլու-զացուները ու զլխարկները գողացւում են, փողերը ձիւնի պէս հալւում... մնացածով մնում է արդէն աւելի փոքր ծրագրով մի ուսումնարան բանալ...

Յանկանալով յաջողութիւն սուրբ հօր՝ ես դարբինի հետ վերա-դարձայ խանը, ուր կաթրչիները, Մ. աղան, խանչին ու մի այլ տաճիկ նստած զրից էին անում:

Պատուհանների թղթերի ծակերի մէջ դրած աղակիի կտորները թույլ էին տալիս և քաղաքի տեսարանով հետաքրքրւել: Ճորոխի միւս ամին բարձրացող սարի զագաթին երևում էին հնադարեան բերդի աւերակներ:

Տաճիկներից մինը ցոյց տալով այդ աւերակները հարցրեց ինձ՝ արդեօք չե՞մ կարող գիր անել և գտնել այն ոսկեայ գանձերը, որոնք թաղուած են այդ աւերակների տակ. առանց գիր անելու ո՞վ գնում է՝ դեւերը նրան յափշտակում են ու անյայտացնում:

Ես պատասխանեցի. — Եթէ կարծում էք, որ գիր անելով կարելի

է գտնել այդ գանձերը, ինչո՞ւ այսքան ժամանակ չեն փոր-
ձել ձեր տաճիկ խօջանները ու մօլլանները, որոնք շատ իմաստուն են
այդ տեսակ բաներում:

— Փորձել են՝ չի յաջողուել. դու աւելի ես կարգացած, կախար-
դութիւններ ու «Ֆանդ»-եր աւելի կ'իմանաս, եղաւ պատասխանը:

Խօսակցութիւններից իմացայ, որ Բայբուրդ քաղաքը ունի մօտ
3000 տուն բնակիչ, որոնցից միայն 500 տուն հայ են, մնացածը՝
տաճիկ և շատ քիչ թւով յոյներ: Հայերը ունին մի երկսեռ վար-
ժարան՝ մօտ 400 աշակերտներով: Քաղաքիս բոլոր արհեստները հա-
յերի ձեռքում են: Բայբուրդ ղէգէն, Խալիբի (Բայբուրդից հիւսիս-
արեւելք) և երկու այլ աննշան ղէգէներ (Կեպլիթ և Շէյրան՝ Բայ-
բուրդից արեւմուտք) միասին կազմում են Երզրումի վիլայէթի Բայ-
բուրդ սանջակը կամ միւթեսարիֆլըղը: Այս վիճակում հայերի
թիւը տաճիկների հետ համեմատած քիչ է: Ամբողջ վիճակում հայա-
բնակ գիւղերի թիւը հազիւ լինի 40: Սակայն բազմաթիւ հնութիւն-
ները ցոյց են տալիս, որ նախնի դարերում հայերը բաւական տա-
րածւած էին այս կողմերում՝ հին Բարձր-Հայքի հիւսիսային սահ-
մաններում և Խաղտեաց աշխարհում: Այս կողմերից զէպի հիւսիս
քանի գնում է՝ զօրանում է տաճիկ, յոյն ու լազ ազգաբնակչութիւնը
և նւազում հայերի թիւը, որոնք պատահում են այսուհետեւ հա-
մարեաւ միմիայն քաղաքներում: Երզրումից հարաւ, ընդհակառակը,
տաճիկները նւազում են և պատահում են քաղաքներում, իսկ
հայերի ու քրդերի թիւը ստարանում է:

Ձանձրանալով խօսակցութիւնից, ես քաշեցի մի անկիւն և
պառկեցի հանգստանալու: Յանկարծ զուռը բացեց և օդան մտան
երեք տաճիկ զինուորականներ խրոխտ քայլւածքով ու գետնից քաշ-
ւող սրերի աղմկալի շառաչիւնով: Բոլորը, բացի ինձնից, վեր թռան
իրանց տեղերիցը և մեծ յարգանքով բարեւեցին նրանց: Երեք «աս-
կեար» (զինուորական) էֆէնդիներից մէկը նստեց այն թախտի վերայ,
ուր ես էի պառկել: Սիւների սուերները ծածկում էին գլուխս և
միայն երևում էին ոտքերիս երկայն կօշիկները, որոնց մօտ նստել
էր խրոխտ տաճիկը: Նրա պատւասիրութիւնը վիրաւորւած էր իմ
կօշիկներիս տեսքից. բարձրացրեց թուրը ու ոտներիս կպցնելով կո-
պիտ կերպով նկատեց.

—Քաշի՛ր ոտներդ, ի՞նչ ես ձգել. չե՞ս տեսնում ո՛վ է առաջիկ
նստած:

Ես չը շարժեցի տեղիցս և, զսպելով բարկութիւնս, նկատեցի.

—Տեսնում եմ և չեմ խանդարում նստել: Չը համարձակէք
միւս անգամ ինձ դիպել: Խանի օդան ընդհանուրի է. այս անկիւնի
համար ես վճարում եմ և նա խմս է. ես կարող եմ պսակել և
հանդատանալ, որքան քէֆս է: Ոչ միայն դուք, այլ և փաշան իրա-
ւունք չ'ունի պահանջել, որ ես նրա ներս գալով ցատկեմ տեղիցս
ու երկրպագութիւն տամ. այդ կարող էք պահանջել նրանից, ով սո-
վոր է կատարել այդ տեսակ պահանջներ: Ես ոչ ոքի չեմ խանդա-
րում և թող չեմ տալ ինձ ևս անհանդատացնել:

Վանեցին լեղապատառ եղած աղաչում էր կատարել տաճկի
հրամանը. մի՞թէ կարելի է տաճկի, այն էլ ասկեարի պահանջին
ընդդիմանալ: Ես խնդրեցի իմ մասին չը մտածել, և պահպանեցի իմ
առաջնայ դիրքը:

—Ես ասկեար եմ, իմ առջև չի կարելի ոտները ձգել, կրկնեց
բարկացած տաճկիը, ձեռքերով բռնելով ու թափահարելով կոշիկ-
ներս:

Ես այլ ևս չը կարողացայ զսպել կատաղութիւնս, ցատկեցի տե-
ղիցս և հանեցի բեփօլվերներս: Այդ շարժումը, կատաղութիւնից
խեղդւող ձայնս, փափախս ու օտար երկրացու հագուստս և
սպառնալիքս՝ խոկոյն հեռագրել Երզրում ուսաց հիւպատոսին, շա-
բացրին ինքնավստահ տասնապետներին:

Այլ ևս իմ բոլոր ծանր խօսքերին նրանք չէին պատասխանում.
մի քանի բալէից յետոյ հեռացան, կանչելով խանչուն, որը վե-
րադառնալով օդան յարգանքով չայտնեց ինձ, որ «ասկեարները ներո-
ղութիւն են խնդրում, չը դիտէին, որ դուք այն մարդն էք, որի
մասին երկու օր առաջ Երզրումի պօլիցիայից այտուղ հեռագիր էր
ստացւած՝ տեղեկացնել իրանց ուսաստանցի... (անունս) տեղ հաս-
նելը և ե՞րբ, ո՞ր ճանապարհ ընկնելը»:

Վանեցի վաճառականը չէր հաւատում, որ ամեն տեղ, բացի
Տաճկաստանից, մարդ իրաւունք ունի իւր անձը ու պատիւը պաշա-
պանելու: Նա զլուխը շարժում էր, երբ ասում էի թէ ոչ միայն մի
որ և է տասնապետ, այլ նոյն իսկ մի ղեներալ Ռուսիայում թող չի

տալ իրան մի աջնպիսի լիբր վարձունք պատի կայարանում, որ կարելի է նմանեցնել իրանց խաներին: Այժմ ծառայող չի էլ մտածիլ պահանջելու, որ, երբ ինքը մտնում է պատի կայարանի սենեակը, բոլորը վեր կենան իրանց տեղերից և շարժանքով սղջունեն իրան:—Ձէ, եղբայր, մենք չենք կարաց ատ տեսակ բաներ ընել. տաճկահայաստանը որ կայ՝ ոչ միայն ամեն մի միւղիլի, այլ ամենավերջին տաճկի ճորտն է: Դուք կարող էք ձեզ ազատ զգալ, ունենալով ձեզ օգնական ու պաշտպան սուս հիւպատոսը, իսկ մենք ո՞վ ունինք:» Եւ խեղճը արտասուքը աչքերին պատմեց թէ՛ սրպիսի նեղութեան մէջ է Վանի ժողովուրդը: Ինքն էլ մէկը այն հազարներից: Նրա 16 տարեկան եղբորը ուղարկել են Ալիրիկէի խորքերը չախտնական աքտոր: Նրա ծեր հօրը Պօլսից են հեռացրել, այգալիտով մեծ հարւած հասցնելով իրանց առուտուրին և հիմա ինքը, որ ականջների հիւանդութեան պատճառով 15 տարի պանդխտութիւն չէր քաշել, ստիպւած է թողնել տուն, երեխայք և զիմել Պօլիս՝ հօր հեռանալուց խանդարւած դործերը գլուխ բերելու:

* * *

Դեռ լոյսը չը բացւած՝ թողինք քնած քաղաքը:

Անցնում էինք լայնածաւալ ձիւնապատ լեռնազաւոյով, որ ծածկւած էր նոր նստած ձիւնի փափուկ սաւանով: Տեղ տեղ երևում էին հայոց գիւղեր: Ահա՛ մենք անցնում ենք նրանցից մէկի կողքով. դա Վարդաղան գիւղն է: Տեսէ՛ք այն փառահեղ աւերակները, որ նայում են իրանց կիսահորժան բարձրութիւնից ձեզ վերայ. դոքա հին հայոց փառաւոր վանքերի ու եկեղեցիների բեկորներն են: Նայէ՛ք այժմ նրա կողքին խմբւած հայ գիւղացիների խոճիթներին. ոչ եկեղեցի էք նշմարում, ոչ էլ փայտեայ անշուք զանգակատուն անգամ:

Վէսօրին բարձրացաւ սաստիկ բուք, որից ապաստանւեցինք, հասնելով ամացի գաշտի մէջ տեղում միայնակ կուչ եկած մի ողորմելի խան, որի տեսքը դադափար էր տալիս թէ՛ ինչպէս կին կարող նախապատմական դարերում մարդանման կապիկներից իրանց զարգացումով ոչ այնքան հեռու մարդիկ ցրտից պատապարւել:

Մի քանի ժամ ետ՝ և այդ տաղտկալի ճանապարհը կը վերջանայ: Այժմ մենք գնում ենք մի նեղ ձորով, որի միջով տերևազուրկ ուռենիների թփերի տակից, քարերի վրայով ցատկոտելով վազում է կարկաչահոս սրընթաց մի վտակ: Ձորի երկու կողմից բարձրանում են սև ապառաժոտ լեռներ, կրելով իրանց մուսկալ ալեղարդ կուրծքերին կպած մշտադալար թզուկ եղևիներ, վաչրի խնձորենիներ ու տանձենիներ: Այլ կողմի սարերի լանջով փորված է ճանապարհը:

Նրեկոյեան հասանք ճանապարհի կողքին գտնուող մի խան, յւր և իջևանեցինք: Ճանկաստանի ճանապարհների խոտերը լուսաբանող երևույթներից մինն են, եթէ մէկը այնքան կոյր լինի, որ չ'իմանայ ուրիշ երևույթներից այդ երկրի յետընկածութիւնը և տնտեսական սարսափելի վիճակը:

Ես հաւատացած եմ, որ քաղաքակիրթ երկիրների պատուելի հաւերնու աքաղաղները սաստիկ տրտունջ և բողոք կը բարձրացնէին, եթէ նրանց փակէին այնպիսի նկուղում, որպիսին էր այս խանի օդան: Առելով ձեր վիզը մտնում էք փոքրիկ դռնից մի նեղ, ցած կաւեայ արկղիկ, առանց ամենաչնչին անգամ ծակի դէպի լոյս աշխարհը: Պատերից մէկում մխում է առանց ապակիի փոքրիկ նեւթի մի լամպա: Փոքրիկ օդայի օղը կարծես շիկացած լինի վառւած սօբալից: Դժարութեամբ և կրճքի ու գլխի սաստիկ ցաւով կարողանում է անսովոր մարդը շունչ քաշել: Խոնաւ գետնին տարածւած էին 6—7 ճանփորդներ: Նրանք սովոր են այդ բոլորին, դուցէ շեն էլ երևակայում, որ Ալլահի տոեղծած աշխարհում այլապէս էլ է կարելի ապրել: Տեսէ՛ք ինչպէս զարմացած զարմացած նայում են ինձ վերայ նոքա, երբեւ իմ ճանապարհորդական ամանովս ջուր եմ տաքացնել տալիս և թէյ պատրաստում:

Աղքատ, ողորմելի ճանփորդներից մէկը մի համակրելի հայ երիտասարդ էր, Բայբուրդի շրջակայ գիւղերի մէկից: Նա հայերէն վատ գիտէր, ինչպէս առհասարակ այդ կողմի կիսատաճկացած հայերը: Նա վերադառնում էր Պոլսից: Նրեք տարի է արդէն ինչպէս թողել է իւր նորապսակ հարսին և դիմել պանդխտութեան, նսխ Բաթում, ապա Պոլիս, հազար ու մի զրկանքներով մի քանի փարա վատակելու: Նա հիմա վերադառնում է իւր ընտանիքը մի քանի ամիս հանգիստ առնելու, որպէս զի կրկին պանդխտութեան ցուպը

տեղիցը շարժի: Եւ միայն նա չէ այդպէս, տասնեակ հազարաւորներ են հայ պանդուխտները: Հողի պակասութիւնը կամ երկրի տնտեսական յառաջադիմութեան պահանջը չէ, որ մղում է այդ թշուառների խմբերը իրանց մայր հողից դուրս, օտար աշխարհներ: Երկրի անկարգ դրութիւնը մեռցրել է նրա տնտեսական կեանքը և այդ անկանոն, քայքայւած վիճակի արդասիքն է այդ պանդխտութիւնը: Նոյն երկրում գործ չը կայ, ճանապարհներ չը կան, արտահանութիւն չը կայ, իսկ տուրքեր ու հարկեր՝ օր աւուր բազմանում են, պարտքերը խեղդում: Ու՛մ համար ցանի, հնձի գիւղացին, երբ նրա բերքերը գնող չը կայ, նրանց արտահանելու միջոց չը կայ, փչացնողին պատիժ չը կայ, լիւր չափշտակողին արգելք չը կայ: Ու՛մ համար աշխատէ, կատարելագործէ արհեստաւորը, երբ նրա պատրաստածին փող տուող չը կայ: Ի՞նչպէս չը դիմէ հեռու աշխարհներ բանւորը, երբ իւր երկրում գործ չը կայ, գործարան չը կայ: Ո՞րտեղից վերցնի հարկերի համար փող, երբ իւր երկրում փող աշխատելու աղբիւր չը կայ:

Իրանք տաճիկները անընդունակ են բարւոքելու այդ երկրի դրութիւնը, որովհետեւ այդ միւլնոյն է, որ պահանջներ ներդրից թէ՛ ինչո՞ւ երեսիդ մորթը սպիտակ չի: Իսկ ինչ վերաբերում է գերմանացի կամ անգլիացի կապիտալիստների ձեռնարկութիւններին Փոքր-Ասիայում, — այդ բոլորից համարեա ոչինչ օգուտ տեղական ազգաբնակչութեան, շահւողը նոյն գերմանացին կամ անգլիացին կը լինի, որոնք Ասիայում էլ պիտի վայելին իրանց սեպհական օրէնքների հովանաւորութիւնը: Նոքա իրանց երկրում կը ստանան այն զիտութիւնը ու պատրաստութիւնները, որ հարկաւոր են այստեղի կեանքի մրցման համար. և այն ժամանակ նոցա փողի, զիտութեան ու անձնական ապահովութեան առջև ի՞նչ են աղքատ, տղէտ, օրէնքի ու արդարութեան պաշտպանութիւնից զուրկ, կամայականութեան մատնւած տեղացիները, որ շատ շուտ կը դառնան բեռնակիր գրաստներ եւրոպացիների համար, միայն ոչ օտար, այլ սեպհական երկրում:

Դիշերը անցկացրի այդ անտանելի բնի մէջ, ուր իրար վրայ թափւել էին զիշերելու հաւաքւած հեռու տեղերից ճանփորդներ և մուրացկաններ: Նրանցից ամեն մէկը հանում էր իւր տրեխները ու

գուլպաները ու չորացնում, և առանց այն էլ ապականւած օդը դժուարացնում: Ես իբրև փրկութեան ապաստում էի այն բոլորին, երբ լոյս աշխարհ դուրս կը գամ այդ դժոխքից:

Նոյեմբերի 25-ին դեռ մութը պատած էր այդ ահռելի ձորը, երբ մենք արդէն ձիերի վերայ նստած ճանապարհ էինք գնում:

Աւթրչի Յովհաննէսի ասելով, Բայբուրդի կողմերի հայերը շատ են անարգւում մոլեռանդ տաճիկներին:

— Իսկ ձեզ, լազ հայերիդ, գեաւոր չե՞ն ասում, հարցրի ես:

— Մեզնից վախենում են: Մեր կանայք նոցա տղամարդկանցից սրտոտ են: — Եւ նա պատմեց ինչպէս մի հայ լազ կին տապարով սպանել էր մի քանի տաճիկ զոդերին, որոնք զիշերը մտել էին նրա տունը: «Մեր կողմի ուռումները (յոյն), շարունակեց նա, շատ վախկոտ են: Նրանք պատերազմից յետոյ շատ զաղթեցին Ռուսիա՝ Արսի կողմեր»:

— Իսկ դու ինչո՞ւ էիր գնացել Ռուսիա, հարցրեցի նրան:

— Ստակ վաստկելու: Աերչի մօտ կապալով հող էի վերցնում, դեսեաւոնին վճարելով մօտ 25 բուբլի, վարում էի ցորեան, զարի, կաղամբ, գետնախնձոր և ստացած բերքերը տեղն ու տեղը վաճառում:

— Ինչո՞ւ. մի՞թէ ծածկաստանում հող չը կայ:

— Հող՝ որքան կամիս, միայն բերքերը գնող չը կայ, ժողովուրդը աղքատ է, փող չ'ունի, առուտուր չը կայ, դործ չը կայ:

— Շատե՞րն են ձեզանից գնում Ռուսիա:

— Այնտեղի ծովեզրեայ բոլոր քաղաքներում լիքն են մերոնք: Շատերն չեն էլ վերադառնում, այնտեղ պսակւում են ուսւ աղջիկների վերայ ու մնում: Ե՛հ, ես էլ սկի չէի վերադառնալ, եթէ կին, երեխաներ չ'ունենայի: Մի թուլթուն ցանել ունէինք՝ էն էլ հիմա Բեթիի ձեռքն է անցել:

Խօսքը փրանսիական Բեթի ընկերութեան մասին էր, որ Թիւրքիայում ծխախոտի մենաշնորհում (մօնօպօլի) է ստացել. ոչ ոք, բացի այդ ընկերութեան, թուլթուն չի կարող պատրաստել և ծախել:

Բեթին ունի մաքսանենդներին (կօնտրաբանդիստ) բռնելու համար մի ամբողջ կազմակերպւած խումբ: Յաճախ է պատահում մաքսանենդ լազերի ու Բեթիի զինւած մարդկանց մէջ արիւնահեղ

ընդհարումներ: Այդ մենաշնորհումը ահագին նիւթական փնաս հասցրեց Թիւրքիայի ժողովրդին:

Աննկատելի կերպով լուսացել էր. մենք դեռ խոր ձորով էինք ընթանում: Երկու կողմից սեպացած էին ահռելի բարձր ապառա- ժոտ լեռներ: Զորի վերջում, սարի գագաթին սրաթեւ արծւի թը- ուիչքին միայն մատչելի տեղում, աջ կողմից, բերդի աւերակ էր երե- ւում: Ժողովուրդը նրան կոչում է Քեօրօղլու բերդ, տալով իւր սիրած հերոսի անունը ամեն մի անառիկ բերդին: Իւր բարձր զիրքով նա իշխում էր ամբողջ ձորի վերայ և իբրեւ մի պահապան հսկում էր այն ձորի մուտքը, որով մտնում էինք Հայաստանից հին Պոնտսը, — այժմեան Տրապիզոնի վիլայէթը:

(Կը շարունակւի)

ԱՔՍՈՐԻԱԾԻ ԶԱԽԱԿԸ

(Վ. Ի. ՍԼԱԽԵԱՆՍԿՈՒՑ)

Կ. Կ ր ա ս ի լ ն ի կ ե ա ն ց ի

—Հայրիկ, երբեմն, կարծես երազում,
Որպէս միգապատ ամպերի միջով,
Ինձ մի հրաշալի երկիր է փալլում
Իւր կախարդական գեղեցկութիւնով:

Բայց մեր չորս կողմը պատել է ձիւնը,
Կանաչ են մնացել միմիայն եղևնիք...
Այստեղ ամբողջ օրը փչում է բուքը
Եւ կատաղաբար մռնչում մրրիկ:—

Այստեղ մեր հոգին ցրտանում է միշտ,
Էլ չ'ունինք մենք ոչժ համբերել սրան,
Այստեղ տիրում է լռութիւն, մահ, վիշտ,
Այստեղ գերեզմանը—է կեանքի նշան...

Իսկ այնտեղ, հայրիկ, և՛ լոյս է և՛ տաք,
Ծաղկունք, անտառներ, կարկաչուն գետակ.
Բայց միթէ տեսածս ցնորք է, հայրիկ,
Ո՞ւր է այն հեռու երկիրը գեղեցիկ:

—Լուռ կ'աց, դու լուռ կ'աց, իմ քաղցրիկ մանուկ,
Բաղդի ցնորքը տո՛ւր մոռացութեան—

Հազիւ կը ժպտայ նա քեզ մի վայրկեան,
Յեաքից թողնելով յաւերժ արտասուք:

Անդառնալի է, հեռու այն աշխարհ,
Այնտեղ ճանապարհ չը կայ մեզ համար.
Աքսորանքիդ հետ հաշտւիր, սիրելի՛ս,
Սրտիդ յուզմունքը մեղմացուր, որդիս:

Յնորք չէ միայն ինչ որ տեսնում ես,
Այն հայրենիքդ է քո կարօտագին,
Որն այնպէս չքնաղ ու գեղեցկապէս
Յաճախ փալլում է աչքիդ առաջին:

— Հայրիկ, տես, նա ինձ կանչում է իւր մօտ,
Թող գնամ շուտով՝ նա ինձ է կարօտ.—
Ինձ այստեղ ցուրտ է, իսկ այնտեղ գարուն,
Այնտեղ արևը տաք է և փալլուն:

Այնտեղ ինձ մէկը կանչում է հեռուից,
Ուրւականի պէս նա վեր է կենում.—
Հայրիկ, այն ո՞վ է մայրենի երկրից,
Որ ինձ գէպ՝ իրան ձեռքով է անում:

Տես, նա կսնգնած է ծաղիկների մէջ,
Գէմքը թախծալի, տխուր ու գունատ,—
Կարծես թէ վաղուց իմ մտքերի մէջ
Նրան տեսել եմ... հայր իմ գթառատ:

Ահա նա կրկին կանչում է հեռուից,
Կանչում է, կանչում— և դադար առնում...
Հայրիկ, այն ո՞վ է մայրենի երկրից,
Որ ինձ գէպ՝ իրան ձեռքով է անում:

— Քնիր, սիրելի՛ս, քնիր, իմ զաւակ,
Այն քեզ ցնորքն է գրգռում, յուզում.
Զարթնել է նախկին օրւան յիշատակ,
Այն է քեզ այնպէս կանչում, հրապուրում:

—Օրն արդէն մթնեց ցուրտ մառախուղում,
Ո՞վ է հրապուրում ինձ այն հեռուից.
Արգեօք մայրս չէ, որ ինձ կանչում է,
Խորը քուն մտած սառ գերեզմանից:

—Այո՛, նա մայրս է կանչում... Ներքը,
Նա ինձ կանչում է անպէս ժպտալից...
Գնամ նորա մօտ, այն հեռու երկիր
Մինչ արշալոյսը կը ծագէ նորից:

Երազումս հայրենիք կը թռչեմ,
Այնտեղ կ'անցնեմ ամբողջ գիշերներ,
Իսկ ցերեկը, հայր, քեզ հետ կը լինեմ...
Ձեզ չեմ մոռանայ, իմ հարազատներ՝...

Քաղու. 1883 թ.:

Բ Ղ Դ Է

Պ Ե Ր Ճ Պ Ռ Օ Շ Ե Ա Ն Յ Ի

Նուէր մեծ. բժշկապետ Յովհաննէս Գասպարեանցին:

Ա.

Բ Օ Շ Ի Տ Ղ Ա Յ

Կարբեցի է կօլոտ (էպրճակաստէ) Բղղէն: Նա այժմ կամ ծերացած, ոտք ու ձեռքից ընկած, մի գիւղի կամ քաղաքի խուլ անկիւնում կեանքի հետ կռիւս է տալիս, հոգեառի անունից օրն ի բուն սարսափի մէջ է, կամ թէ սև հողի միջին որդ ու ժժմունքների կերակուր է եղել, եօթը պատան է մաշել, մարդկանց ու Աստուծոյ յիշողութիւնից իսպառ մոռացուել՝ չիքերի կարգն է անցել:

Մեր պատմութիւնը սկիզբն է առնում Բղղէի պատանեկական թարմ ու գէնճ տարիներին:

Այդ այն անցած, մտահան եղած ժամանակներն են, երբ հազար տեղից գուրչ ու փալասով կարկատած խուրջինն ուսը ձգած՝ ամեն մի հական մէջ հինգ չուրուկ շահու (եօնը հողէն) մանրավաճառի ապրանք դրած՝ գիւղական երեխայի ձեռքով կերտուած խաղաղնդակի նման գլղի-գլղր գալով՝ գիւղերն էր ընկնում ու չարչու-թիւն անում:

Շատ բազմատեսակ ու բարդ չէին Բղղէի ապրանքի քանակն ու տեսակները. մի երկու թօփ ասեղ, մի քանի քրոց, մառնոց, կոճակներ, կերակրեղէնի համեմունք՝ զիրա, սև պղպեղ, մետաքսի թել,

մի քանի դազ աժանագին ժապաւէն ու երիզ, զեղջուկ պառաւներ/ տնարարութեան անհրաժեշտ պիտոյքներ, ծամոն, ծծմբապատրոյզ, արեթ, հրահան, շանթաքար և այլ այսպիսի անտեսութեան համար կարեւոր իրեղէններն էին նորա հարստութիւնն և յոյս ու ապաւէնը:

Երկու, երեք տարի Բղդէն ինքն էր միայնակ թէ ապրանք առնում, թէ ծախում, թէ գրաստի պաշտօն կատարում. վերջը բազդը խաղաց նորա հետ, կատակ չ'արեց, սրտանց սիրեց ու մի համեստ, ծանրաբարոյ, միամիտ, գլուխը միշտ կախ, սակաւապէտ ընկեր էլ չնորհեց, խուրջինը Բղդէի ուսից վերցրեց, Բղդէի բեռը թեթեւացրեց, Բղդէին օգնութիւն ուղարկեց:

Մի մարդի հետ որ բազդը հաշտուի, ամեն կողմից բարութիւններն սկզբումը անձրեւից գոյացած սարալանջերով վաղող քշքշան վտակների նման կը տեղան, վերջը վտակները գոչգոչան գետերի կը փոխուին ու մարդի տուն ու տեղը, քունջ ու պուճախը, ծոցն ու գրսրանը կը լցնեն:

Ի հարկէ, բազդաւոր էր Բղդէն, որ մի երեկոյ՝ զիւղերից վերադառնալիս՝ Կարբի զիւղի մօտերքը գնչուների (Բօշաչ, ցեգան) կարաւանը նրան հանդիպեց և մի շատ յաջող փոխարինութիւն առաջարկեց:

Բօշաչի սև իշուկը հիւանդացել էր, ճանապարհի մէջ տեղն երկար ու ձիգ չորս ոտքը չարդախ էր արել, տիրոջ սիրտն իւր դնչի պէս սևացրել. ոչ ծեծ ու մահակի, ոչ քացու ու հաչհոյանքի էր անկաջ դնում, ոչ բարկութիւն ու աղաչաւ էր բանի տեղ հաշուում և ոչ տեղիցը շարժուել էր ուզում:

Մոլորուել էին գնչուները. ամակտար, աշխատաւոր իշուկ էր, սպանել, կաշին քերթել՝ ձեռքները չէր զօրում, թողալ, հեռանալ՝ ափսոս էին գալիս:

Որտեղից որտեղ՝ Արադածի իրիգնապահի զիժ քամին պտտեց, մեր Բղդէին գնչուների կարաւանին դէմ բերեց:

— Ի՞նչ տամ, բօշա՛, յանկարծ դուրս թռաւ Բղդէի բերանից:

— Ի՞նչ կը տաս, ջանի՛կա:

— Երկու սիլա (ապառն), մի քացի. խեղճ անասունը, որտեղ որ է, շունչը կը փչի, գիշերս քաղցած գալլերի ու բուրդը թափած աղուէսների փորերը կը կշտացնի, լաւն էն չի՞ խուրջնումս գտնուած ծիրանի չիրը վերցնէք, կեանք ու արեւը ձեզ բաշխող, բազմաշար-

չար հայվանին ինձ թողնէք, շալակեմ, տանեմ մեր գոմումը վէր քցեմ, կը սատկի՝ կաշին ինձ համար արեւի կ'անեմ, կը հազնեմ, ձեզ կ'օրհնեմ. կ'ապրի՝ կ'ժերը միջքին կը գնեմ, զիւղումը ջուր չ'եղած ժամանակը կ'երթամ ձորիցը ջուր կը բերեմ, ինքս էլ կը խմեմ, ուրիշի սիրտն էլ կը հովացնեմ, ձեզ էլ վարձք կը լինի, ինձ էլ:

Գողն ի՞նչ կ'ուզի՝ մութը գիշեր. չիրը խախալի մէջ դարտակուեց, գնչուների բոբիկ երեխաների սիրտն ուրախացաւ, Բղդէն էլ գրաստի տէր դարձաւ:

Ե՛շն էլ լսելք ու իմաստութիւն է ունեցել. հէնց որ Բղդէի մօր գողնոցն առջևը փռուեց, գարու հոսը քթովը դիպաւ, զիրքը փոխեց, իրան ուղղեց, գարին կրտմըրտալ սկսեց, քիչ քիչ տեղիցը կանգնեց, դարին բոլորը մաքրազարդեց, Բղդէի հետ եղբայրանալն աւելի ձեռնտու համարեց, քան թէ գնչուների չարածճի մանուկների տուած Յուդայի տանջանքը:

—Մէկ չը լինինք, երկու լինինք, իմ սիրելի բօշի տղա՛յ, այս անունը տուեց իշուկին Բղդէն ու խուրջինը նորա պարտականութիւնը շինեց:

—Զօ՛շ հա չօ՛շ, չո՛ւ հա չո՛ւ անելով այնուհետեւ՝ սիրտն ուրախ, քեֆը քոք, դամաղը չաղ, վէմքը զուարթ՝ առաջ էր անում Բղդէն բօշի տղին ու ինքը նորա քամակից, գերեմաստի ծառից կտրած մահակը ձեռքին, լուսածէզին զուրս էր դալիս Կարբուց, մինչև իրիկուն թափառում էր Կարբու շրջակայ զիւղերումը, արեւմտոցին մտմտալով, փթփթալով, Քեօրօղլուի խաղերից իրան լսելի ձայնով դունդունալով, երգելով, դառնում էր Կարբի՝ աչքը ճամփին սպասող իւր պառաւ Սալբի մօրն ուրախացնում, նորա եփած ձաւարի վռիկը (աբգանու) խփշտում, փորը կշտացնում, իւր մարմնին էլ հանգիստ տալի, բօշի տղի ոտներին էլ:

Կատաղի էին այն ժամանակուայ շները. օտարական պանդուխտը մեծ դժուարութիւնով էր կարողանում անցկենալ արեւելեան ազգերին յատուկ զիւղական նեղ փողոցներով, փոքր էր մնում դազանները ծուխի ծուխի անէին. ձիաւորին ձիուց էին ներքև քարշում, եթէ զիւղացիներից օղնութիւնն ուշ էր հասնում. իսկ կօլտ Բղդէի հետ բոլոր սարսափելի դամբոները հաշտ էին:

Հաւատարիմ տնպահները, ճաշուայ շօքին, բակի դրան շէմքի

առաջին մի կողքի ձգուած, երբ Բղդէի խռպոտ, հաղաղային ձայնն առնում էին, բրդոտ, կեռիկ պոչերն երեք անգամ զետնոյն էին տալիս, ողջունելու նման մի շարժում էին անում ու նորից անձնատուր լինում՝ բուլեական հանգստութեան: Պառուկ սառի օրօրի նման անոյշ էր հնչում կառաղի օտարատեսացների ականջին կօլոտ Բղդէի սովորական հետուեալ մեղեդին:

— Խանում-բաջինե՛ր, թե՛լ առէ՛ք, ասեղ առէ՛ք, ձութ ու ծամոն առէ՛ք, քիշմիշ ու նօխուտ առէ՛ք, ձեր պատուածները կարկատեցէ՛ք, ձեր ակռաների (ապաճ) ջաղացքը բանեցրէ՛ք, ձեր կտուցը քաղցրացրէ՛ք, ձեր ձժուկ-պժուկի (ճանաչե՛ք) պղզոցն ու փեղոցը կտրեցէ՛ք: Ազապ աղջիկնե՛ր, օտարի ապրանքնե՛ր, աչքի սուրմա (դէշ) առէ՛ք, դեղադրիք առէ՛ք, հիլ ու միխակով բերաններդ անուշացրէ՛ք, ջուր արէ՛ք՝ գլխներդ ու դօշներդ քսեցէ՛ք, ջահէլ կտրիճների սիրտը գողացէ՛ք, փիզը փաթաթուեցէ՛ք, գլխներուն ցաւ, թիկունքներուն բեռ դարձէ՛ք: Տօ՛, սատանի ձագեր, անբնջում ձժե՛ր, դուք իմ անբաժան պոչուկնե՛ր, ինձնէ հեռացէ՛ք, ձեր մամերու (ապա), ձեր ալեներու (ճոյք) գլուխը տարէ՛ք, քաղցր քիշմիշիս տուրակը պարպեցէ՛ք (դապառնէլ), ծամոնիս լիքը պարկը դատարկեցէ՛ք, տօ՛ դէի լակոսնե՛ր, աներես սրթխնե՛ր, ի՞նչ էք չորս կողմն շարուել, ձամփախս արգելում, քէլէ՛ք (գնացէ՛ք) չիր, փշատ, բամբակ, ալուր, բրինձ գողացէ՛ք, բերեք խուրձինս տկեցէ՛ք, ծամոն ծամեցէ՛ք:

— Դէ՛ լաւ, դու մեզ հայհոյում ես հա՛, կօլոտ Բղդէ՛, ուրեմն կերթանք, էլ քամակիցդ չենք ընկնիլ, սպառնում էին մանուկներն ու հեռու քաշուում:

— Տօ՛ ձեզ զուրբան, ձեր մօրը զուրբան, լեզուիս ի՞նչ կաշէք, սրտիս աշեցէ՛ք, աչքս հանէք՝ ձէն չեմ տալ, ըմէն ձեզ փէշքա՛շ, եկէ՛ք, կերէ՛ք, փշացրէ՛ք՝ թաք ինձնէ մի՛ հեռանաք. խկոյն սիրան առնում էր նա մանուկների և մի բուռը չամիչ հանում, նրանց բաժանում:

Բղդէի ամենից արդիւնատու յաճախորդները զիւղերի փոքրիկ շարերն էին, քան թէ խանում-բաջինները. բաց երեխաներից աւելի նա սիրում էր քունջ ու պուճախից իրան ձեռքով անող, մօտ կանչող վնորդներին: Սիրուն նորահարսներն էին վերջիններս ու արբունքի մտած, իրանց ձանաչած աղջիկները, որոնց անունը լուսաւորեալ աշխարհքումը «օրիորդ» բառով է կնքուած:

Բօշի տղի բնագլուխն աւելի էր զարգացած, քան թէ Բղդէի ուշք ու միտքը. հէնց որ տան մեծը, տան տղամարդը, սկեսուրը, սկեսայրը, ամուսինը, տաղրը, եղբայրը մի տանից հեռանում էին, բօշի տղան, այդ տան առջևից անցնելուս, ոտքը ծանրացնում էր: Բղդէի աչքն էլ իւր հարազատ եղբօր—բօշի տղայի ոտքերին էր, ձեռաց նա էլ փայտն էր սիւն տալիս, կանգ առնում փողոցումն ու մեղեդին զլում:

Ահա՛ դուրս էր սողում հացատան անկիւնից մարաղ մտած կատուի նման քօղը մինչև կուրծքը ցած թողած, երեսը ծածկած նորահարսը. նա ձախ ձեռքով բարձրացնում էր կարմիր մետաքսեայ քօղը և աջով նշանացի ներս էր կանչում կօլոտ Բղդէին դէպի ամենամութ խորշը:

Մի անագեայ ասեղաման, մի սև ոսկրեայ դեղադրի (աչքերը դեղնու- գործիք), աչքեր թխացնող փոքր ինչ փոշի՝ նորատի ամուսիններին գրաւելու ճիշդ միջոց, մի քանի միխակի հատիկներ, մի երկու շարք զոնգզոն գիւրագին ուլունքներ, — ահա՛ սրանք էին սիրաբորբոք նորահարսի առևտրի առարկաները: Մի մեծ ամանով ալիւր, մի երկու տասնեակ ձու, մի քանի բուռը բրինձ, ձաւար, ձէթ, իւղ և տանը գտնուած ամենատեսակ բարիք, ինչ կուզէ թող լինի, քարից փափուկ լինի, ուրախութեամբ ստանում էր Բղդէն իւր ծախածներին գին և սև իշուկի շալակը ծանրացնում:

Զգոյշ էին սիրուն հարսները, նրանք շատ հեռատես են, հում գործ չեն բռնիլ. նրանք քաջ դիտէին, որ վայը կը դար իրանց արևին, սկեսօր բռան մէջ կը մնային իրանց ծամերից քաղած մազերը, եթէ իրանց առուտուրը յայտնուէր, կամ մէկը նրանց տեսնէր Բղդէի հետ ձեռք ու ոտքով, իշարաթով (նշանացի) խօսելիս: Հնարքն առաջուց մտածուած էր, զգուշութիւնները ձեռք էին առնուած. ահա բակի դուռը ծերսլ արած (կիտբոյ) այնքան, որ աչքի մինը հազիւ տեղաւորուէր, հսկում է հարսի սրտակիցը՝ տան մէջ նորա հետ միակ խօսակից ընկերը՝ նորա քաղցրալեզու տալը՝ նորա ամուսնի մարդու տանելու քոյրը՝ տանու օրիորդը:

Մի հազոց, մի թեթև ծափ աղջկայ կողմից բաւական էր դեղեցկուհի շողակն քնքուշիկին յական թօթափել իւր վարագուրի տակը հալածուելու համար:

Միջանկեալ ասենք, որ վաղ ժամանակը ո՛ր տան անկիւններից մէկում տեսնէիր վարագոյր կախուած՝ խկոյն կը հասկանայիր, որ այս տարի այն տեղ մի պսակ է կատարուել, տան կեցողների թուումը մի չխօսքան անդամ է աւելացել, տան ջածէլ տղամարդի կողքը տաքացնող է եկել: Մինչև տարին չը բոլորուէր, ոչ վարագոյրն անկիւնից կը վերացուէր, ոչ հարսի երեսից քօղը. մի օտար ոտնաձայն առնելուն պէս, իւզը կրակին էրուելուս լինէր, հարսը պարտական էր ձեռքից թողնել, վարագուրի տակը խցկուել:

Կօլոտ Բղդէն վարժ էր իւր արհեստի մէջ. օրիորդի նշանները նրան էլ զգաստացնում էին, յառաջ էր գալիս նա բակի մէջ տեղն ու իւր նշանաւոր երգը շարունակում:

Շատ լաւ գիտէր Բղդէն, որ ինքն ուրիշ չարչիների վերայ մեծ առաւելութիւն է ստացել իւր ման եկած գիւղերումը. այդ մի գաղտնիք էր, թէ ընչո՞ւ ամենքը վատահ էին կօլոտի հաւատարմութեան վերայ. ոսկին որ սինով (ափսէ) զրած լինի, Բղդէն վրէն խէթ աչք չի ծռիլ. — ահա՛ այս կարծիքն էին կազմել գիւղացիք Բղդէի վերայ:

Բայց թէ այդպէ՛ս էր արդեօք, ոչինչ բանի ձեռնամուխ չէ՞ր լինում նա տանն Աղամարդի չեղած միջոցը, խուրջնի մէջ կամ գրպանը չէ՞ր մտնում տնային որ և է գործիք, — այդ Բղդէին ու սատանային էր միայն յայտնի, Աստուած այդպիսի տեղերումը գործ ու հաշիւ չ'ունի:

Այսքանը միայն պարզ է, որ ամիսը մի անգամ կօլոտ չարչի Բղդէն երկու լիքը մազէ թեռեր (պաքէ) միմեանց կարած, իւր սիրելի բօշի տղին բարձած, մի փայտեայ խթան ձեռքին բզելով՝ Աբարանու եղնակարաւանի հետ ճանապարհորդակից եղած՝ անցնում էր Աշտարակու կամրջովը դէպի Երևան:

— Զա՛ն, ջա՛ն, նորա շուրջը ոստոտալով՝ ճամփու էին ղնում Բղդէին գիւղական մանուկները մինչև կամուրջը, Բղդէն իւր գողացած մանրունքը տանում է Երևան ծախի, ապրանք բերի, երկու երեք օրից յետոյ լիութիւնը կ'ընկնի, բերաններս կը քաղցրանայ:

Այս չարչիութեան երրո՞րդ, թէ չորրորդ տարին էր:

Բ.

ԿԱՐԲԻ ԱԻԱՆԸ

Պատմութեան մէջ շատ վաղ ժամանակներից է յայտնի Կարբի աւանը. նորա հռչակի համար, արդարեւ, մեծ յիշատակութիւններ չը կան, բայց ի հնուց անտի Արագածոտն զաւառի արեւելա-հարաւային կէսը Կարբու անունն է կրել, Կարբու զաւառ է կոչուել: Արագած մեծանիստ ու ծաղկաւէտ սարի հարազատ զաւակ Քասախ գետը, թողած իւր հայ աշխարհքի համար պարծանք, քրիստոնէութեան օրօրան էջմիածինը՝ ահեղազօր Տրդատի սիրելի մայրաքաղաք Վաղարշապատը, որի դաշտերը ուռեցելով, որի հողը լիղիւղ գնում, ողջարշապատը, որի դաշտերը ուռեցելով, որի հողը լիղիւղ գնում, ողջունում է հայ աշխարհի Մայր-Արաքսին և նորա ծոցումը հանգրտանում, այդ Քասախն էլ, ասում ենք, շատ երկար ժամանակներ Կարբու գետ է կոչուել, Կարբու անունովն է ճանաչուել: Այսքանը բաւական չի, մինչև այսօր մի երգի վերջաւորութիւն — Թ ա փ շ ու ը մ ա յ կ ա յ, որ Կարբուն վաճառաշահ քաղաքի փառքն է ընծայում: Նեթ է երգը մոռացուել է, որից շատ պատմական մանրամասնութիւններ կարող էինք հետեւեցնել, բայց Թափշուրմի տողը շատ բան է պարզաբանում:

Ահա՛ թէ ի՞նչ է պտըտում իբրև առած ժողովրդի բերանում,
«Դուքան-բաղարն է Կարբի»:

Իսկ դուքան-բաղարներ միայն հին ժամանակը մեծամեծ քաղաքներում են տեղի ունեցել:

Քանի մի տարի առաջ, մեր աչքով տեսած բանն է, քարակոյտների ու ողբալի աւերակների խառն ի խառն և անկանոն դիզուածքներ էին Կարբու մեծ մասը. տեղ տեղ միայն տխուր տպաւորութիւն էին անում մարդու վերայ աւերակների մէջ ցցուած անշուք բնակարանները, որոնք կէս դարից դէսը կարկատուել, վերաշինուել և իրանց տակ տեղ են տուել Հին-Ռայազիդից զաղթած մեծաթիւ գաղթականութեան մի փոքրաթիւ հատուածին. և ի՞նչ շէնք ու շինութիւններ. հին փռաւորութեան հետքը չի նշմարուում ոչ հիմա, ոչ մօտիկ անցեալումը. անճաշակ ու աղքատիկ միայրկ խրճիթներ են բուսել կամարակապ և քարակերտ պալատների տեղ:

Հին հոյակապ քաղաքից շէն և անվնաս էր մնացել միմիայն հինսաւուրց սագաձև ճարտարապետութեամբ կառուցած ամրապինդ սուրբ տաճարը, դրանք են Կարբու մայր եկեղեցին և իւր նշանաւոր զանգակատունը՝ մի քանի կանգուն տեղ իրարից անջատուած. նրանք մշտամուռնչ ականատես և կենդանի վկայ են եղել այսօրուան փլատակների նախկին փառազարդութիւններին:

Կարեր եկել, սահել էին, կործանել բռնակալ ձեռքեր խորբալել, հիմն ի վեր էին տապալել Կարբին, նորա ամեն մի քարը տան անգամ շրջաշրջել էին, թէ ի՞նչ է, իրանց ազահ ընչաքաղցութիւնով կարողանան մի պահեստի տեղ, մի ծածկած զանձ զանել. բաց աներևոյթ մասն ամենքի վերայ ասրափ ու զարգանդ է ազդել և թոյլ չի տուել անսուրբ ձեռքերին գիպել, մօտ դալ իւր նուիրական տանը:

Հարկաւ, մի սուգ անող, մի լալկան պէտք էր այս լուռ դամբարանի վերայ և հէնց այդ ողբերգուն մնացել էր Աստուծոյ սուրբ տաճարը — Կարբու եկեղեցին: Սև սև քարերի ծերպերից բուսած կանաչներն են տառապեալ և վշտակոծ այրու զգգղած մազերը, պատերի և առաստաղի վերայ մնացած խոնաւութեան հետքերն են նորա չորացած արտասուները, տեղ տեղ բնութեան հարուածներից մաշուած և դուրս թափուած քարերի խոռոչներն են նորա վէրքերը:

Լուել են Կարբու սաղմոսերգութիւնները, այլ ևս չի հնչել ժամ հրաւիրող կոչնակի ձայնը և միայն գլխակեր բուն փոխարինել է կոչնակի զարկող ժամկոչին:

Այսօր էլ չեն քերուել Կարբու եկեղեցու Կիզի — մատուռ ա-նունով զանգակատան գլխից զիշակեր թռչունների ապականութեանց հետքերը:

Կարբու դիրքը ներկայումս խիստ մեծ է. բաց, ինչպէս երևում է, նա շատ լայնանիստ տեղ է բռնել. բուն Կարբուց մի ժամաչափ հեռու մի աւերակ կայ, որ Հին Կարբի անունն է կրում. այդքանով էլ որ չը բաւականանք, շատ անգամ ամայի և խոպան տեղը վարե-լուս Կարբու շրջակայքում՝ գութանի խոփը բանդ է ընկնում մի հին սրտի, մի կիսաքանդ շէնքի, որից երևում է, որ իւր ժամանակին նա մեծ տարածութիւն է ունեցել:

Բաց զարմանք բան է, թէ այդ նշանաւոր քաղաքն իւր բազմա-

մարդութիւնով ի՞նչպէս է կառավարուել առանց ջրի: Անուշահամ Քասախ զեար, որքան և Կարբու անունովն է կոչուել, բայց կարբեցուն միշտ սակաւամատչելի է մնացել. անդնդափոս ձորը, որի միջով գծի նման գտւում-գոչում անելով վազում է Քասախը, իւր վիթխարի ժայռերով և զժուարագնաց մոլորքով այսօր էլ անհիւրասէր է դէպի Կարբին:

Մի գետակ կայ միայն, այդ Դալի-չայ անուն կրող Արագածի զաւակներից մինն է, որ ոռոգում է Կարբին և իւր շրջապատող Արագածի լանջի վերայ ընկած գիւղերը. իսկ այդ գետակը շատ անբաւականացուցիչ է Կարբու և մի քանի ուրիշ գիւղերի համար:

Այսպէս թէ այնպէս՝ Կարբին մի պանծալի դիրք է ունեցել և իւր ցրուած ու տարագրուած ժողովուրդը վաճառականութեան ու ճարպիկութեան մեծ ընդունակութիւն է ցոյց տուել:

Միայն «դուքան-բաղարն է Կարբին» խօսքերը չեն, որ կարբեցու առևտրականութեան յաջողակութեան ապացոյց են. տեղական բնիկները կարբեցուն կոչել են և կոչում են սատանախար կարբեցիք: Այս խօսքերին իբրև հիմունք մի կարճ առակ ևս մնացած է, որով որոշուում է կարբեցու սեպհական ձիրքը:

Ահա՛ այն առակը:—Մի անգամ, որպէս թէ, մեծ վիճաբանութիւն է ծագել կարբեցու և սատանայի միջ. արևի ծագումն է եղել նրանց հակաձառութեան շարժառիթը. նրանցից ամեն մէկը պարծեցել է իւր հեռատեսութեամբը. պայքար են մտել, դաշն են կապել, մեծ վճարք են դրել, թէ ո՞վ իրանցից շուտ կը տեսնի արևի ծագումը:

Արշալուսից էլի կանուխ՝ երկունս էլ կանգնել են որոշեալ տեղում. դէպի արևելք է սևեռել իւր աչքերը սատանան և սրտատրրոփ սպասել է երկրի լուսատուն տեսնելու և դաշը շահելու: Դէպի Աւագ-Մասիսի երկնածայր և ալեղարդ կատարն է նայել ճարպիկ կարբեցին:

—Յաղթութի՛ւն, ծափ զարկելով ձայն է տուել կարբեցին և ցուցամատով պինդ խթել է իւր հակառակորդի կողքը:

—Ի՞նչ է:

—Չուն ու ցաւը պինջդ է, կոյր ես ու Ասածու երեսից ընկած. ի՞նչ ես զունչդ արևելք ցցած մնացել՝ զարու հոտին քիթը վեր

քաշած իշի պէս, աչքդ արեւմուտք դարձրո՛ւ, ահա՛ սրսղղում են Մասիս պապի արծաթափայլ մաղերը, չե՞ս տեսնում, ձիւնի ոսկեշաղ հատիկներն անդին արմատի պէս աչք են ծակում, հիմի աչքերիդ եղած լոյսն էլ կը կտրեն:

— Իրաւ, որ աչքով էլ, մտքով էլ կոյր եմ եղել, որ աշխարհքի ստեղծագործութիւնից մինչև էս օր հարիւրաւոր փորձանք եմ հասցրել այս աշխարհին ու ոչ մի օր չեմ նկատել, թէ Մասիսն է իւր վիթխարի հասակովն արեւին առաջին բարեւ տուողը, խոստովանում է անկոտորումը:

Ուղիղ էր սատանայի խօսքը. հայ աշխարհի համայն լեռների կատարների վերայ է մայր-Մասիսի—սրբազան Արարատայ հսկայական հովանի աչքը. Մասիսի դազաթի արեւելահայեաց կէսն է ծէզաբացին դիմաւորում լուսաւորների թագաւորին, իսկ երեկոյեան, ժանգառքից յառաջ, նորա արեւմտեան երեսն է առնում աշխարհիս արտաքին մակերևոյթը խաւարի մէջ թողնող հեռացողի վերջին հրաժեշտը:

Ահա՛ այդ ճարպիկ ժողովրդի, այդ առևտրականութեան ընդունակ մթնոլորտի զաւակն էր կոլտո չարչի Բղդէն:

Գ.

ԲՈՒՆ ՈՐՄՏԵՂԱՅԻ Է

Վարբեցի էր, ասում ենք, կոլտո Բղդէն, Կարբու հող ու ջրի սնուցած, մեծացրած, շարչութեան պատուին արժանացած այդ դուռդ ու կծիկը, այդ փշատի ծառի ծռտիկ-մռտիկ բունը:

Եւ արդարեւ, մարդ մոլորում է Աստծու քնած ժամանակն ստեղծուած այս մարդանման զանգուածքին մի ուրիշ առարկայի հետ համեմատութիւն անել կամենալիս. իսան ասես՝ իսան չէ, Ադամաորդի ասես՝ Ադամաորդի չէ. մարդ լինէր, մարդանման ուղղակի իւր ճանապարհը բռնած յառաջ կերթար, կամ յետ կը դար. չորքոտանի՞ է, այն էլ՝ հազիւ թէ, մենք տեսել ենք, որ չորքոտանիքը մի բնորոշ մանգալու ձև ունին. իսկ մեր տնաքանդը զոնէ երկոտանու և չորքոտանու մէջ տեղը մի ուրիշ շարժուն էակ ներկայացնէր:

Ամենից յաջող համեմատութիւնը հնարել են կոլոտ Բղդէի ման եկած զիւղերի երեխայքը:

—Ե՛յ, հրէ կոլոտ Բղդէն իւր բօշի տղին յառաջն արած՝ Մող-նու թառովը ներքեւ է գալիս, հէնց իմանաս՝ արջի երկու տարե-կան քոթոթ լինի:

—Արջի քոթոթն էն չէ՞ր, որ հերու Քարվիզի լօթիքը բերին մեր կալումը խաղացրին, նա խօ՛ղուզ մանգալ ունէր:

—Դէ՛, ասա՛ նառ ուղտ է էլի, դօշը դուրս պրծած, ոտ վո-խելուս էլ ընգնեում, տմբումբում է:

—Մնչի՞ էք ձեր հոգուն մեղք անում, ուղտը, զորթ է, գնալուս տմբումբում է, բաց ճամպիէն ուղիղ է գնում. Բղդէն էդ շնորհքն ունի՞, մի լաւ մոխի տուէ՛ք, — մի ոտն աջ է գցում՝ մինը ձախ, օձի պէս կողոլ-կողոլ է անում, կուտապ-կուտապ է գալիս:

—Թէ ըսէնց է, օձ ասենք ու պրծնենք:

—Օձն ափսոս չի՞, բարա՛կ, շարմա՛ղ:

—Բաս ընչի՞ նմանացնենք:

—Ես գտայ, ուրախութիւնով յառաջ վազեց մինն աչն կողմիցը. ծառի փտած քոթուկը (հօճղ) որ ճղում ես, վախտ վախտ մի-ջիցը միահաւասար կարճ ու հաստ որդեր են գլորուելով ներքեւ ընկ-նում, ոչ գլուխն է երևում, ոչ պոչը, շարժուելուս գլուխը աջ է գնում, պոչը ձախ, իստակ ծառի որդ է, որ կայ:

—Ծառի ո՛րդ է, ծառի ո՛րդ է Բղդէն, թռչկոտացին, կայտ-ռեցին միասին ծափ տալով մանուկները:

—Ծառի ո՛րդ կոլոտ Բղդէ, ծառի ո՛րդ կոլոտ Բղդէ, պար բռնեցին ու շրջապատեցին նրան:

Այդ համեմատութիւնն ընդհանուր հաւանութիւն գտաւ. Բղդէի կոլոտ անունին մի ուրիշն էլ աւելացաւ:

Ձար մանուկների խօսքին կշիռ չը գնելով, մենք ճանաչենք նրան ընդ միշտ կոլոտ Բղդէ և ասենք, որ կարբեցի էր:

Բաց ցաւն աչն է, որ մեր կտրական վճռովը խիստ մեղանչած կը լինենք. հեշտ չէ որոշակի անուն տալ նորա հայրենի տեղին:

Ա՛յ, թէ ի՛նչպէս:

Ամենքիս յայտնի է, որ դարուս առաջին քառորդին մի մեծ գաղթականութիւն տեղի ունեցաւ հայ աշխարհումը: — Կարապետ

արբազանը պոկեց Օսմանցուի բաժին Հայաստանից մի ահագին բազմութիւն և բնակեցրեց ուռսի ձեռքը նոր անցկացած հայ երկրում:

Դրանցից զարսեցիք Գիւմրի եկան, արդրումցիք՝ Ախալքսայ և Ախալքալաք, բասեցիք՝ Աբարան. իսկ հին-բայազիդցիք երեք կտոր եղան: Նրանցից մի մեծ հատուած իրան համար կենդրոն ընտրեց Սեանայ լճի շուրս կողմը: Նրանք՝ իրանց հին հայրենիքի անունը իբրև մխիթարանք և սրտներին հովութիւն բերած՝ հիմնեցին համեղ, անմահական իշխանաձկների հայրենիքում իրանց նոր քաղաքը և Նոր-Բայազէդ կնքեցին: Մի քանի տուն էլ հարուստներից յարմար դատեցին Ղարսից Գիւմրի փոխուած հաջի աղաների հետ հարեանութիւն անել, ուղղակի քշեցին եկան Գիւմրի. իսկ մի փոքրիկ կտոր էլ ընդհատուեցին իրանց հայրենակիցներից և Կարբի հին քաղաքաւեղումը բնակուեցին:

Եւ ահա՛ այս Կարբի գիւղում, Բայազիդից գաղթելու առաջին տարին, ամեն ծննդաբերներից շուտ, Կարբի տուն զալու ոտնամուտը շնորհաւորեց Պօղոս աղայենց հովուի կին ալբի Սալբին և շնորհեց Կարբուն մի անդրանիկ արու զաւակ՝ մեր պատմութեան հերոս Խօլտ Բղդէին:

Ո՞ր տեղացի է ուրեմն մեր պատուական բարեկամը. կարբեցի ասելով՝ Բայազիդին կը վիրաւորենք, բայազիդցի կոչելով՝ Կարբուն սրտամնայ կ'անենք:

Թո՛ղ Խօլտ Բղդէի երկու հայրենակիցներն, ինչպէս կամենան, իրար հետ հաշտուին, մենք աչքներս բաց ենք արել և ոչ միայն Բղդէին իրան, այլ Կարբու բոլոր ներկայ բնակիչների համար կարբեցի անունն ենք լսել. այդ հայրենիքն էլ նրան կը սեպհականենք:

Եւ մեղանշած էլ շենք լինիլ:

Երկու հայրենիքը՝ Կարբին և Հին-Բայազէդը, իրաւ է, երեք օրուան ծանապարհ միմեանցից հեռու են. մինը Մասիսի հարաւային երեսումը՝ Օսմանցուի ձեռքին է ցնացած, միւսը Արագածի թմբին ուռսի սեպհականութիւն է դարձած՝ բաց մի որակութեան մէջ, կարծես, միանում են. թէ Բայազիդումը ծնած ու մեծացած և էս օր էլ այնտեղ ցնացած հայը և թէ Կարբու էս օրուայ պտուղները, կարծես, մի խնձոր լինին՝ միջից կիսած, մի հօրն ու մօր դատած ու բերած զաւակներ: 50, 60 տարի է անցկացել, գնալ-գալ, բարեկա-

մութիւն, ազգականութիւն մոռացուել են, երկու-երեք սերունդ են մին մինի յաջորդել, բայց երկու ժողովրդի զէմքերի երկարաւուն զծագրութիւնը, բարբառը, (որ կարնեցու և ալաշկերտցու բարբառից կազմակերպուած մի խառնուրդ է աւելի զէպի Ալաշկերտցին հաւուած հնչումով), ներքին տնային սովորութիւնները, (թող նոր-Բայազէդը ճարակող վերջերումն նորամուտ կեղծ քաղաքակրթութիւնը և տնաւեր շռայլութիւնը). և որ զլխաւորն է, բընածին ընդունակութիւնները մի և նոյն հօր զաւակն են համարում նրանց: Թէ բայազիդցին և թէ կարբեցին երկուսն էլ ճարպիկ են, երկուսն էլ խելօք են, երկուսն էլ ամեն բանի մէջ կտրուկ են — ջրաղացի բուզը ձգես՝ զուրս կը գան, քարիցը իւղ կը հանեն: Եւ ի՞նչ է այստեղ ապացուցումս:

Այ ի՞նչ: — Մենք տեսանք, որ հին կարբեցիք «դուքան-բազար» են ունեցել, վաճառական ժողովուրդ են եղել, «սատանախաբ» անուն են տարել — ուրեմն խելքով օժտուած են եղել. իսկ նոր կարբեցիք նոյն ընդունակութիւնները և նոյն բնաւորութիւնն ունին. կճուճը դլորուել, խովը գտել է. արժանաւոր հօրն արժանաւոր որդիք են վիճակուել:

Շատ չէին Կարբու նոր բնակիչները. 50, 60 տուն ընդհատուցին ամբողջից և Կարբու աւերակները շէնացրին:

Վարչութիւնը չը միջամտեց նրանց տեղաբնակութեան բաժանման մէջ:

Իրանց միջի պատուելիները, որոնք աղայական իրաւունք և նահապետական արտօնութիւն էին վայելում, այստեղ էլ նոյն մենաշնորհութիւնն ունեցան, խելք խելքի տուին, չափեցին, ձևեցին, աւերակները հետախուզեցին, լաւ տեղերն իրանց վերապահեցին, մնացածը հասարակ ժողովրդի վերայ բաժին բաժին արին:

Սալբին երկուստարդ աչրի էր, նորա ամուսին մի աչքանի Գսպէն Պօղոս աղայենց հին տան ամալան երիցն էր, աչքը բացել էր և Պօղոս աղայենց շնչաւոր կենդանիների թուումն իւր գլուխն էլ տեսել էր:

Եւ որովհետեւ ամալան մի տեսակ սեպհականութեան պէս բան է իւր տիրոջ համար, թէև ոչինչ քաղաքական կամ մասնաւոր պայմաններով կապուած չէ, այլ նահապետական աւան-

դականութեան վերայ է միայն հիմնուած, այդ պատճառաւ աղայի պարտականութիւնն է իւր ստորին անդամի, իւր հացափոր ծառայի—իւր ամալայի ամենատեսակ հոգսերը քաշելու:

—Տօ տղայ, Գապէ՛, էդ ի՞նչ ա:

—Իլլտուդ խուրբա՛ն, գառն ա, ասաց ե թաղիքեաց կուլար կոչուած հովուական վերարկուի տակից մի կալտառ, ձիւնանման, սպիտակ, ձակափը ծաղիկ, սիրուն դառնուկ հանեց Գապէն, դլուխ տուեց իւր տիրոջը ու տան մէջ բաց թողեց:

Յունվարի վեցն էր այդ օրը. Պօղոս աղան իւր ընտանիքի հետ Զրօրհնեաց հանդիսին եկեղեցումը ներկայ լինելուց չկառոյ՝ իւր գերդաստանի արական սեռի հետ նստած՝ ուրախ տրամադրութեամբ ձաշ էր շլայելում:

Նրեխալքը ձաշը թողած՝ վեր թռան եւ դառանը փաթաթուեցին:

—Տօ տղայ, Գապէ՛, դու էդ դառ էս ձմեռուան կիսին չո՛ւստ ես բերում ես, հարցրեց քաղցր դեմքով Պօղոս աղան:

—Գապէն քո սոքի տակի խոցն է, քո սայից (ի շնորհո՞ւ քո), տղայ, բալաք (խաչապօղեք) մաքին (էֆ ոչխար) աշնան դէմ ծանրեր էր, երկու ամիս կալ, որ ծնաւ. ես լէ պահեցիք, աչք ունեցանք վրէն, ջոջացրինք ու բերինք քեզ փէշքէշ, ասաց Գապէն եւ կրկին գլուխը տածկական ձեով ծռելով՝ աջ ձեռքը նախ դեանին տուեց, ապա բերանին մօտեցրեց ու գլխի վերայ դրեց: Այս նշանակում է՝ ես կոանում եւ իմ գլխի տիրոջ ոտքը համբուրում եմ:

—Տօղա՛, դու որ մեզի ուրախացրիր էս ազիդօրը, ես էլ քեզի կ'ուրախացնեմ. քո բեխեր, հա՛, հա՛, սեւացեր են, ջոջեր ես, օրերդ հասուկ են, էս բարեկենդանքին քեզ կը կարգենք (պապէշ), մեր մէհտար (ջնապան) Բզէի խորտիկ Սալբի աղջկան կ'առնեմ քեզի:

Գապէի քէֆը քոք եղաւ. Պօղոս աղան ասածը կատարեց եւ լիտի բարեկենդաններին մի շաբաթուայ մէջ նշանեց ու պսակեց նրան:

Աղայի աւանդապահ ամուսինը՝ Ալմաստ խաթունը՝ շատ դիմադրեց, պնդեց պահպանել տեղական սովորութիւնը. նախ նշանել, մի երկու տարի նշանած պահել, վերջը պսակել. բայց Պօղոս աղան իւր խօսքին տէր կացաւ եւ նախնական սովորութիւնն առաջին անգամը քանդեց:

— Աշխարհը մեզ կը բամբասի, քիթը ցցեց խաթունը:

— Այ՛ ոք բան չի՛ տալի, ապացուցեց աղէն. եթէ մենք ուրիշ տեղից աղջիկ ուզէինք, բաշլուղ, սուգ հախի¹⁾ տալինք, ամեն ոք իրաւունք ունէր տրանջալու, կամ մեր վերայ խօսելու. բայց մենք մեր մի ամալացի աղջիկը միւս ամալացի աղին ենք ուզել, աղէն էլ մերն է, աղջիկն էլ, երկուսին ուտեցնող, հաղցնողն էլ մենք ենք, երկուսն էլ մեր տան անդամներն են, մի օր պէտք է այդ պատկը կատարէինք, և քանի շուտ՝ այնքան լաւ: Ուրիշ բան էր, եթէ մեր ամալացի աղջիկը տալինք ուրիշ աղայնաց ամալացի տղային, կամ նրանցը մենք ուզէինք, այն ժամանակ նշանածներին երկար միջոց կը պահէինք, բաշլուղ էլ կը շինէինք, սուգ հախի էլ կը տալինք:

Պօղոս աղան իրաւունք ունէր. երկուսն էլ իրանց ամալաներն էին: Այդպիսի ամալաներ խոր գիւղերում մէլիքների, առաջատորների և ռէսների դրանք այսօր էլ կան և սրտի մօտք ու անտրտունջ ծառայում են:

Նրանց պահանջը շատ չէ. մի կտոր ցամաք հաց, մերկութիւնը կիսով չափ ծածկելու հնոտիներ աղայի կողմից, և ահա՛ նրանք կենանք չեն խնայում տիրոջ ուղուրին:

Ամենից ժիր մշակը, ամենից հաւատարիմ և սրտացաւ անդամը աղայի տան համար՝ ամալան է: Թո՛ղ ուրիշը տասնապատիկ առաւել փափկութիւններ և վարձատրութիւններ խտտանայ, ընչով կ'ուզէ, քող հրօտուրի, ամալան իւր աղայի տան ցամաք հացը բոլորից կը գերադասի, նա իւր «աղայի չոր հացին կոյր չի մտիկ տալ»:

Բայց եթէ ամալան զրաւուրի բանասերիւնների խտտումներից, կամ ինքնաբերաբար մաածի թողնել իսպառ իւր տիրոջ շեմքը, ո՛չ ոք նրան դէմ չի կենալ, նա ազատ է իւր ընտրած ճանապարհը գնալու:

Ամալան իրաւունք ունի մինչև անգամ առանձին տուն ու տեղ

¹⁾ Բաշլուղ և սուգ հախի. առաջինը նշանակում է զլխազին, երկրորդը՝ կաթի գին. տղա ահագին վճարքներ էին, որ հին ժամանակը փեսայուն տալիս էր իւր տներովը: Սուգ հախին զորանչին բառով ընծայ էր: Այժմ էլ շատ նահապետական անգիւրում գեո չի վերջացել այս սովորաթիւնը:

դատնալ, իւր սեպհական վար ու ցանքսն, իւր տնտեսութիւնն ունենալ և միաժամանակ իւր աղայի տանից տաքը չը կտրել:

Եւ ահա՛ Գապէն Պօղոս աղայենց ամալայ Գապէն՝ սիրուն կնոջ մարդ եղաւ, ընտանեկան քաղցրութեան ճաշակն առաւ:

Անբաղդ մա'րդ, ճակատագիրն ալլապէս էր տնօրինել. Ռուս-Թուրքական սուլթնապատերազմը՝ նորա կենաց թելը կտրեց, գաղթականութեանը զոհ գնաց Գապէն, Երասխի անցքումը քրդի կեռակոտուց սրբին մատաղ եղաւ արթուն և անձնադիր հովիւը՝ երկու քուրդ սպանելուց յետոյ:

Պատմութիւնը կարճ է. քրդերը չէին թողնում հօտն այս կողմն անցկացնել, ոչխարի յառաջը կտրեցին չորս ձիաւորով. Գապէն իւր կօմբալաղլուխ դադանակով (հովնառնի ցփով) երկուսին մի-մի հարուածով ձիուցը գահալէժ կործանեց, երրորդի սրից ինքն արիաբար ընկաւ:

— Մեզք է նաչար Սալբին, ասաց մի օր Պօղոս ազան Ալմաստ խաթունին, հերիք է ինչքան որ խեղճը չարչարուեց մեր դրանը, մեր տան քամակի աւերակներից երկուսը ծածկենք, իրան տանք, մի աշխատատեք, անարար այրի տղամարդ ճարենք, ամուսնացնենք, թո՛ղ զնան իրանց արևի ձայնն ածեն. այս երեխան էլ կը մեծանայ, իրանք էլ նոր երեխայք կ'ունենան, իրանց մի կտոր հացը կ'ունենան:

— Ձեմ կարծում, որ մարդու գնաց:

— Բնչո՞ւ համար, Սալբին դրաւիչ է, տէքերը սև, թշերը կարմիր, հասակը բարձր, անձն առողջ, մէջքը հաստ, ոտերը պինդ, զործի կպչելուս էլ՝ կարծես հում հում է ուղում բանն ուտել, ընչի՞ պէտք է մեր դրանը օրը սև անի, կեանքը փչացնի:

— Աս միայն իմ մեռնելու օրը չեմ կարող խմանալ, պարծեցաւ նոյն երեկոյն Ալմաստ խաթունը Պօղոս աղայի մօտ. եօթը ժամ դալլի աւետարան կարդացի Սալբու գլխին, իրան սպանում է, այսուհետեւ, ասում է, իմ մարդն, իմ ուրախութիւնն, իմ մխիթարանքն էս մի մատը երկխէն է: Եթէ իմ աղէն իւր քաղցր աչքովն ինձ էդ լաւութիւնը կ'ամենայ, երկու ծածկի տէք անի, մինչև մահս քանի կամ, օրական մի հաց կ'ուտեմ, մինն իմ աղայի բարեխառութեան համար մատաղ կը տամ:

— Թող իւր ասածը լինի:

Եւ Պօղոս աղայի հրամանաւ կարճ միջոցից Սալբին իւր սեպ-
հական յարկի տակն էր տաժանելի աշխատանքներից հանդիստ առ-
նում:

Գ.

ԴԴՄԵԱՅ ՍՐՈՒԱԿԻ ՀԱՄԲՈՅՐՆԵՐԸ

Երկիրը փոխուեց, օդ ու ջուրը փոխուեց, մարդիկը նոր, սո-
փորութիւնները նոր, աշխարհի տեղադրական պայմանները նոր: Զա-
նազան Պօղոս ու Պետրոս աղաներն իրանց օրերը լցրին, հայր Սրբա-
համաւ նահապետական զոգումը հանգստացան, սեպհական աշխա-
տանքը, զոյութեան խնդիրը աստիճանաբար չառաջ եկաւ և շատերի
թուումը Սալբու և իւր խմորակեր փոքրիկի համար պահանջ վարձաւ:

Կնացին Կարբի դաղթած աղաների հարստութիւնները. փոք-
րիկ զիւղը, կարճ միջոցում, չէր կարող մրցել նահանգական քաղաքի
հետ. Երևան թողած՝ ո՞վ կը զնար Կարբի առուտուր անելու. իրանք
աղաներն էլ, որ սկզբումը մեծ յօժարութեամբ, առանց երկար ու
խորը մտածելու, կենդրոնից բաժանուել և Կարբին էին ընտրել, փոքր
առ փոքր այդ աղաները կամ աղքատացան և կամ երկրի պայ-
մանների հետ լաւ ծանօթացան ու քաշուեցին ոմն աշտուղ և ոմն
աշտուղ, մի քանիսը գաղթեցին Գիւմրի, որ արդէն նոր մկրտուել
էր և հին թուրքական անունի տեղ Ալէքսանդրօպօլ շքեղապանծ
անունին էր տիրացել, մի մասն էլ Երևան գնացին, խանութների ու
կապանքի տիրացան:

Կարբումը մնացին չքաւոր և բանւոր դասակարգը և միջակ-
ներից մի քանիսը: Առաջիկաներին վիճակուեց երկրագործութիւնը,
միջակները փորձ փորձեցին Հին Կարբու շուկայատեղի մի կարգ ա-
ւերակները շէնացնել, խանութ նստել և առևտրով պարագել:

Ոչ մինը և ոչ միւսը նպատակներին չը հասան. հողը սակաւ էր
Կարբումը, վարուցանքսի տեղ չը կար, տարեկան ուտելիքին չէր
բաւականանում ցանածները. ժողովուրդն ստիպուեցաւ օրավարձ
մշակութիւնով պարագել, մի քանիսն էլ խուրճնի մէջ չարչու-
խուրդավաթ (փերեշակի հանրապրանք) դրած՝ գիւղերն ընկան, սո-
քերի կաշին մաշելով թափառել սկսան. խկ միջակ դասը խանութի

գրամագլուխը խժռեցին, օրն եկած վատտախով ապրել չը կարողացան, սրանք էլ ստորին գեղջուկի կարգն անցան:

Թէ կարբեցոց և թէ շրջակայ զիւղականաց օրավարձ մշակութեան գլխաւոր կենդրոնը այգեշատ Աշտարակ գիւղն է:

Զմռան անցկացաւ. գարնան անուշաբոյր հոտը փչեց թէ չէ, Աշտարակի ճանապարհը կենդանութիւն կը ստանայ. կարբեցի, Յովհաննու-վանքցի, արարանցի, մտակայ պարսիկ զիւղացիք չոր հացը գօտիներում, միջքներին կապած՝ լցուում են Աշտարակ՝ օրավարձ բանւորութիւն անելու, գլուխ և ընտանիք պահելու:

Տղամարդի, կինարմատի, մեծի, փոքրի, ամեն չափահասակի համար զործ կայ իմ սիրելի Աշտարակումը. ծով է, հօ զիւղ չի: Եւ այդ ծովի մէջ արձակ լողում են ալիքների կոհակների պէս, նեղ փողոցներումը ծփում են օրն ի բուն աշխատանքի և հացի կարօտ խումն բաղմութիւնը: Ուսուց կոչուած փոքրիկ հրապարակը (Ատուած հրապարակ համարի՛) գլխաւոր ժողովատեղին է օրավարձ մշակների. իրարանցում, ճիշդ, աղաղակ ականջ են ծակում՝ մարտը սկսելուց մինչև խոր աշունքը Ուսուցումը առաւօտները շատ վաղ: Զի տեւում կէս ժամ, արեգակի գլուխը փայլելուն պէս՝ Ուսուցումը մի մշակ չես գտնում, բոլորը վարձուել են, բոլորը քաշուել են այգիները:

Հին ժամանակը հում նիւթ էր մշակի վարձատրութիւնը, Աշտարակի մեղրածորան պտուղները, քաղցրախում գինին և զրգախօզին էին աշխատանքի գինը. այսօր այնպէս չէ, այսօր ամեն ծառայութիւն փողով է վճարուում:

Միայն փոքրահասակ երեխայքն ու պառաւ կանայքն են, որ տեղական բերքի հետ են փոխարինում իրանց աշխատանքը: Այսօր արքատ պէտք է ժողովուրդի, վաղը ծիրան պէտք է հաւաքուրդի, աներումը բուրդը՝ այգիներումը քար պէտք է մաքրուի ու գզուի. այդ բաները պառաւների ու մանուկների գործն է. կ'անեն, կ'աշխատեն, կ'ուտեն և Ատուածու տուած եկամտից շաբաթուայ վերջը, կամ ամեն երեկոյ, իրանց վարձը կ'առնեն լիութի ու կերթան:

Միայն հիսաւոր արարանցին է, որ շաբաթով մնալու պայմանաւ է տեսնում իւր պատրաստութիւնը: Այ՛ն այն պատրաստու-

թեանք. ինքն է՝ իւր քրքրուած ջուրքէն ու անթարին, իւր քօլոզն ու իւր արեխները ու մէկ էլ մի ձեռաց զազանակ. ոչ շալակին պաշար կայ, ոչ զրպանումը կուէկ, քաղցած փորով զալիս է, կուշտ վերադառնում. իսկ մերձակայ գիւղացիք առաւօտը զալիս են, երեկոյն վերադառնում:

Տարուան խառափրոտ եղանակը, դասնաշունչ ձևուն իւր բոլոր անողոք սաստիկութեամբը նոյնպէս չի կարողանում յաղթել Աշտարակի սիրահար աչցելուներին: Ձիւնը զազուկէս նստում է, բուք ու բորեազը աջ ու ձախ վզզալով ճանապարհների հաղորդակցութիւններն ընդհատում են, Աբարանը անզրովկիանեան անմատչելի աշխարհ է դառնում, իսկ Աշտարակի ճանապարհը երբէք չի կապուում: Ահնաստու հեղուկը — ոսկրներ տաքացնող գինի — արադը մագնիսի պէս իրանց են քաշում իրանց երկրպագուներին:

Յեցը կը քրքրի մի որոշեալ թիւ Յովհաննու-վանքցու, կարբեցու, մանաւանդ մոզնեցու մարմինը, եթէ շաբթի զոնէ երկու օրը մի գաւ ձեռքին՝ Աշտարակ չ'իջնի:

Սոանց յարգելի պատճառի չը շեշտեցի մոզնեցոնց վերայ, որոնք Աշտարակի ամենամօտ զրացիներն են, և այդ հանգամանքը իրանց թշուառութեան զլխաւոր պատճառներից մէկն է. ամառ և ձմեռ մոզնեցին ծոյլ, անգործ, անբան և աղքատ է, նորա հոգերն ուրիշներն են վարում, որովհետեւ սուրբ Ղեորգի ուղտատեղին տաք մատաղով է կշտացնում մոզնեցու փորը, Աշտարակն իւր մարսեցուցիչ խմիչքներովն է լրացնում նրանց հաճոյքը. զի՞թ է ուրեմն մոզնեցին՝ երկիր վարի, քրտնի, չարչարուի և անտեսութեամբ պարապի: Անծանօթ աչքն էլ դժուարութիւն չի կրիլ զանազանելու բնիկ աշտարակցիներից գիւղի նեղ նեղ փողոցներում մի տանից միւս տուն մտնալ ու ել անող օտարականին:

Սրանք ահա՝ վերոյիշեալ Բաքոսի պաշտօնեաներն են, որ ձմեռուայ հետ համբերութեամբ կռիւ տալով, մի տեսակ քցել են իրանց Աշտարակ և ծանօթների տներն են աչցելում:

Տալիս են նոքա սովորական բարեւը հիւրասէր տան տիրոջը և քուրսու ներքին կոյմումը առանց համկեքի չոքում, ձեռքները կոխում գիւղացու այդ միակ տաքութիւն պահող փալատներով ծածկած թախտի տակը:

—Օ՛հի՛հ...

—Ի՛նչ կալ, սանահէր Բարսե՛ղ:

—Խիստ ցուրտ է, զողմանի եմ՝ զխալել:

Մեր հիւրն իւր խօսքը հաստատում է մարմինը սրժսրժացնելով
և առամները իրար բաղխելով:

—Կը մրսես, ի հարկէ, քարերն էլ սառուց են կորուել, իսկ
քո միտք հարիւր տեղից բաց երեւում է. հէ՛ր օրհնած, վրայիդ
արխաղահինը, տասը տարի է, հետք անբաժան եղբայր է. կնոջդ
աչքերը հէնց խմանաւ ձիւնը տարել է, աղբանոցումը լիքը փալաս-
փուլուս է, թող հաւաքեն, կարկատեն, մէջքները հօ չի՛ կորսիլ,
բան ու զործերի անունն ինչ է, քարզահի տակ են նստա՞ծ, թէ
խնոցի են հարում:

—Ե՛հ... կնքաւոր Աղօ՛, մինն ասում ես, միւսը թողում. երե-
կայքս քաղցած ձաշին են քնում, տանը բրդուճ չը կալ,
ո՞վ սիրտ ունի իւր զլխի ձարը քաշելու: Տանը որ հա-
ցի կտոր լինէր, զլխիս ի՛նչ թաս էին կոխել էս ցուրտ ու բուք վախ-
տը, էս պարզկալ օրը տանից դուրս դալու. եկել եմ քեզանից մի
քանի շահի խնդրեմ, ալիւրի տամ, շաղախենք, երեխեքանց բե-
րանը քցենք:

Շատ է լսել աշտարակցին իւր սանահէր մողենցի Բարսեղի
խօսքերը. նա ընչացքի տակին ժպտում և հրամայում է կնոջը,
հարսին, աղջկանը զինու զրմեալ սրուակը կտրածիցը լցնել ու սա-
նահէր Բարսեղի մրտած անձը տաքացնել:

Մոռացուեցին աչուհեռու ընտանիք, կարիք, մերկութիւն. մեր
սանահէրը մի շարք մեծ պատից երկար օրհնութիւնով սրուակի
կոթը բերանին մտեցրեց, մինչև չառակը քամեց և մաքրաւոր կտո-
ուի նման շրթունքները լպտտելով, արխաղի քղանցով էլ ընչացքը
սրբեց:

—Անո՛չ:

—Կեանքդ խօ՛չ, Աստուած օջախդ շէն ու շէն պահի, հէրդ
զրախտի մէջ հայր Արքահամի զողումը ծլվլաց. հիմի գնամ տեո-
նեմ՝ ի՛նչ եմ անում, ասում է մեր Բարսեղը, տեղիցը վեր կե-
նում, մնաս բարեւը տալիս կնքաւորի տանը:

—Մի կտոր կախուղ հաց ու տխրե՛ր, խանութ րա-

ջի', խնդրում է Բարսեղը մի երկրորդ տան զգուժը ցամաքեցնելուց յետոյ, այսօր բերանս նշխարք չի մտել, ինքս էլ շատ ուշացայ, օրը մթնեց, տաներիս ոջժը մի քիչ տեղը բերեմ ու զպա տուն ձգուեմ:

—Այս դաւն էլ լցրեցէ՛ք, առաջարկում է Բարսեղը մի ուրիշ տան, նոյնպէս զգուժի հետ համբուրուելուց յետոյ, եղբայրս սաստիկ մրսել է, հիւանդ է, քիթը բռնես՝ հոգին կը փչի, էսօր առաջին անգամն աչքը բացեց և զինի ուղեց. փոխարէնը դարունը մի օր կը գանք կը բանենք, մի բանւոր ինձ վրայ ունենաս:

Պաւը լցուեց և տիրոջ հետ ճանապարհ ընկաւ դէպի վեր: Երևում է, ցրաի սաստիկ ոջժն է բորբոքիչ հեղուկի զօրութիւնը սղականցրել, ապա թէ ոչ, այսօր հինգ վեց լիքը զգուժ նորա բերանին է կպել, դատարկ յետ տրուել, գինի է, հօ ջուր չէ՛: Անծանօթը ոչինչ չի նշմարիլ Բարսեղների քայլերից. սովոր աչքը միայն քաւահից կը դիտէ, կը ժպտայ:

—Հիմքդ հաստա՛տ մնաց, Աշտարա՛կ, միմեանց ցոյց տալով ասում են գնացողի ետևից. տե՛ս ինչպէս մուկը Բարսեղին ասլան է կտրացրել, կաքաւի ոտներով է Մոզնու թումբը (Քարջը—տնդաւու—նը) սորօր տալով՝ դէպի վեր քշում:

Բարսեղներն իրանց սլացմանին հաստատ են. նրանք փորի գերի են, վաղ զարնանից մինչև ուշ աշունք նրանք ձմեռուան դաւերի վճարքն են յետ տալիս, մի կողէկ նրանց զրգանը փող չի մտնում. շատ էլ արիութեամբ զործում են, երբէք էլ իրանց ընտանիքի մասին մտածել չ'ունին, երեխայքը տանը քաղցած ու տկար կոտորունն, միայն թէ գինու զգուժը նրանց հետ յաճախ համբուրուի:

Ե.

ՏԱՍԸ ԿՈՊԷԿ, ԿԱՄ ԵՐԵՔ ԱՐԾԱԹ ԿՈՊԷԿԱՆՈՑ

Երեկոյ է. աշնան բարեխառն և մեղմ երեկոներին մէջն է:

Աշտարակից դէպի Արարան տանող դարիդուսը լիքն է հարիւրաւոր հեռուակ կին ու մարդ, մեծ ու փոքր ճանապարհորդներով. բոլորի երեսը դէպի Մոզնի և թիկունքը դէպի Աշտարակ է:

Հետապնդները շատ ուրախ են. զուարճախօսութիւն, կատակ, օրուան թարմ անցքեր բարձր բարձր պատմեւում, լսուում, ընդհատուում և շարունակուում են:

Աւղւորներն ամեն մէկի ձեռքին, ուսին, միջքին մի ծանրութիւն կայ, ոչ մինը դատարկ ձեռքով չի վերադառնում. մի քաղլակ, մի կապոյ, մի տիճոր, մի դաւ, մի դալար խաղողի մատը՝ քանի մի ողիոյզ յանկթանման խոշոր ու զեղին խաղողներ վրէն շարժուելիս, վերջապէս մի ծառի չորուկ մէկի կամ միւսի բնուն է համարուում. իսկ ամենքի գօտուն ցցած՝ թիկնամիջին երևում է մի մի կեռակոտց, լայնաբերան հօտոց-դանակ:

—Տօ՛ շուտ շուտ քէլէ՛ք, աղէնէ՛ր, արեն էլ գնաց իւր մօր ծոցը մտաւ, անուշ քուն եղաւ, մենք զեռ ճամփին ենք, ասում է մինը:

—Տօ՛, եաման, ձե՛զ զուրբան, մէջքս կը նմանի կոտրած մանդաղ, էնքան եմ աշխատել. տիրամեռ խաղողի ճիւղեր, կասես, մարդու աչքից կը փախնեն, թփերի տակ կը պլլուին:

—Ձանը եխի՛ տիրոջ, հօրս մա՞լն է, ընչի՞ եմ ընձի չարմանք եմ տալում եմ, ես իմ ջանին զօւ չեմ բերում եմ, աչքիս առած քաղում եմ, սաբաթի մէջ եմ թալում եմ (չգէլ), մնացօղ թօ՛ մնաց, էգուց մէկօր մեր ճժեր թօ՛ երթան պտուղ էնեն բերեն:

—Տօ՛, ծուռ ճժե՛ր, զուք ի՛նչ կէնէիք, հարցնում է մի երրորդը երեխաներից մէկին, միւսին:

—Հոգիս բերանս հասաւ տիրամեռու խշմար (նեցո-ւ) ժողվրտելով. առած հախս էս փշուր խաղողն ա, տրտնջում է մանուկը:

—Տղա՛յ, Բղզէ՛, դո՛ւ դոր կը բանիր, դարձաւ երեխաներից մինը գէպի մի երկու րոպէ յառաջ իւր հետ հաւասար քայլող մանուկին:

—Նա՛, սատանա՞յ էր, դե՞ռ, հալածակուեց, գետինն անցաւ, զարմացմամբ սխեց աչքերը մանուկների մէջ մանածել և օրոնել խօսողը, երբ Բղզէ կոչուածին ոչ մի տեղ չը տեսաւ:

—Տօ՛, ի՛նչ եղաւ, մկա (հիճա) չե՛ր բերան ծռուկ Բղզէն քաշ կը դար խլաւ մեզի, կը նմանէր քեարվանից յետ մնացած ուղտու քեօշակ:

—Տօ՛, ո՞ր մէկին կը խարցուս, տօ՛:

—Տօ՛, Պօղոս աղենց Սալբու տղայ Բղդէն չէ՞ր հէնց հիմի մեր քամակից գի դար ու չի երևար:

—Ահա՛ Բղդէն, ցոյց տուեց մի ուրիշը բոլոր ճանապարհորդներին շատ յառաջ:

Եւ արդարեւ, Սալբու տղայ Բղդէն այժմ տասը, տասն և հինգ տարեկան մանուկ էր և կարողանում էր մօրը պէտք գալ:

Այսօր էլ Աշտարակու քաղաքների հետ էր և տուն էր վերադառնում:

Շատ անհանգիստ էր Բղդէն այս երեկոյ. նա Աշտարակից դուրս գալուս ամենքից յառաջ էր գնում և բոլոր քաղաքներից հեռու էր մանդալիս, երբեմն երբեմն կանգնում էր նա և չանկարժ որսորդի հըրացանից աղատուած նապաստակի նման մին աջ խլշկոտում, մին ձախ, հէնց իմանաս ինքն իւր ստուերից վախենում էր:

Մի մին էլ ոտը քարշ էր ձգում և բռնեցք արած՝ ձախ ձեռքը արխալիկի պատռուած զրպանից դուրս հանում, բուխ և ցուցամասները քիչ յետ բաց անում, բռնումը սմուր սեղմած առարկային խորազննին աչքով մոխի էր տալիս ու էլ յետ ձեռքին աւելի պինդ հուպ տալիս ու զրպանը կոխում:

Կարծես թէ վախենում էր Բղդէն, թէ բռի մէջ բանտարկուած իրը թե կ'առնի, կը թռչի, աղի պէս կը հալչի, կ'ոչնչանայ, կամ ուրիշների հետաքրքրութեան առարկան կը դառնայ, կը խլուի իւր ճանդիցը:

Նոր չէր, որ անյայտ ցեցը բնակալել էր Բղդէի բռան մէջ:

Վաղ առաւօտից, երբ նա վարձուեց մի աշտարակցու խաղողը պահող նեցուկները ժողովելու, նորա ձախ ձեռքը յետ չը բացուեց:

Մի կողմից նեցուկներն էր ժողովում աջ ձեռքով, միւս կողմից յաճախակի ձախ ձեռքից աչքը չէր հեռացնում:

Եւ ի՞նչպէս քաջացել, կորիճացել էր այսօր մեր անտաշ մանուկը, ինչ եռանդով գործում էր: Բացի իւր գործից՝ նա մնացած խաղողներն էր պտուղ անում և այգու տիրոջ կ'թոցը լցնում:

Այգետէրը քանի՞ցս նկատեց նրան, ասաց Բղդէին, որ իւր արած պտուղը — իւր գտած ողկոյզներն իւր կողովի մէջ դնէ, իրան համար պահի, հասկացրեց, որ այգին քաղելուց յետոյ ամեն աղքատ իրաւունք ունի մտնել, քաղորի աչքից փախած, տերեւների տա-

կին մնացած ճիւղերը քաղել, իւր համար տանել, բաց Բղզէն անխօս, գլուխը բացառաբար թափահարում էր և գտած, պտուղ արած խաղողները տիրոջ խաղողին էր խառնում:

— Դու հօքո վարձն ստացել ես, ասաց երեկոյին այգետէրը Բղզէն. բաց որովհետեւ այսօր, երեխայ տեղովը, դու հինգ մշակի զործ ես կատարել, տո՛ւր քո կողովը խաղող լցնեմ, ա՛ս, գնա՛:

— Աստուած քո մինը հազար անի՛, ես ոչինչ չեմ ուզում, մերժեց Բղզէն և խոր գլուխ տալով՝ կամենում էր հեռանալ:

Շատ խօսեց, շատ համոզեց այգետէրը, բաց Բղզէն ևս առաւել խոնարհ երկրպագութիւններ էր անում:

Նա արդէն բաւականին հեռացել էր:

— Բղզէ՛, Բղզէ՛, ձայն տուեց լանկարծ այգետէրը, մի բոպէ յետ արի՛, բան եմ ասում:

— Ահա՛ այս երկու շահանոցը (երեւ չողէ՛) քեզ, իսկ իմ առաւօտեան տուած մի շահին ինձ տո՛ւր: Խղճմտանքս ինձ հանգիստ չի տալ. ողջ օրը դու մի չուրուկ շահով (Ֆէր-Նէս չողէ՛) բանել ես, օխտը մարդի աշխատանք ես արել, նրանց ամեն մինը իրանց վարձը լիովին ստացան, իսկ դու մի ճութ խաղող գննէ չը վերցրիր և որքան նկատեցի, չի էլ կերար:

Այ՛ հրաշք. մարդը հանեց իշի պայտից մեծ մի պղնձապրամ. տասը կոպէկ էր գրած նորա վերայ, և այժմեան երեք կոպէկի արժէքն ունէր:

Բղզէն ամբողջ մարմնով սկսեց զոգոզալ, նա վրայ պրծաւ, բարերար ձեռքն երեք անգամ համբուրեց, յետ բաց արեց բոլոր օրուան սեղմուած ձախ ձեռքը, յետ տուեց մէջը պահած կոպէկուկիսանոց պղնձեպրամը և փոխարէնը կրկնակի մեծն ստանալով՝ առաւել պինդ սեղմեց ու հազար շնորհակալութիւններով հեռացաւ:

Ահա՛ հէնց այս պղնձեպրամն էր Բղզէի խաղաղութիւնը վրդովող անքուն սատանան, այդ ամենաթանկագին դանձն էր նա խնամով փաշտալու, նորա հզոր պօրութիւնն էր իւր ոտքերի ոյժը կրկնապատկող և եռապատկողը:

Փաղտընէրը կէս ճանապարհը չէին դեռ կտրել, որ Բղզէն մտաւ Կարրի:

2.

Ք Ի Ս Ա Դ Ի Բ Ի ¹⁾

Սալբու բազմադիմի պահանջներին խուլ գանուեց սիրական զաւակը. նա, ըստ սովորականին, ոչ վախկի քերեղանին մօտեցաւ, ոչ ամեն զիշերուն նման ուրախ ու զուարթ պատմութիւններ արեց, ոչ իւր բերած խաղողի ձութը քնքշաբար մօր բերանին մօտեցրեց, մօր բերանը ջրակայացրեց: Այս բանից և ոչ մինը չ'արեց Բղդէն. ընդհակառակն՝ թեթեւ զլխացաւը պատճառ բերած՝ շորերով վաղը ընկաւ մօր շինած անկողնի վերայ և աչքերը փակեց:

Մայրական գորովայնից խանդաղատանքը այնուհետեւ ինչ կը հանգստացնէր Սալբուն. խեղճ կինը մոլորուեց, պաշարուեց, այս ու այն կողմը զիպաւ, էլ տանը հին ու նոր չը թողեց, փալաս ու հացի մեզար չը մնաց, բերեց որդու վերայ ծածկեց:

Զիթի ճրագի աղօտ լոյսը վաղուց իւր պաշտօնը կատարել էր, ձէթը այրուել, վերջացել էր, պատրուգի դառը մխի հոտը տանովը մին էր եղել, մթութիւնը տիրել էր, բայց այդ ամենն արգելք չէին կարող լինել որդեսէր մօրը՝ իւր զաւակի կողքը կտրել, ձեռք ծնօտին դնել և հազարաւոր բարի ու չար մտածմունքների մէջ ընկղմուիլ:

Անտեղի չէին Սալբու կասկածանքները. Բղդէն տաքութեան մէջ կրակ է կտրուել, բերանից արօտաշնչուած գոլորշին մօր երեսն է այրում, շնչառութեան հեկեկանքը նետի նման ներս է պանում մօր այրուող սրտի խորքը:

— Եօթն անուան տէր սուրբ Կարապէ'տ, իմ ձեռքս եմ թաւեր եմ քո փէշ, Մողնու զինաւոր սուրբ Գէօ'րգ, մաւրաւատու Յուշու սուրբ Սարգի'ս, իմ Բղդէիս կռանը կենաք:

Խեղճ կինը Կարբու շրջակայքի պաշտպան սրբերի հետ մոքումը

¹⁾ Ք ի ս ա գ ի բ ի նշանակում է քրտակի չափակ. Ամեն ոք իւր փողի քը՝ տակի մէջ պահում է սննդատճառ սր և է հին գրամ, կամ մի աննշան պը՝ զընձապրամ, սրի բարեբաղդ զօրութիւնը, իբր թէ, փորձած է: Փոքրիկ փողը քրտակի հիմնապրամն է, նա երբէք չի ծախուիլ. նորա կորչիլը աղքատութեան և սնանկութեան աղէտաւոր նշան է:

ժողովեց իրանց երկրումը թողած բոլոր Թուխ-մանուկներին, Աւերաթ-գրերին, Կարմիր ու Սև աւետարաններին. մէկին խաւնկ ու մամ, միւսին սև հաւի մատաղ, երրորդին կիրակմոցի լոյս էր ուխտում ու իւր Բղղէին առողջութիւն խնդրում:

Նա մի քանի անգամ զուռը բաց արեց, երկնքին նայեց, ասաղերի նշանները դիտեց:

—Ի՛նչ անեմ, գնամ Նանի-Յարթենեց զուռը թակեմ, երկար պառաւին զարթեցնեմ, ոտքերն ընկնեմ, աղաչեմ, բերեմ Բղղէիս աղօթել տամ, մտածեց նա:

Յուսահատութիւնը ողորմելուն յետ է կասեցնում. ժամանակը շատ ուշ էր, Կարբու ոտքը խաղաղուել էր. ամենքը դործից ու աշխատանքից յղնած՝ խոր քնի մէջ մրափում էին. ժիր մշակը ցորեկը մինչև իրիկուն անընդհատ վատտակելուց յետոյ՝ հաւերի հետ է քուն մտնում, հաւերի հետ է զարթնում:

Մարդ, կին, մեծ ու փոքր անուշ խամփացնում էին. տեղ տեղ դուցէ այս ու այն տանը փոքրիկ անհանգիստ մանուկները օրօրոցից մօր քունը կարում էին, ճիշ ու ծուռցով մայրերի ականջներն էին ծակում, զարթացնում էին, թաւիշի պէս փափլիկ ստինքի քաղցր աղբրականը ամուր փակցնում իրանց շարմաղիկ շրթունքները և մղմղալով ներս տանում անուշահամ կաթը. բայց զրանով երեխայքն իրանց նորատի մայրերին երբէք արգելք չէին լինում հէնց օրօրանի լծանը թեկնելու և մի հանգ քնելու. ընդհակառակն՝ սիրուն զաւակի պափներն միատեսակ շարժումը մի ակորժական զրդմունք էր պատճառում խանդակաթ մօրը և զգուշութեան հետ մի զղաստ քուն էլ բերում էր, երջանիկ երազների եթերական սահմաններումն էր պատեցնում նրանց երեւակացութիւնը:

Գիշերը շատ խաղաղ էր, ձայն ու ձուն չը կար, աւերակների միջից միայն պարբերաբար լսուում էր մեղամաղձոտ բուռի տխուր վոյն ու վայր:

—Ի՛հ, ևս ի՞նչպէս անհանգիստ անեմ Նանի-Յարթենեց պառաւին, փնթփնթաց իւր մէջ Սալբին, լաւն այն է՝ իմ գիտեցած չարաչքի, չար նիւթի աղօթքով բաւականանամ՝ մինչև լուսոյ շատաւիղը ամեն հայ քրիստոնէի հետ իմ տան երդկոյն էլ ներս կը մտնի:

Աւաւ Սալբին մի տեղ, նստեց Բղղէի ղլխաւերինը, աղի ծալ-

րով շարունակ խթխթեց տղայի գլխին ծածկած բրդեայ հաստ մեզարը և երեք անգամ մրմնջաց հեռեկալ աղօթքը:

Աթանիա', Ագարիա',
Հրէս եկաւ Հոխնիմէն
Սխտը զաթար (շաբթ) ջնրով,
Սխտը պոչ քուռակով:
Չար աչքը՝ չար փուշը,
Չար փուշը՝ չար աչքը:

Աղօթում էր, յօրանջում էր, յօրանջում էր, աղօթում էր և հեան էլ ընդհատելով՝ բարձր ձայնով կրկնում էր. պատուի՛ն ու թափուէի՛ն իմ Բղդէիս աչք զարնողի ջուխտ աչքի պտուղները:

—Արէ՛, կանչեց աղօթքից յետոյ հիւանդը:

—Չանէ՛, արէն հէյրա՛ն արեւոյ:

—Էդ ի՛նչ ևս անում ես:

—Քեզ աղօթում եմ, հոգի ջա՛ն:

—Ո՞ւմնից ես սովորել:

—Ժամկոչ Յովնէից:

—Ժամկոչն ո՞ւմնից է սովորել:

—Գրքէնց Շողոյ հարսից:

—Էդ ի՛նչպէս բան է:

—Նիաթի (շաբթ աչքի) աղօթքը տղամարդը պէտք է կենարմա-
տից սովորի, կենը մարդից, թէ չէ զօրութիւն չի ունենալ:

—Սիրոս նեղանում է, բաց արա՛ գլուխս, ասաց վերջապէս
Բղդէն. զուրս գնա՛, տե՛ս, զիշերուայ ի՛նչ ժամանակն է:

—Գեւ. շատ զիշեր կայ, գեւ. կէս զիշերը նոր է անցել:

—Լուս-աստղը գեւ չի՞ զուրս եկել:

—Գեւ. Շամփուր-կշիւքը երկու շուանաչափ է հեռու. Բա-
ղումքից, գեւ. Լուս-աստղի ընկեր 12 հուրհուրատող աստղերը նոր
են գլխները հանում, որ Լուս-աստղը զուրս գալուս՝ ամեն կող-
մից բարեւ տան նրան:

—Ո՛հ, ինչքա՛ն զիշեր կայ գեւ, երբ պիտի Լուս-աստղը զուրս
գայ:

Բզկէին, ինչպէս և ամեն մի զիւղական մանուկին, քաջ յայտնի էր համաստեղութեան գաղանիքը, ամեն մի երկնից լուսաւոր իրանց նշանակութիւնն ունի ժողովրդի աչքում:

Գիւղացին զեռ թոթովախօս երեխայութեան մէջն է իւր մօրից, տատից, պապից, ամառ ժամանակը կալերումը և կտուրներումը, բաց երկնքի տակ, քնած ժամանակ զատ տունում ատեղազիտութեան ուսումը:

Հաղար էլ որ պատուները սրտնեղեն, բարկանան, երեսները միւս կողմը դարձնեն, խռոացնեն, խոմփացնեն, փնչացնեն, ֆնչացնեն, զուր է, չեն կարող աղափուել հետաքրքիր փոքրիկ սատանաների հարցափութիւնից:

— Եւ քո հնարքը գործ դի՛ր, մենք մերը, մտածում են քաղցրիկ թոռները և պապի կողքերը խտուկեցնում, մօրուքը համբուրում, կրծքին բարձրանում, պարանոցովը փարում, խնդրում, աղաչում, զմբռնիկ թշիկները ծերի պոօշների վերայ դնում, պաչել տալիս, երկու պաչ էլ պատմելուց վերջը խոստում անում, պապի բարեհաճութիւնն առնում, պատմութիւնն սխեւ տալիս և ուշի ուշով ասածները լսում, մտքներումը տպաւորում:

— Պապի ջա՛ն, էն ի՞նչ ասող է, որ քեռոնց կալի զլխին կանգնած է ու բոլորից պապըսնն է, հարցնում է պապի ծոցին քնող թուր:

— Էն Գարեան-ղուանն է:

— Աաքի թէ ի՞նչ:

— Էն՝ որ քարանքը դաշտումն է եղած լինում, ամպը պատած զիշեր է լինում, յանկարծ երկինքը պարզում է, քարան-բաշին (հարաւանաղէտ) կարծում է, թէ Լուս-աստղն է, քարանն շտապացնում է, վեր է կացնում ու ճանապարհ ընկնում:

— Յետո՞յ:

— Յետոյ՝ շատ ա՛յ ու զարհուրելի տեղով պէտք է անցկենային, գնում են, գնում, լոյսը չի բացում: մէկ էլ մի խոր ձորի մէջ զողերը զրանց յառաժը կտրում են ու բոլորին բրդում, վեր ածում: Ասողը սխալացրեց, քարանը կտորել տուեց, անունը մնաց Քար-ւան-ղուան:

— Իսկ է՛ն ինչ ասող է, որի պոչը, հէնց խմանաս, տատիս ջահրի (ճախարա՛ն) իլիկը լինի:

— Էն Ղոյրուղն է: Ամա՛ն, դառնո՛ւկս, զգուշացնում է ուսուցիչ պապը. էլ այսուհետև չը լողանաս, Ղոյրուղն իւր պոչովը քեզ էնպէս կը շամփրի, որ պոչը միջքիցդ կը մոնի, փորիցդ դուրս կը դաց. նա զիժ ասող է, լողացողի թշնամի է:

— Հապա մինչև հիմի ո՛ւր էր, չէր երևում:

— Ղոյրուղը խաղողի ժամանակն է դուրս դալիս. մինչև նա դուրս չը դաց, խաղողը չի հասնիլ: Քե՛զ եմ ասում, հոգի՛ս, էլ չը լողանաս:

— Շատ լա՛ւ, շատ լա՛ւ: Ենպէս չի՞, Յակօ՛, էլ չենք լողանալ. պսպն ասում է՝ Ղոյրուղը որ դուրս եկաւ, էլ չեն լողանալ: Դառնում է պապի թռուներից մինը իւր հասակակից եղբօրը, կամ անբաժան մի յարկի տակ ապրող հօրեղբօր որդուն և ականջումը փրսփրսում:

Վերջինս տատի ծոցիցն էր եկել դաս լսելու:

— Թող պապին արխէինը քցենք, պատմել տանք, յետոյ մենք մեր բանը գիտենք, փախում է նա ընկերի ականջին:

— Դէ՛հ, որ պապն ասում է մի՛ լողանաք, մենք էլ չենք լողանալ, մեռնիլ հօ՛ չե՛նք, եկող տարի ամառը կը դաց, նոր կը լողանանք. լաւ չեմ ասո՞ւմ, պապի՛:

— Շատ լա՛ւ, շատ լա՛ւ. դէ որ էդպէս խելօք տղայք էք, եկե՛ք մի պաշեմ:

— Դէ որ էդպէս է, ասա՛ տեսնենք էն ի՛նչ խորդ ու փորթ տեղ է երկնքումը, հէնց իմանաս՝ մեր վերի արտի քարքարուա ճանապարհը լինի, մանր ու մեծ ասողեր անկարգ, անկանոն շաղ են անցած:

— Էն մեր ուլերն են կրծոտել:

— Ո՞րտեղից բարձրացան:

— Մի ձմեռ շատ ձիւն էր եկել, խոտ չը կար, որ ուխարն արածի, մեր ուլերը ձիւնի վրայով բարձրացան, կրծոտեցին:

— Հապա դու երէկ ասում էիր՝ դարմանագողի ճանապարհն է՞, մէջ ընկաւ միւսը:

— Որ գիտէք, էլ ընչի՞ էք հոգիս հանում, թողէ՛ք քնեմ, ասեց պապը և ուզում էր երեսը միւս կողմը շրջել. բայց ճարպիկ գլխիկներից մէկը խտրոյն լոք տուեց, անցաւ պապի կրծքի վրայից,

միւս կողմին պառկեց և իւր շողոմարար հաճոյախօսութիւնները շարունակեց:

— Պապի ջա՛ն, պապի՛, հէնց է՛ս մէկը, կե՛նտ էս մէկը պատ-
մի՛, էլ գլուխդ չենք տանիլ (ցո-ացնել):

— Հա՛, դարմանադողի-ճամփէն է, ճարահատեալ սկսեց պառլը: Ինչ գիշեր բլբլան Բէլը գնացել էր մեր Հայկ պապի մարագիցը մի թօռ լիքը դարման դողացել, շալակն առել ու փախչում: Ջանս քեզ մատա՛ղ, Հայկ պապի՛, շներին քիս էր տուել քամակիցը: Ինքն էլ մի բարձր կոնդի գլխի կանգնել էր ու մոիկ տալիս: Բէլը դարմանը շաղ տալով փախչում էր: Մեր խեղօք պապը հէնց որ տեսաւ, թէ շները չը կարացին հասնել, դող Բէլը դիմացի սարի քամակն է ուզում անցկենալ ու ազատուել, էն սհաթը դազ ու կիսանոց, կուսնս պէս հաստ նետը դէմ քցեց աղեղի լարին, աչքեց ու լարը ձգեց: Նետը սը՛լ...լ...լ... գնաց, էդ դող ու աւազակին ծակեց ու վզալով անցկացաւ հինգ օրէն ճամփայ հեռու վեր ընկաւ:

— Յետոյ ի՛նչ է անում Բէլը:

— Ինչ պտի անէր, դարմանի թոռը միջքիցը գլորուեց, պատ-
ռուեց, մնացողն էլ էնտեղ շաղանցաւ, երկնքի երեսը բռնեց:

— Ինքը՞:

— Ինքն էլ գլխի վերայ կունդիկ կունդիկ անելով (Լա-աւադլոթ), սարի ծէրից գլորուեց ձորը:

— Հապա տատն ասում էր՝ իծանը որ կրծեցին, երկինքը պա-
տըւորորուեց, ջուրը թափուեց, ոչխարի սուրուն խեղդուե՞ց:

— Դէ՛, նա էլ էր ուղիղ ասում:

— Բաս ի՞նչպէս ջրի առաջն ատան:

— Աստուած կեանք տալ փալան կարող (Հաճեապոթ) Նոյ պապին:

— Ի՛նչ արեց:

— Փալանը դէն ձգեց, մախաթն առաւ, Մասիսի գլուխը բարձ-
րացաւ ու երկնքի ձորաճը պինդ կարեց. ա՛յ, տեսնո՞ւմ էք, էն մանր աստղերը մախաթի ծակած տեղերն են:

Ահա այս մանկական դպրոցի աշակերտ էր, ուրիշների թուումը, և մեր հիւանդ Բիդէն. նա ցանկանում էր իմանալ գիշերուայ ճիշդ գամանալը, բնական է, որ աստղերի շարժումներից պէտք է հարցնէր:

—Աղէ՛, հանչեց միւս անգամ Բղղէն:

—Ջանէ՛, ի՞նչ կ'ուզես:

—Ի՞նչ ծանր գիշեր է:

—Մեռնի՛մ արևիդ, Բղղէ ջա՛ն, ընչի՞² ես, գէշ-գէշ բաներ ես մոմտում ես:

—Ձէ՞ դու մի օր ասում էիր, գիշերը որ ծանր լինի, գիւղումը մէկն ու մէկը մեռած կը լինի, ժամումը մեռել կը լինի:

—Տօ՛, քեզ մեռնի՛մ, Բղղէ ջա՛ն, դու հիւանդ ես, դորա համար է գիշերը ծանր թուում քեզ. որդուն հանգստացնում էր սրտատուչոր մայրը և աչքերը անթարու քղանցքներովը սրբում:

Մի շաբաթ Բղղէն հիւանդ մնաց, աղօթող, գրբաց, ջինդար, ամենքն իրանց շնորհքը ցոյց տուին. սրբերի զոները բոկոտն զնալն էլ չը մոռացուեց. մի սառը քրափնք եկաւ վերան և նա իսպառ ողջացաւ:

Սալբու սրտին ցաւ և գիւղում ասելիք ու խորին դատողութեան առարկայ դարձաւ մի հանգամանք:

Ամեն այցելու պարզ տեսնում էր, որ Բղղէի ձախ ձեռքը պինդ փակուել է, մի բռունցք է գոյացել և չի բացուում: Հէնց որ մէկը ուզում էր հիւանդի ձախ ձեռքին ղիպչել, նա այնպէս ծուում էր, որ ամենքի ախանջն էլ խլացնում էր:

Ամեն գլխից մի խորհուրդ դուրս եկաւ. շատ խորհեցին, հնարք չը դտան ձեռքը բանալու, չէին համարձակում ղիպչելու, ուզում էին, որ ձեռքը հրաշքով ինքն իրան բացուի: Նրբ ճար չեղաւ, միաբերան վճռեցին, որ խաչից է, խաչը միայն կարող է փրկել:

—Սուրբ Յովհաննիսի աղբրիցն է, վճռեց նեա զնող, մաղ պուրտեցնող կարճիկ Տուտուն:

Սալբին ուխտեց, որ տղան լաւանալուն պէս, նրան տանի սուրբ Յովհաննիսի աղբրում լողացնի:

Սալբու աղօթքն ընդունելի եղաւ: Բղղէն բոլորովին առողջ է: Նա մօտ կանչեց մօրը:

—Մարէ՛:

—Ջանէ:

—Մենք խեղճ մարդիկ ենք, հնպէս չէ՞:

— Ի հարկէ:

— Պօղոս աղայինց ամալան ենք:

— Հա՛, բայց հիմա ոչ Պօղոս աղայ կայ, ոչ Մարկոս: Կարբում
մնացել են դասը քրտինքով հաց աշխատողներ:

— Ո՛հ, ես ուզում եմ ամալէք ունենալ:

— Ի՞նչ ես ասում, Բղդէ ջա՛ն:

— Այո՛, մա՛յր, լուրջ դէմքով շեշտեց Բղդէն և ձախ ձեռքը յետ
բացարեց ու ահագին տասը շուրուկ հոպէկանոցը մօրը ցոյց տուեց:

— Ու՛, սա՛ կը լինի իմ հարստութեան սկիզբը, սա կը լինի
իմ քիսադիբին մինչև շունչս բերանումս է:

Բղդէն մի առ մի պատմեց մօրը կեանքի մէջ առաջին անգամ
փող աշխատելու հետաքրքիր պատմութիւնը:

— Բայց այդ երկու շահով դու ի՞նչ գործ պիտի սխես, տարա-
կուսական հարց տուեց մայրը:

— Այդ իմ գիտնալու բանն է:

— Աստուած սրտինդ կատարի՛:

— Ուրեմն մի փախսի կտոր տո՛ւր:

Բղդէն խնամքով կապեց հին կարկատանի մէջ իւր թանկագին
դանձը և դուրս գնաց:

(Կը չարունակւի):

ՈՒՐ ԵՍ ՓԱԽՉՈՒՄ

ՍԻՄԷՅՆ ՀԱՌՈՒՄԵԱՆԻ

ՈՐԼՐ ԵՍ ՓԱԽՉՈՒՄ,

ՈՐԼՐ ԵՍ զՆՈՒՄ քեզ խաբելով,

Ոգևորում յաղթանակով.—

Լերան ծայրը, անտառի խորք,

Եւ չէ՛ թւում քեզ այդ ցնորք:

ՈՐԼՐ ԵՍ ՓԱԽՉՈՒՄ.

Գուցէ կարծում ես դժոխքը

Զք՝ շօշափի իմ թոյլ ոտքը,

Թէ կարծում ես հրեշտակներ

Կը փակեն առաջս երկնից դռներ:

ՈՐԼՐ ԵՍ ՓԱԽՉՈՒՄ.

Կը փշրեմ ես դժոխքի դռներ,

Կը համոզեմ քո հրեշտակներ,

Կը կոտորեմ ցերբերներին

Ու կը տիրեմ քո ստւերին.—

ՈՐԼՐ ԵՍ ՓԱԽՉՈՒՄ...

* * *

ՍԻՄԷՅՆ ՀԱՌՈՒՄԵԱՆԻ

Երբ կուտակում են ամպեր և խաւարում է բնութիւն,
Երբ բարձրանում է բուքը ու հեծեծում է մրրիկ.
Դու կարո՞ղ ես արգելել կայծակի սուր ճարճատիւն,
Դու կարո՞ղ ես դադարեցնել դաժան ու սև փոթորիկ:

Թո՛ղ որոտայ ամպրոպը, այրէ կիզէ թող շանթը,
Թո՛ղ երկունքով տանջանքով ծընէ իր կամք բնութիւն,—
Այն ժամանակ միայն դու կ'ըմբռնես քեզ անյայտը,
Թէ մահաբեր փոթորիկ կ'տայ բնութեան մաքրութիւն:

Գ Ր Ա Ն Օ Ս ՈՒԹ Ի Ի Ն

ԱԴԱՄԵԱՆՅ ԱԴԱՄ.—«ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ» (Հայրենագիտութիւն) ԵՐԵ-
ՒԱՆԻ: Երևան, 1889 թ., տպարան Ա. Գուլամիրեանցի, փոքր քա-
ռածալ, II+42 էրես, տառ № 12. գինն է 30 կոպէկ:

Ահա մի գրքուկ, որը իւր տեսա-
կում կարող է նորութիւն համարել
մեր գրականութեան մէջ առհասա-
րակ և հաջ դպրոցական գրականու-
թեան մէջ մասնաւորապէս, եթէ մի-
այն չը լինէր պ. Աւետ. Տէր-Յակո-
բեանցի աւած օրինակը, որի «Հայրե-
նագիտութիւն» դասադիրքը սկըս-
ւում է Թիֆլիսի բազմակողմանի նը-
կարագրութիւնով: Հեղինակը, հե-
տեւելով որոշ և արդէն չափա-
նի մեթօդին, ուղեցել է երեխայի
մտաւոր հօրիւզօնը աստիճանաբար
ընդլայնել: Դորա համար նախ բազ-
մակողմանի կերպով նա քննում է
դասատունը, որպէս երեխայի մտքին
մատչելի մի պարզ գաղափար և վե-
տոյ անցնում է դասատան սահման-
ներից դուրս, մատչելի է դարձնում
քաղաքի նման աւելի ընդարձակ գա-
ղափարը և դորա միջոցով ծանօթաց-
նում է գաւառ, նահանգ և վերջա-
պէս Ատլիաս և Եփէր գաղափարների
հետ: Գրքուկի մեծագոյն մասը նւի-

րած է Երեան քաղաքի նկարագրու-
թեանը, որի միջոցով հեղինակը ծա-
նօթացնում է քաղաք առած խօսքի
բարդ գաղափարի հետ: Քաղաքը
տարածութիւն է. ողորդ էր ու-
րեմն ծանօթացնել մակերևութի բազ-
մատեսակութեան հետ. քաղաքը ունի
զետ, որի առիթով կարելի է ծանօ-
թացնել ջրի բազմատեսակ դրու-
թիւնների հետ առհասարակ: Քաղա-
քի օդի մասին խօսելով՝ հեղինակը
ծանօթացնում է առհասարակ օդի մա-
սին եղած տարրական գիտելիքնե-
րի հետ. նոյն ձևով շօշափւում են
բոցերը, կենդանիները, հանքերը,
բնակիչները և նոցա պարապմունք-
ները ու կրօնները, քաղաքային
վարչութիւնը, փողոցները, հրապա-
րակները, շինութիւնները և վերջա-
պէս՝ վիշապահները և հնութիւնները:

Այսքանը լաւ է այդ գրքուկի մէջ:
Բայց եթէ զիմեւ լինինք գրքուկի
խիական արժանաւորութեանը և
տեսնենք թէ ինչպէս է նա աշխա-

տասիրած,—կը համոզենք, որ, ի-
րօք, գրքովը ստոր է ամեն քննա-
դատութիւնից: Ակզբից մինչ վերջը
երևում է, որ աշխատատիրոջը վերին
աստիճանի թույլ մտածող է: Եւ տե-
սենք թէ ինչպէս:

«Լինելով ուսուցիչ ուղն առար-
կայի»... Աշխատ է սկսում լաւա-
ջարանը, հեղինակի առաջին խօսքը,
առանց ասելու թէ աղ ուր առար-
կայի ուսուցիչ է նա: Թող ուրեմն
ընթերցողը ինքը մակարեւի, երեւի,
գրքի վերնագրից. բայց վերնագրին
է «Տեղագրութիւն» (Հայրենագիտու-
թիւն) Երևանի. իսկ ազգային ա-
ռարկայ, որքան մենք գիտենք, չը
կազ ուսումնարանների մէջ:

Գրքովի հիմնական միտքը ճիշդ
է. աղ, ճիշդ է, որ հասարակ գա-
ղափարից պէտք է անցնել դէպի
աւելի բարձր: Բայց եւ զԺառա-
նում եւ հասկանալ, թէ աղ ինչպէս
մի երեխայ, որին դու պէտք է
հատկացնել, թէ ինչ է դաստիարակը,
ինչ է լատակ եւ ինչ առատաբաղ (տեւ
գլուխ՝ Դասատուն), թէ ինչպէս, ա-
տում եւ, աղ երեխան աղքատ չու-
սով պէտք է ըմբռնէ քաղաքային
վարչութեան եւ երկրի կառավար-
չութեան գաղափարները: Չէ՞ որ
գրքովը ունի ընդ ամենը որ եւ է 42
փոքրիկ երեսներ եւ որ աղ բոլորը,
եթէ միայն երեխան չը պիտի ծանձ-
րանալ, չաւ չաւ տատը դասում
պէտք է անցնել: Գրանից երևում է,
որ հեղինակը բաւականաչափ չէ
մշակած մանկավարժութեան մէջ
արդէն լաւ փոքրիկ մեթօղը իւր
ընտրած առարկայի նկատմամբ:

Պարտեւ Աղամեանցի գրքովի մէջ

մեթօղը իսկապէս միայն ճիշդ հա-
մար է. աղ երևում է գրքովի նաեւ
ուրիշ տեղերից: Հազիւ նա ծանո-
թացրեց երեխային դաստիարակ
կողմից հետ, ուրեմն ամենատարակաւ,
ի՞նչ որ երեխայական բաների հետ՝
եւ ահա նաեւ աղ երեխային, գրքով-
ի հէնց 9-երորդ երեսում, աղ ու-
սուցիչը ուղում է հասկացնել, թէ
Երևանը գտնւում է «Արեւիկեան եր-
կայնութեան 62 աստիճանի (°), 24
մասի (′) ու 25 մանրամասերի (″)
եւ հիւսիսային լայնութեան 40°-ի, 9′-ի
ու 41″-ի տակ:

Նման անհամարադուրեւ կա-
րելի է գտնել 10-երորդ երեսում.—
Երևան քաղաքը բոնում է աղքատ
ու աղքատ քառակուսի զետեւին
ու աղքատ քառակուսի սաժէն: Իսկ
ղրանից առաջ երեխային չի էլ ա-
ւում թէ ի՞նչ է քառակուսի սաժէն
եւ կամ ի՞նչ տեղ է բոնում մի դե-
տեալներ: Գրքովը, երեւի, իւր գաւթին
ունի. գտնել երեխային ասել, թէ ա-
հա աղ գաւթին աղքատ դետեալներ
է եւ կամ թէ նորա ուր մասն է կաղ-
մում:

Բայց անհեթեթի մէկը պէտք է
լինի մարդ, որ վճռի լուրջ կերպով
մի աղային խօսք ասելու.— «Երևան»
բառը ծագում է «երևում է» խօսքից,
որ ասեց Նոյը, երբ նա ջրհեղեղից
վտայ Մասիս սարի գագաթից նա-
վելով իւր չորս կողմը, առաջին ան-
գամ իւր աչքին ընկնում է աղն տե-
ղը, որտեղ աղմկում գտնւում է մեր Նո-
րեան քաղաքը.— ի՞նչպէս, երեխայի
միտքը հազիւ սկսում է բացել եւ
գուր նորա՝ ամեն ինչ միտք պա-
հող թարմ ուղեղի մէջ մոցնում

էք մի՛ աղկալիս լիմար Ֆիլոլոգիա: Երես 3-ում հեղինակը պնդում է, թէ հարսու կոչւում է այն կողմը, որտեղ արեգակը լինում է կէս օրին կանդնած: Համաձայնեցէ՛ք, որ երեխան աղբ մեկնութիւնով շփոթութեան մէջ կ'ընկնի:

Հեղինակի լեզուն շատ անմշակ է: Երես 3. «Այս դիպուածում անհրաժեշտ է, որ նոցա մի աղկալիս անուններ տրուին»: Եւ կամ, նոյն երես. «Նոյն եղանակով կը գտնենք, եթէ մեզ չարտնի լինի ուրիշ կողմ», որով հեղինակը ուզում է ասել՝ եթէ մեզ չարտնի լինի կողմերից մէկը, նայն եղանակով մենք կը գտնենք միացեալ կողմերը: Հեղինակի նահապետական ոճի մի օրինակն էլ այս է. (երես 4—5) ...եթէ պատահի, որ օրը ամպած լինի կամ մութ գիշերին անտառումը լինինք կամ ծովի վերայ, աղ ժամանակ մենք չենք կարող իմանալ, օրինակ՝ եթէ զէպի արևելք ենք գընալու, ո՞րն է արևելքը, կամ ո՞րն է արևմուտքը, հարսուը ետպն: Նոտրաշար բառերը բոլորովին իրանց տեղումը չեն և աւելորդ:

Բլուրը, ըստ հեղինակի, այն բարձրութիւններին են ասում, «տրանք 60-ից մինչև 250 սաժէն բարձրութիւն ունին»: Աղկալիս որոշ սահմաններ, սակայն, բլուր ասած բանը չ'ունի: Ճիշդ է, որ մի աղկալիս քաղաքապետութիւն կարելի է գտնել կարծեմ պ. Սիմոնեանցի դատաբանի, որից պէտք է սովորած լինի պ. Տէր-Յակոբեանը, իւր «Հայրենագիրութեան» համար. հիմա պ. Աղամեանցն է, որ նոյնը սովորում է

երեւի պ. Տէր-Յակոբեանից: Մի խօսքով, «գողը գողից գողացաւ, Աստուած տեսաւ՝ զարմացաւ»:

Խօսելով գործածուող լեզուների մասին, հեղինակը պնդում է թէ՛ Ներսիսեան խօսում են ուսերէն, հայերէն և պարսկերէն (եր. 29—30): Խոստովանում ենք, որ բառականապէս կոմպատենտ չենք աղ մասին, բայց կարծում ենք, որ հեղինակը պարսկերէն ասելով՝ թուրքերէնն է հասկանում: Աղերբեջանի թուրքերէնի և պարսկերէնի մէջ եղած գտնադանութիւնը սակայն մեծ է:

Երևանի բոլորի մէջ զիշտած են մէկը միւսի լեռնից և «վախճանի» (եր. 26). մինչդեռ աղ երկու բառերն էլ ընդհանրապէս նոյն պաղին են ասում:

Մենք չենք կարող կանգ առնել աղ փոքրիկ գրքուկի բոլոր թերութիւնների վերայ: Տիպն էլ շատ վատ է:

Մենք այս փոքրիկ գրքուկի վերայ աղքատ կանգ առինք, որովհետեւ նորա աւարկան հետաքրքրական է և մեր գրականութեան մէջ՝ նոր: Միանգամայն արժէ, որ գրականութեան աղ ճիւղը ծաղկէ մեզանում և որ պ. Աղամեանը գտնէ հետևողներ, որպէս զի մեր ամեն մի քաղաքի և կարևոր տեղի համար ըստեղծէր մի-մի աղկալիս գրքուկ: Նորա առաջարկած գրքուկը, սակայն, մենք համարում ենք անընդունելի: Մեր խորհուրդն է, որ հեղինակը իւր աղ գրքուկը նորից մշակէր և թերութիւններից աւելի զերծ կրկին լոյս ընծայէր, ստանց սպասելու, որ գիրքը սպասուէր գրավաճառանոցներ:

բուսմ. Զոհարերութիւնը մեծ չէր լի-
նիւ, որովհետեւ շատ կարճ միջոցում
կարելի է թերութիւններից շատերը
ուղղել. իսկ զրքուկի տիպը, իւր վաս-
թղթով հանդերձ, երեւի, մի քանի

տառնակի բուբուլայ աւելի նստած
չի լինիլ, չը նպատ որ գինը 30 կո-
պէկ է նշանակւած:

Ա. Ա.

ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱՋԱՐԵԱՆՅ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՆ. «ՓԵՐԱՆԻ» (նւէր հայ երեխա-
ներին): Շուշի, տպարան Հոյոց Հոգևոր Տեսչութեան, 1888 թ.,
փոքր քառաձալ, 70 էրես, տառ № 12. գինն է 15 կոպէկ:

Մաքուր ու կոկիկ լեզուով ¹⁾
գրւած այս գրքուկը պարունակում է
իւր մէջ մի քանի արձակ ու ոտա-
նաւոր հատւածներ մանկական ըն-
թերցանութեան համար: Արձակ գըր-
ւածներից մի քանիսը նոյնպէս չա-
փով են գրւած, բայց ոչ ոտանաւորի
ձևով շարւած. օրինակ, «Մի պատ-
կեր գարնանալին կեանքից» կտորը:

Ոտանաւորներից լաջող է «Դար-
բինը», մասամբ էլ «Մի պատկեր
գարնանալին կեանքից»-ը. իսկ միու-
ները չ'ունին բանաստեղծական ար-
ժանաւորութիւններ, նրանք գրւած
են այս ժանրով. «Հօսը ցրուել է,
նախիրը փախել, ձիերը խրտնել,
դէս ու դէն ընկել, հաւքերը թռել
բունի մէջ պահուել, հովիւ, հորթա-
րած, փախտաւ, կովարած, ամենքն
էլ իրանց գործերը թողած՝ թփերի
տակին մնացել են սառւած»... (երես
14) և այսպէս ամբողջ երեսներ:

Այդ տեսակ նկարագրութիւնները
գուցէ մեքենաւական ընթերցանու-
թեան համար պէտքական լինին,

բայց հաղիւ թէ երեխաների հետա-
քրքրութիւնը չարժեն: Բոլորովին այլ
սպաւորութիւն են անում «Գլխի-
րապատ՝ Մկօլի երաղը» ու «Եւրպալի
և Կովկասի անբան անասուննե-
րը» ¹⁾ վերնադիրներով հետաքրքրա-
կան, կենդանի ու բնական ձևով
գրւած և գեղեցիկ տեղեկեցիա պա-
րունակող չօղւածները: Աւելորդ են
«Հացթուխ»-ի վերջին տողերը՝
«Տ ի ու ը եր ե ո ո վ ա լ իւր է մաղում,
Ա լ իւր է մաղում և ի ո ո հ ա ա ա-
չ ու մ...» (երես 41):

Ինչո՞ւ, ինչ պատահեց լանկարծ,
գուցէ բաղմակէտների տակ ծածկ-
ւածը երեխաներին է թողւում լրաց-
նել:

Այսպէս, ուրեմն, վերեւ նշանակած
լաջող չօղւածները ցույց են տալիս,
որ պ. Ա. Մելիք-Շահնազարեանցը
կարող է մանկական ընթերցանու-
թեան համար լաւ պատկերներ գրել
և որ երեխաներին աւաջտրիւղով այս
«Նւէրը»: ընդհանրապէս, արժէ տալ
երեխաների ձեռքը:

Լ. Ս.

¹⁾ Թէև պատահում է այսպիսի մի դարձ-
ւածք՝ «կաթի փոխաբէն, խոտ եւ արա-
ծումն» (երես 8):

¹⁾ Երեխաների համար կարելի էր և ա-
ռանց «Ձեռքի տօն» խօսքի եօլա գնալ:

ՏԵՐ-ԱԻԵՏԻՔԵԱՆ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ. «ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՆԻ», հրատարակութիւն «Աղբիւր» մանկական ամսագրութիւն Տփլիս, տպ. Մ. Ռօտինեանցի, փոքր քառաձալ. 1889 թ., 80 էրես, տառ № 10. զինն է 30 կոպէկ:

Ահա՛ մի գեղեցիկ նկարագրութիւն Արարատեան աշխարհի, Նախիջևանի, Արցախի և Սիւնիք գաւառների: Հեղինակը միանգամայն թափանցել է տեղապրութեան, ժողովրդի վարք ու բարքի և ընտանեկան սովորութիւններին մէջ: Նա անձամբ անձին ճանապարհորդելով իւր նկարագրած բոլոր տեղերը, աղնախի պարզ ոճով, գեղեցիկ հալադիսութեամբ և ախորժիկի դարձւածներով է ներկայացնում ընթերցողին աչքի առաջ հաշխարհի այս ամենահետաքրքիր մասը, որ մարդ միանգամայն իրան կարծում է հեղինակի հետ ուղեկցելիս, մանաւանդ Սևանա՝ պատմական չնաշխարհիկ լճի շրջակայքը, Գեղարքունի նահանգը իւր բոլոր գիւղերով, արօտատեղերով և վարելահողերով:

Պ. Տէր-Աւետիքեանը ամենայն մանրամասնութեամբ նկարագրում է սար գնացող հալերի, քրդերի և թուրքերի փոխադարձ լարաբերութիւնը, լեռնական կեանքը և նոցա բռնած տեղի գրութիւնը:

Պ. Տէր-Աւետիքեանի գրած քրոյ մենք իմանում ենք մօտաւորապէս ձիւղ մարդսրճեակութեան, անասունների, հողերի պաշտօնական ճշգրտուն թրւերը: Նա տալիս է մեզ իւր մանկած տեղերի, վանքերի, աւերակների, եկեղեցիների, մահարձանների կենդանի նկարագիրը:

Մի խօսքով, պ. Տէր-Աւետիքեանի զբոսովը, որքան և փոքրահասակների համար է, նոյնքան և հարցասիրելի է չափահասների համար: Յանկալի է, որ նա չափ տարածւել:

Աչքի ընկնող թկուրթիւններ չափ քիչ են, բայց և աղնախ նկատուք: Ըստ մեզ, 4-րդ երեսի տեղապրական քարտէզի արեւելեան և արեւմտեան կողմերը չփոթւած են. դիւղեր և տեղեր կան, որոնք փոխանակ արեւելքի՝ արեւմուտք են դրած. օրինակ, Նիմանմուտը, Ջանուկը, աղահանքը, երես 8-ում կիսով չափաղանցրած են բարդի ծառերի ընթացիկ դները: Արդեօք բանաստեղծական աւելի արդիւնք չէ՞ «գտնութեան ձիւնով ծածկած» համարել Արազածի, Աղմաղանի, Աղղաղի գտնութիւնը, աղն ինչ նորա նկարագրած երկիրներում Արարատն է միակ մշտածիւնը: Միւս լեռների ծմակներում հազիւ թէ մնում են վաքր ինչ ձիւնի բեկորներ: Նոյն երես, Սևանա՝ լճի համայնում և դարմանաղան ձիւնը, որ, ըստ իւր ասութեան, իսկապէս բարօրութեան և առևտուրի մեծ աղբիւր է, իւր թէ մնում են տակաւին չափ կողմից չուսկաս, մինչդեռ լաղանի է, որ աղ լճի և ոչ մի ծուկը չուսկաս չի կորչում: Յաւում ենք նոյնպէս, որ հեղինակը, երես 51, Սևանա՝ լճի ձիւնների անունները զապել է ամբողջովին հաղորդելու. փշածներից փ-

տող փոխանակ «և սպլն» զնեղու, պէտք էր չիշել նաև աղնջանը, չալածուկը, բօջակը, չուա և ուրիշները, որոնց լնքը աւելի ձեռնհաս էր իմանալու:

Ի հարկէ, այս ամենը աշխարհի

սենյան պակասութիւններ են, որոնք ոչ մի կերպ չեն ստորացնի պ. Տէր-Աւետիքեանի փոքրիկ գործի լրօք մեծ արժանաւորութիւնը:

Պ. Պ.

ԳԱԼԵՄԻԵԱՐԵԱՆ Հ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ Վ., Մխիթարեան ուխտէ. «ՄՈՍԿՈՎԻՍԻՆ» արդի յառաջադիմութեանը մէջ 21 ստուերագիծ պատկերով: Ի Վիէննա, Մխիթարեան տպարան, 1889 թ., փոքր քառաձալ, 66 էրես, տառ. № 10. գինն է 25 կոպէկ:

Մաքուր թղթի վերաջ զեղեցիկ տպւած սպիւն գրքովը առաջին հատորն է «Արեւոտագիտական մասնագիտական» վերնագրով տպւելիք մի շարք աշխատութիւնների:

Առաջին մասում խօսւում է՝ թէ ինչ է մոմը, ինչպէս է ստացւում, փոռով՝ մոմի շատկութիւնների, բաղադրութեան ու տեսակների, նորա նենգումն իմանալու, նրան հալեցնելու, մաքրելու, սպիտակացնելու, թափելու, ճրագ չինելու, ճրագները վարդարելու և դունաւորելու մասին: Նրկրորդ մասը աւելի կարճ է և պարունակում է տեղեկութիւններ մեղրամոմի ուրիշ գործածութիւնների մասին, օրինակ՝ թէ ինչ է ու ինչ բաղադրութեամբ են բանեցնւում ար-

ծաթագործների, սոսանների, կօշիկ, լատակի մեղրամոմը և այլն:

Գրաւորքի լեզուն մաքուր է, հասկանալի և խրթնաբանութիւններից ու վիճեւորի մխիթարեաններին լատակ գրաբարեան խառնակութիւնից ազատ: Նորահար հալերէն գիտնական տէրմիններին կից փակադժում գրւած են ֆրանսերէն բառերը:

Գրքովը իւր մէջ սլարոնակող ամփոփ ու ճիշդ տեղեկութիւններով տալիս է լիակատար գաղափար մոմագործութեան մասին, որ հետաքրքրւում է ալմա առաւել լճմիւսների միաբանութեամբ, եթէ արդէն չի մոռացել նա մոմի սեպհական գործարան աւանդու մտադրութիւնը:

Լ. Ս.

ՆՈՐ ՍՏԱՅԻԱԾ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

ԱՂԱՆՆԱՆՑ ԳԻՒՏ քահանայ, «ՀԱՏԻԱԾԱԿԱՆ ՕՐԱՅՈՅՑ» (Պատի Օրացույց), 1889 թվականի Քրիստոսի: Գինն է 1 ռ.:

СТУПИНЪ А., „СОВРЕМЕННЫЙ КАЛЕНДАРЬ“ 1890 года. Годъ 1-ый. Քարտեզներով և պատկերներով. 68 մեծագիր կրեսներ: Գինն է 15 կոպ.:

(Անդադտ հեղինակ), «ԹԱՄԱՐ» (պատկեր), թարգմանեց (ո՛ւմնից և ո՛ր լեզուից) Մեղքոն Պապեան—Դանադեզ: Թիֆլիս, տպ. Ռոտինեանցի, 1889 թ.: Գինն է 5 կոպ.:

(Անդադտ հեղինակ), ԱՐՄԵՆԵԱՆ ՎԻՊԱՇԽԱՐՀ, պատկերազարդ. «ՌՈՒՍՏԵՄ և ԶՈՀՐԱԲ». գերմաներէնից (բայց ո՛ր հեղինակից) թարգմանեց Փիլիպպոս Վարդանեան. հրատար. «Ազբիւր» ամսագրի, Թիֆլիս, տպ. Մարտիր. 1889 թ.: Գինն է 20 կոպ.:

ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ Սարգաւազ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ, «ՕՐԱՅՈՅՑ» 1890 թ. Քր. և Հայկաջ ՏՅՁԲ—4383 թ. (չորրորդ տարի): Թիֆլիս, տպ. Մարտիր.: Գինն է 20 կոպ.:

Ե. Մ., «ՓԱԽՍՏՈՍ ԲԻԻԶԱՆԴ», Վլէննա, Միսիթարեան տպ., գինն է 50 կոպէկ:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԱՄՍԻԱՅ ՔՐՕՆԻԿ

ՄԻ ՆՈՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ, — ՀՐԱՏ. ԸՆԿ., — ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԵՊ. ՍԵՂՐԱԿԵԱՆ.

Ո՛հ, որքան դժար է մի գրողի գրութիւն, որը խօսք է տւել իրողութիւնների շրջանից չը դուրս գալ: Խօսիր միայն եղածից... Իսկ եթէ հասարակական կեանքի կարեւոր արտայայտութիւններ շատ են սակաւ և Աստուած միայն գիտէ, թէ որքան և որքան ազդ ճիշդ է մեր ներքին կեանքի նկատմամբ: Գէպեր, որոնք փայլուն վիպութիւն տան մի եռուցող, ստեղծող և վերաստեղծող կեանքի, գէպեր, որոնք վիպութիւն տան մտքերի չաղթութեան և բարձրացնեն հասարակութեան բարոյական մակերևոյթը, — այդպիսի գէպեր աշխարհ և աշխարհ քիչ են, որ մեր հասարակութեան ներքին կեանքի մասին կարելի է ասել գրեթէ նոյնը՝ ինչ մեռած բնութեան մասին, որը սարքերապէս տեսնում է իւր զարունը, իւր ամառը, իւր աշունը, իւր ձմեռը, բայց առանց որ նոքա զօրեղապէս տարբերէին իրանց նախորդներից: Մի նոր վերգլխիտ հազիւ ներկալ ձմրան մասին աչքապէս դատէր, քան ինչ երգւած է երկու հազար տարի առաջ:

Այդ սառնացած մարմնի մէջ հարկաւոր էր արիւն ներս մտցնել զընդունական կրթութիւնով, կամաց-կամաց, իսկ երբեմն ելեքութեան ցընցումներով ասորֆիացած մասերը կենդանութեան բերել: Այդ վերջին հոգսը ամեն երկիրներում քաշել է մասնուր և նոյնը եղաւ նաեւ մեզանում: Արտեցին երևան զալ թերթեր՝ մեծ թէ փոքր, որոնք իսկական դերի մէջ մտան՝ սկսած 50-ական թւականների վերջերից և շարունակում են նոյն դերը ցայժմ:

Առանց չափապահեցութեան կարելի է պնդել, որ մասնուր աղօթ դուռն է ժողովրդի օրգանական սրահանջներից մէկը. և, եթէ նոյն ազդ ժողովրդը ունի շատ ուրիշ սրահանջներ, նոյնքան և դեռ աւելի օրգանական,

քան մամուլը, վերջինս, ուսկա՛ն, համեմատապէս աւելի կենդանութեան մէջ է, քան մնացածները:

Առանց այն մամուլի դոյութեան, որը ունեցել է հալութիւնը վերջին հրետուն տարիներում—մեր ազգի մտաւոր պատմութիւնը զէրօից շատ չէ բարձր և բարոյական բարձրութիւնը—հազիւ մի հրկու աստիճան է զէրօից բարձր:

Այս բոլորը կարելի է պատմաբանօրէն ցոյց տալ. բայց ի՞նչն է առիթ տալիս ինձ այս նիւթին գիպելու:

Առիթը այն է, որ մեղանում մի դեռ ևս չ'եղած կուսակցութիւն է կազմել՝ մամուլի միջոցով կատարած ժողովրդական լաւաջողմութիւնը հերքելու և ամեն եղանակներով ջանալու, որ մեր մամուլը չքանալ, պիտի լի ճրան սխալատիկների ձեռքը:

«Մեր օրագրութեան պօրագրութիւնը այն է, ասում է աղ կուսակցութեան թերթի մի առաջնորդող լօգաձը, որ նորա ղեկավարները մեծ մասամբ... վատ երաժիշտներ են, դրականական մարդիկ չեն, պատահական անհատներ են: Գոցա շատերի նոյն իսկ գրականութեան ատպարիլում երեան զալը մի տեսակ danse macabre—ուրականների կաքաւ է գիշերալին մթութեան մէջ, որի լարտտութիւնը կախած է ընթերցող հասարակութեան մէջ տիրապետող մթութեան, խաւարի լարտտութիւնից:

«Որքան չուտ լուսաւորելի աղ հասարակութիւնը, որքան չուտ դարդաճաղ նորա ճաշակը և բարձրանալ նորա պահանջը, մի խօսքով որքան չուտ տարածելի նորա մէջ լուսաւորութիւնը և գիտութիւնը, այնքան չուտ վերջ կը լինի «մեռեալների պարին» և այնքան չուտ դրականութիւնը կ'անցնի դրականական մարդկանց ձեռքը: Աղ մամանակ խաւարի սրդիք հազիւ թէ առիթ ունենան վրդովելու հալ ընթերցողի հանգստութիւնը»:

Այս տողերի խորիմաստութիւնը իւր ամբողջ ծաւալով իմ ընթերցողը կ'ըմբռնի, եթէ նրան ասելու լինիմ, որ աղ դրականական մարդիկը, սրտեց ձեռքն են ուղում որ անցնի մեր գրականութիւնը, մամուլն էլ հետը, ուրիշ անձեր չեն, քան նոքա, որոնք նստած են իւր գրական վաստակներով հալութեան և աշխարհին չափնի «մեծ ֆիլըօղ և պատմաբան» պ. Արդար Յովհաննիսեանի խմբագրական գրասենեակում: Այն անձերն են խմբագրի ստիտեմեները, որոնցից իւրաքանչիւրը մեր գրականութիւնը «հարստացրել» է ամենքի ուշադրութիւնը գրաւած գրական վաստակներով, վերաբերեալ մեր ազգի անցեալին, մեր լեզուին, աշխարհալին կենցաղին, ընդհանուր քաղաքականութեան, էսթետիկին, սօցիալական և անտեսանալի բարդ խնդիրներին, քննադատութեան և ալն և ալն: Եւմը, ումը չեն չափնի աղ ղեկավարի լուսով պատած գրասենեակի աղ կենդանի պարօղներին անունները. պատմութիւնը արդէն սրբա-

գործած է նոցա, և ամօթ է, որ ընթերցողներն չ'իմանան այն, ինչ աղ-
քան հանրածանօթ է: Դորա էն՝ մեծ ֆիլոսոֆ և պատմաբան պ. Աբղար
Յովհաննիսեանից զուրա՝ պ. Նեղիբարեան, Մեսրոպից վետոյ հալոց տառե-
րի երկրորդ գտնող Յարութիւնեան (Վօրդ), Քարամեան, լաւ երաժիշտ և
պարող Նադուբեան և Շիրվանդադէ:

Բայց կատակերգութեան աղ միայն առաջին մասն է: Նրկրորդը կարեւ-
րագոյն է առաջինից: Նւ ես, իբր քրօնիկեօր, կատարող իրողութիւնների
արձանագրող, բնաւին անկարևոր չեմ գտնում հաղորդել ալ:

Խմբագրութիւնը, պատրաստուելով մի աղայիսի մանիֆեստ արձա-
կելու, ինչպիսին է վերը վիշած չօղածը, սկսել էր իւր բաժանորդա-
գրութիւնը դեռ ես ամաւը, շարունակելով այն մինչ օրերս աշնայիսի ե-
ռանդալ, ինչպէս դեռ ոչ որ տեսած չէր: Որպէս զիւթական գաւազանի
Նշանով, «Արձագանք»-ի բոլոր գրականական մարդիկ սկսեցին խօ-
սել բարձր և գեղեցիկ մասին: Նրանցից սրն է, չը գիտեմ, սկսեց խօ-
սել, ով կը կարծէր... պատկերներ և բի հրաշալի տպատրութեան մասին
մարդուս սգու վերայ: Նւ սկսեցին մինը միւսի վետից, ամօթ չը լինի
ասածս, զուռնայ միջի պատկերապարզ թերթին բաժանորդ գրել տալու
համար: Նւ ալ գրականական մարդիկ չը գոհացան միայն գրա-
կանօրէն քարոզելու չօղուտ պատկերապարզ թերթի բաժանորդագրութեան,
ալ և դուրս եկան փողոցը, տեղեր գրաւեցին պօլիցիական ագենտների
նման, դուրս եկան անգամ քաղաքից, բուռները լիքը տոմսակներով, որ
ուզող-չ'ուզողի տիրը դնեն: Նւ գրեցին, ամենքի ականջին տղալով բարու,
ճշմարտի և գեղեցիկ մասին աղքատ, որքան գրականական մարդիկ
կարող էին անգիր սովորել գերմանական կլասիկներին: Հոկտեմբերին
պէտք է սկսէր ալ նոր թերթը, եթէ միայն 1500 բաժանորդ գրէին:
Բարին և գեղեցիկը, բայց մանաւանդ ճշմարտը, աղքատ չուտով մատչելի
չը լինելով հաշ ժողովրդին, հոկտեմբերին ալ թւով բաժանորդներ չը
գտնեցին: «Գեկտեմբերի 1-ից կը ստանաք անպատճառ» — լաւտարարեց
բարու, գեղեցիկ և ճշմարտի աւտղանի մէջ դեռ ես չը մկրտեմ «Արձա-
գանք»-ը: Գեկտեմբերը եկաւ. «Յունւարին կը ստանաք անպատճառ», վի-
րասին լաւտարարեցին գեղեցիկութեան և ճշմարտութեան նոր առաքեալ-
ները: Նւ հասարակութիւնը տպատմ է... տպատմ, թէ ինչպէս ալ գրա-
կանական մարդիկ, որոնք ոչ առանձին առանձին և ոչ էլ միասին
խմբած չը կարողացան մի շաբաթաթերթ կենդանի օրգան դարձնել, նա
կենդանի օրգան պէտք է դառնալ, եթէ նոցա չօղածների կողքին մի մի
պատկեր տպած լինի: Բոլոր ինդիրը սա է, թէ բաժանորդները ինչով
պէտք է աւելի զբաղեն. բնագործ թէ հայկական հանճարի հետ դեռ ես
ոչ մի կապ չ'ունեցող պատկերներով: Նթէ բնագործ — «Արձագանք»-ի գրա-
կանական մարդիկ իրանց գոյնը և ինչ լինելը ցոյց տուցին ցալժմ
իրանց գործունէութիւնով: Բժախնդրութիւն, նկարատութիւն և գրական ամու-

լուծիւն...—անհաւան անունները, որոնք աւելի կը սառելին ալդ խմբին, քան զրահան ահան ածականը, որը գործով է ձեռք բերւում և ոչ լալտարարութիւնով և լանդգնութիւնով: Այս տողերը ես գրում եմ, որպէս պարտաճանաչ քրօնիկեօր Հասարակական երևութիւնի եւ զոքա, որ պէտք է արձանագրել:

Վերադառնալ լոգաւորի վերաջ ես նախում եմ, ի հարկէ, ոչ որպէս մի գրական գործի վերաջ, այլ որպէս մի կուսակցութեան նկրտումների վերաջ, որը իւր ապագայ օրգանի լաջող բաժանորդագրութիւնը ուղում է բացատրել նորա ներքին արժանաւորութիւններով:

Փարխեցիք, ոչ ոքի չէք կարող համողել, որ ձեր թերթի բաժանորդագրութեան լաջողութիւնը որ և իցէ կապ ունի ձեր անցեալ գրական գործունէութեան հետ. և նոյն խկ «Արձագանք»-ը պատկերազարդ դարձեալու գաղափարը ծնեց ձեզանում, երբ դուք տեսաք ներկայ «Արձագանք»-ի գուրկ լինելը որ և է ներքին արժանաւորութիւնից: Այսքան մարդիկ միասին հաւաքւած, դուք, հրատարակելով տարին ամբողջ հարիւր թերթ, չը կարողացաք «Արձագանք»-ը գրական կենդանութեան աղբիւր դարձնել, և փոխանակ գրական գործունէութեան, դուք ձեզ անձնատուր արիք բաժանորդներ դառնելու արհեստին. և այսօր դուք գալիս և դժոխքի ծնունդներ էք լալտարարում նրանց, որոնք աշխատել են ձեզնից շատ աւելի...

Իբր հասարակական երևութիւնի արձանագրող, ես պարտք եմ համարում ընթերցողներին ուշքը դարձնել ալդ գոյնի նոր կուսակցութեան և սորա ղեկավար խմբի անդամների վերաջ:

Ընթերցողը երևի վիշում կը լինի «Մուրճ»-ի 4-րդ Ձ-ում ներքին Տեսութեան մէջ տպւած մի լոգւածը «Թիֆլիսի Հալոց Հրատարակչական Ընկերութեան» մասին: Ալդ լոգւածում ապացուցւում էր, ի միջի ալոց, և ալս միտքը, թէ հրատարակչական գործի համար հասարակական—ընկերական կազմակերպութիւնը գործի լաջողութեան չէ նպաստում: Մի ալնպիսի ժամանակ, երբ ամենքը ալդ ընկերութեան վերաջ մեծամեծ լոյսեր էին դնում և նորա ապագայ գործունէութեան համար գրում էին լոգւածներ լոգւածների վերաջ, «Մուրճ»-ի ալն կարծիքը կարող էր շատ համարձակ երեւալ, նամանաւանդ որ ալդ միտքը լալտնեց մի ալնպիսի դէպքից վատ, որով չին անգործ վարչութիւնը փոխեց, իսկ նորա առիւթ բունց մի նոր վարչութիւն և մի նոր խմբագրական մասնաւորով, որոնց անդամների մեծամասնութիւնը ամեն տեսակ լալ լոյսերի տեղիք էին տալիս:

Բալց անհաւան օրից անցել են ութ երկար ամիսներ: Մասնաւոր տեղեկութիւններից ևս գիտեմ, որ ալդ ընկերութեան վարչութիւնն էլ

խմբագրական մասնաժողովն էլ մեծ եռանդ են ցույց տակ... Նխատերի մէջ, կարծեմ չարաթ չէ անցել, որ մի կամ աւելի նիստ չը լինի կաղացած: Ուրեմն մտածել, թէ նորակազմ վարչութեան և խմբագրական մասնաժողովի անդամները չեն կամեցել զործ չինել—աչդ չի կարելի: Ընդհակառակը՝ նոքա դադրել են աչդքան ու աչդքան չաճախ նիստեր կաղմկուց, որոնցից լուրաքանչիւրը պատճառում է ամբողջ ժամերի կորուստ, և մենք գիտենք, որ աչդ անդամները ամենքն էլ զործի աչք մարդիկ են, և գիտեն դնահատել ժամանակը, ժամը, րոպէն անգամ:

Ի՞նչ դուրս եկաւ, սակաւն, աչդքան երկար ամիսների տոկուն զործունէութիւնից: Նրեակայեցէ՛ք, ընթերցող, աչդքան ու աչդքան նիստեր կաղմկելով, տասը թէ՛ ս'բքան մարդկանց—և աչքն էլ դեռ ի՞նչպիսի մարդկանց—խելը ինքի տալով, մի քանի հազար բուրջի էլ արկղում դրած, ընկերութիւնը վերջապէս գլուխ բերեց մի հաստիկ լղարիկ-լղարիկ դրքովի հրատարակութիւնը: «Սոկրատէս»,—դէ՛, դուք ամենքդ աչք բրօշիւրի չաղտարարութիւնը կարդացած կը լինէք ըստ թերթերում: Ահա՛ աչք իմաստուն մարդու մասին աչք բրօշիւրն է, որ ցալժամ ծնւել է ընկերութեան երկունքից: Նւ տակ, թէ՛ աչք ընկերութիւնը ունի հարկերից աւելի անդամներ, ունի վարչութիւն, խմբագրական մասնաժողով... ձիւղ է, որ աչք ընկերութիւնը, բացի բրօշիւրներից, վճուել է տակ ճակ երկու աչք գրքեր, մէկը՝ վերաբերեալ շերամապահութեան, իսկ միւսը՝ Պալատանեանի հաղոց պատմութիւնը: Բայց իսո փաստ է, որ մինչև այսօր, աչքինքն՝ այս ութ ամսում, ընկերութիւնը հրատարակել է միայն մի բրօշիւր, իսկ մասնաւորապէս ինձ չալանի է, որ միւս գրքերի տպագրութիւնը դեռ ևս սկսած էլ չէ: Միթէ՛, պարոններ, վրանդաւոր ոչինչ չէք տեսնում դործունէութեան աչք աստիճանի զանգաղիտութեան մէջ: Ձէ՛ թէ՛ դրանով կարող է ընկերութեան անունը կոտրւել: Ինչու էք կոտրում նորա անունը, չանուն ինչ բանի դուք աչդքան զանգաղ էք շարժում: Ո՞վ է մեղաւորը: Ընկերութեան գործերը չանձնւած են երկու մարմինների՝ խմբագրական մասնաժողովին և վարչութեան: Թէ՛ արդեօք խմբագրական մասնաժողովը միանգամայն լաւ ծրագիր ունի՞ պատրաստած լաւ գործունէութեան համար, թէ՛ ոչ—աչք ևս չը գիտեմ, և առ աչքիմ՝ դեռ ինձ հետաքրքրող աչք չէ: Նա գիտեմ, որ նա վճուել է աչք և աչք գրքերը տակ և գիտեմ, որ դորա համար հարկաւոր փողը կալ գիտեմ և աչք, որ, երբ խմբագրական ժողովը մի բան վճուել է—պրծել, միայնաժողովի վարչութեան գործն է, նա է ընկերութեան գործադիր մարմինը, նա պէտք է հոգալ, որ վճիւտները կատարւին: Ինչու չեն կատարւում աչք վճիւտները: Պատասխան՝ մեղը ընկնում է վարչութեան վերայ, որը անգործ է երկուսն: Նւ որովհետեւ վարչութեան մէջ զլիաւորը նորա նախապահն է, մեղը ընկնում է վերջինիս վերայ: Աչք աչքիմ լինելուց վտայ, ևս կ'ասեմ խմբագրական ժողովին.—ձեր ընտրած գրքերը լաւ են և արժանի ամեն ուշադրութեան: Բայց

ձեռնամուխ եղէք լճուելու արժան գրադարանի խնդիրը: Հալ երեսաները շատ շուտով սպառում են բոլոր ալն մանկական գրքերը, որոնք կան հայրից գրականութեան մէջ. էլ գրանից դէնը՝ նորա կարդալու բան չեն գտնում: Այդ խնդիրը մեծ խնդիր է, եթէ հեռու նալէք: Մեզ հարկաւոր են մի քանի հարիւր գրքովներ և գրքեր՝ երեսաների և պատանիների ընթերցանութեան համար—արժան գրադարանի խնդիրը մօտաւորապէս լուծած լինելու համար: Մեր դպրոցներից սպառուող օգուտի կիսից աւելին ուղղակի կորչում է ալդ պակասութեան պատճառով, որի վերաջ ամենից առաջ մտածողը Հրատարակչական Ընկերութիւնը պէտք է լինէր: Ժամանակը գնում է ու ամենին չի հարցնում, թէ ո՞վ ի՞նչ և ո՞րքան է չինել. նա գնում է առանց մեզ նալելու: Եւ մենք, փոխանակ նորա հետ միասին դնալու, ոչ միայն ալդ չենք կարողանում, այլ նորա լետից անգամ գրնալ չենք կարողանում, և ալնքան լետ ենք մնում, որ մոռանում էլ ենք թէ նա մեր առաջից գնացել ու անհետացել է:

Անցեալ ամիս թեմական առաջնորդի փոփոխութիւն եղաւ Թիֆլիսում: Արխատակէս եպիսկոպոս Սեդրակեանի տեղ վարստանի և Խմերեթի թեմի առաջնորդ նշանակեց Մամբրէ եպիսկոպոս Սանասարեան: Մեծ եղելութիւն, մեծ իրարանցում Թիֆլիսի գանազան շրջանների մէջ:

Եւ լաւ չիշում եմ Արխատակէս եպիսկոպոսի Թիֆլիս գալը: Այդ էր 1883 թվականի, կարծեմ, մարտ ամսին: Այդ անձնաւորութիւնը ինձ անչալս էր, որպէս նաև շատ շատերին: Թիֆլիսը, կարող եմ ասել, Արխատակէսին չէր ճանաչում: Նա ոգևորութեամբ չ'ընդունեց, ալդ եւ լաւ վիշում եմ. բայց դրանով Թիֆլիսի ժողովուրդը և կամ որ և իցէ մի շրջան ոչ միայն թշնամութիւն, այլ և ոչ մի թերահաւատութիւն ցուց չը տուց: Նորա նկատմամբ: Նա ուղղակի ընդունեց նրան, իբր մի իշխանաւորի, որին ոչ ինքն էր ճանաչում և ոչ էլ նա, սրբազանն էր քաղաքը և թեմը ճանաչում: Եւ չեմ վիշում, որ նորա մասին որ և իցէ վատ բան խօսած չլինէին: Ընդհակառակը, ծանօթներ կալին, որոնք գովում էին նրան, առանց սակալն որ և իցէ ոգևորութիւն ցուց տալու: Ամենամեծ գովեստը սա էր, որ հանդուցեալ Վէորդ IV կաթողիկոսը, իւր մահից առաջ, նշանակել էր Արխատակէս սրբազանին Թիֆլիսի առաջնորդ: Դա արդէն մեծ բան էր, մի երիտաւորդ եպիսկոպոսի ուղարկել Թիֆլիս, որի նախկին առաջնորդները եղած են անուանի արքեպիսկոպոսներ, հոգևորականութեան մէջ մեծ դիրք բռնած և ազդեցիկ մարդիկ՝ Սարգիս եպիսկոպոս Զալալեան, նախկին Մակար արքեպիսկոպոս, ալժմ կաթողիկոս, Գաբրիէլ արքեպիսկոպոս Ալալազուկի: Այդ, կրկնում եմ, մի մեծ պատիւ էր, որ տրուց մի երիտաւորդ և դեռ եւ նոր ձեռնադրւած եպիսկոպոսի:

Երկրորդ օրը իւր ևս էր ալն բանից, որ թեմը կ'ունենալ մի

առաջնորդ, որի թեկերը կապկապած չեն աւանդական շարաքերութիւններով և որի միտքը բաց կը լինի աւելի թարմ և չառաջադէմ շրջաններէ համար: Ինչ և իցէ, երկասարկութիւնը զգում էր, որ, թէպէտև Կրեպերի պատմական ֆիլոսոֆիայութեան համար աղ կախկոյտութիւն, դեռ ևս իւր վարդապետ հղած ժամանակ, ձեռնհաս թարգմանիչ չէր, բայց և այնպէս ուրախալի էր՝ տեսնել մեր բարձր հոգևորականութեան մէջ անձն, որը չիւլել էր բարձր մտքերի հետ: Զգտումն կար,—աղ մեծ բան էր գոնէ չառաջդիմական կուսակցութեան համար:

Նւ իրօք, նորեկ առաջնորդը շուտով ցոյց տուց իւր դիտաւորութիւնը՝ բառարարութիւն տալ հասարակական կարծիքին: Իսկ հասարակաց կարծիքը ինչ էր պահանջում: Ահա՛ ինչ: Նա գտնում էր, որ հոգևորական դասակարգը առհասարակ իւր պաշտօնի բարձրութեան վերայ չէ կանգնած, զլիաւորապէս այն պատճառով, որ քահանաները, առհասարակ, անուսում են, հոգեպէս և մտաւորապէս բաւականաչափ բարձր չեն՝ իրանց սուրբ հոգման համապատասխանելու համար: Իսկ մենք ամենքս դիտենք, որ քահանաները, նոյն իսկ իրանց բարձր կոչումով, նաև հասարակական գործիչներ են: Հոգոյ ղեկավարներ լինելով, նոքա նաև շատ բաներում մտքերի և զգացումների ղեկավարներ են իրանց հոված հօտի մէջ: Այլ յաւին պարմանելու համար իմացուց, որ Արիստակէս սրբազանը չաւտարարել է և կամ վճռել՝ սպեաներին քահանայ չը ձեռնադրել:

Ժամանակը ցոյց տուց, որ նոր առաջնորդը պահեց իւր խօսքը: Նւ իրօք, որքան ինձ չաչտնի է, նա չը ձեռնադրեց ոչ մի քահանայի, որը գոնէ Ներսիսեան Դպրոցում աւարտածի չտի ուսում չ'ունենար:

Ի հարկէ, աղ դեռ չի նշանակում, թէ նա իւր թեմը հարստացրեց կրթած և ուսումնական քահանաներով, ինչպէս աղ ցոյց են տալիս «Տիֆլիսահիւ Վրաստիլ» և «Մշակը»: Ա՛յ, թեմը չը հարստացաւ աղ տեսակ քահանաներով: Եւ գոնէ միմիայն մէկին եմ ճանաչում աչս վերջին հօթ տարիներում քահանայ դասած, որը բարձր ուսում է ստացած. մի երկրորդն էլ, թէև ուսումնական կրթութիւն չ'ունի, բայց իւր անցած ասպարիզով սովորական քահանաներից անշուշտ բարձր է կանգնած: Բայց, ինչ և իցէ, մի քաջ առաջ կատարեց թէ ոչ աղ խնդրի նկատմամբ: Պատասխան.—աչ, կատարեց: Դէհ, բանն էլ հէնց զրանումն է:

Նոյն աղ քահանաների նկատմամբ, աղ ո՛վ չի լիշում, հասարակաց կարծիքը պահանջում էր սպանով և պատահմունքներից ազատ կեցութիւն: Առաջարկում էին անգամ ուժիկ նշանակել: Ի հարկէ, ինչորը չ'ուսումնասիրեց ոչ մի կերպ: Բայց Արիստակէս կախկոյտը ջանք գործ գրեց խնդրի լուծելուն նպատակը. նա հիմնեց մի «զանձարան» քահանաների ապահովութեան համար: Եւ լաւ չեմ ծանօթ աղ զանձարանի կանոնադրութեան հետ, բայց անկասկած է, որ զանձարանի հարստանալու միջոցները անսպառ ազդեւորներից են և ոչ պատահական: Ասելս այն է, որ և աղ կողմից քաջ արեց ղէպի առաջ: Իսկ զլիաւորը աղ է:

Իբրև թեմի հետ անձանթ, նա գնաց ու շրջեց այդ մեծ թեմը ուսումնասիրելու համար: Նա հրատարակեց իւր ուղևորութիւնը «Արձագանք» շաբաթաթերթում: Նորա «ուղևորութիւնը» նոր երևութ էր մի ուրիշ կողմից. — մի թեմական առաջնորդ հրապարակ էր դալիս իբր վրոյ. նա ստեղծում էր իւր և ընթերցող հասարակութեան մէջ այն կապը, որից խորշում են շատ ուրիշները:

Թիֆլիսի թեմը այն առանձնապատկութիւնը ունի, որ այդ տեղ շատ կան տեղեր, ուր հաւերը իրանց լեզուն մոռացել են: Միակ միջոցն էր այդ դժբաղդ հանգամանքի դէմը կռուելու՝ ծխական դպրոցներ հաստատել: Արիստակէս սրբազանը այդ կողմից լաւ գործիչ հանդիսացաւ: Յաւում եմ, որ ձեռքիս չը կան նիւթեր, որոնք ինձ միջոց տալին խմանալու, թէ Թիֆլիսի թեմում ո՞րքան դպրոցներ են հաստատուել Սեդրակեանի օրերով և թէ եղածները ո՞րքանով բարեօքեցին: Բայց ես չեմ կայող լուծեամբ անցնել, որ, որքան էլ Արիստակէս եպիսկոպոսը լաւ գործած լինի ծխական դպրոցների համար, նա չը կարողացաւ թեմի դպրոցներից կարևորագոյնը, Ներսիսեան Դպրոցը, ըստ կարելոյն, բարեկարգել:

Նոյն հասարակաց կարծիքը վաղուց ուշադրութիւն էր դարձնում քարոզների բացակայութեան մերաջ եկեղեցիներում, որպէս նաև կանոնաւոր երգեցողութեան վերաջ: Ինչ վերաբերում է զրանց, Արիստակէս սրբազանը, որքան ես դատել կարող եմ, քիչ չառաջադիմութիւն մտքից իւր թեմի մէջ: Քարոզներ առելի չաճախ էին լինում, քան առաջ, բայց քարոզչական գործը չառաջ չը գնաց, զարկ չը ստացաւ:

Երգեցողութիւնը, կանոնաւոր երգեցողութիւնը առաջ չը գնաց Արիստակէս եպիսկոպոսի օրերով: Ոչ միայն թեմի մէջ, այլ անգամ Թիֆլիս քաղաքի մէջ կանոնաւոր երգեցողութիւնը չ'ընդհանրացաւ, չը կազմակերպուեց, նոր զարկ չը ստացաւ:

Ի վերջոյ Արիստակէս եպիսկոպոսը ճանաչեց որպէս անշահասէր, — այդ մէկ. իսկ երկրորդ, որը կապ ունի զորա հետ՝ նա իւր անձնական զիրքը ծառայեցնում էր հանրօգուտ գործերի համար: Արիստակէս սրբազանը անձամբ պատուում էր իւր ներկայութիւնով այն հանգուցեալի թագումը, որը աղգալին հաստատութիւնները իւր կտակի մէջ մոռացութեան չէր տւել: Որտեղ նա ներկայ էր, կարելի էր արդէն հաստատ պնդել, որ աղգալին որ և իցէ հիմնարկութիւն մի քանի հարիւրով կամ հազար բուբլիով հարստացել է: — Դա մի եղանակ էր՝ այդ հիմնարկութիւնների զարգացմանը նպաստելու, որը չառուկ էր Արիստակէս սրբազանին և որը նրան մեծ պատիւ է բերում:

Թեմը, չամենայն դէպս, նա թողեց բարեկարգ դրութեան մէջ: Իւր չաջորդին է վերապահւած չը կատարած գործերը կատարել, իսկ սկսածներից լաւերը — շարունակել:

ԼՈՒՍԻՆԻ

Նորրորդ՝ Նա, բժիշկ Տէր-Յանեանցը, պարտաւոր է վիշակ հարկւր քսան և հինգ գերդաստների տները ամիսը մի անգամ անպատճառ ալցելի՝ հարկաւոր համարած բժշկական խորհուրդ ու խրատը տալու համար: Բժշկին իրան չարմարութեանն ու կամքին ենք թողնում ալցելութիւնների օրերն ու ժամերը նշանակելը, բայց Նա ամսական ալգ ալցելութիւնների համար՝ իրան հարկաւորւած կառքի ծախքն իւր գրպանից պիտի հողալ:

Զորրորդ՝ վիշակ 125 գերդաստների տներում, երբ հիւանդութիւն պատահի, հիւանդի տէրը պարտական է բժշկին խնայ տալ և նորան հրաւիրել (բժշկին չը գտնելիս՝ տանը առնալ թողնել): Նւ պ. Տէր-Յանեանցը պարտաւոր է ալցելիլ հիւանդին մինչև նորան կատարելապէս առողջացնելը: Այս գէպքում հիւանդի տէրը ինքը պիտի վճարէ ամեն անգամ բժշկի կառքի փողը: Իսկ եթէ չը վճարեց, բժիշկը իրաւունք ունի զինիլ լանձնախմբին, որ պարտ ու պատշաճ տնօրէնութիւն անի:

Հինգերորդ՝ երբ հիւանդի տէրը և կամ ինքը բժիշկ Տէր-Յանեանցը հարկաւոր համարեցին բժշկական խորհուրդ կազմել (կօնսիլիում), հիւանդի տէրը պարտաւոր է իւր գրպանից վճարել խորհրդի հրաւիրւած բժիշկների թէ վարձատրութիւնը և թէ նրանց կառքերի ծախսն: Խորհրդի հրաւիրող բժիշկների թիւի ու անձնաւորութիւնների որոշումը թողնում է տանու բժշկի և հիւանդատիրոջ կամքին ու փոխադարձ համաձայնութեանը:

Վեցերորդ՝ վերոյիշեալ հարկւր քսան և հինգ տուն գերդաստների արական սեռի հիւանդներից նրանք, որոց հիւանդութիւնը ալնպիսի է, որ կարող են ման գալ (ամպուլատորնի հիւանդները), իրաւունք չունեն բժշկին իրանց տուն հրաւիրել, ալ իրանք պարտական են ալցելիլ նորան նորա բուժարանում, որ գտնուում է Օլլինսկի փողոցում, Սաղիզ Զարիսի տանը, ամենալն օր, կէս օրւալ 5 ժամից մինչև 6 ժամը:—Այս կանոնից կարող է բացառութիւն լինիլ ալն ամպուլատորնի հիւանդի համար, որ չարկելի պատճառով ցանկանում է բժշկին իւր տանը հրաւիրել: Նւ ալնպիսի բացառիկ դէպքերը բժիշկը պարտաւոր է չարկել:

Նօթներորդ՝ եթէ բժիշկ Տէր-Յանեանցը կամ ակարութեան կամ բացակայութեան պատճառով անկարող եղաւ իւր պարտականութիւնները մի առ ժամանակ կատարել, Նա պարտաւոր է մի ուրիշ բժշկի, որին ինքը ուզում է, լանձնարարիլ ալգ պարտականութիւնների անթերի կատարումը:—Ալգ գէպքում պ. Տէր-Յանեանցը պարտական է դրաւոր կերպով տեղեկութիւն տալ լանձնախմբի նախագահին:

Ութերորդ՝ բժիշկ Տէր-Յանեանցի պարտաւորութիւնները, վերաբերութեամբ վիշակ 125 գերդաստների, տարածւում են միմիայն Բաքուում գտնւող ընտանիքների և հիւանդների վերալ, իսկ երբևիշակ գերդաստներից ալս և ալն գերդաստներ կամ գերդաստանի ալս կամ ալն անդամը,

կամ ժամանակաւորապէս կամ մշտնջենապէս Բաքուից հեռու է գտնուում,— նա իրաւունք չ'ունի, մինչև քաղաք վերադառնալը, օգտուել տանու բժշկից: Իսկ երբ նորանից օգտուել է ուղում, պէտք է մասնաւոր համաձայնութիւն կտպայնէ իւր և նորա մէջ, արդէն իբրև մասնաւոր բժշկի հետ: Բաքուից դուրս համարւած տեղերն են՝ Սև քաղաք ու Բալիլով արեւարձաններն, Նոջնպէս և Բալախանալ, Մաչտաղալ, Բզովնալ, Մարդաքան, Շիվալան և միւս ամառանոցներն:

Իններորդ՝ եթէ մինչև պալմանեալ տարին լրանալը՝ վիշեալ 125 գերդաստներինցն Բաքուից գաղթողներ ևզան,— գորանով տանու բժշկի ուձիկը ոչ մի փոփոխութեան չը պիտի ենթարկուի: Իսկ եթէ նոր ընտանիքներ կամեցան ընկերակցել 125 ընտանիքներին հետ և օգտուել մեր վարձած տանու բժշկից,— բժիշկ Տէր-Յանեանցը իրաւունք ունի պահանջել լանձնախմբից՝ իւրաքանչիւր աղջկոյի աւելացած գերդաստանի համար՝ քսան և հինգ բոլբլի տարին, հաշիւով ալն ընկերակցողի մոտ յամսիցն մինչև պալմանեալ տարին լրանալը:

Տասներորդ՝ մի բնակարանից միւսը վտխտղուելիս՝ իւրաքանչիւր գերդաստուն պարտաւոր է ամեն անգամ խմաց անել թէ տանու բժշկին և թէ լանձնախմբի նախագահին իւր նոր բնակարանի փողոցը և տան համարը:

Մեասաներորդ՝ եթէ 125 գերդաստներից ալս կամ ալն գերդաստունը որ և է արտունջ կամ գանդատ ունի տանու բժշկի դէմ, նա պարտաւոր է միմիայն լանձնախմբին ղրմել իւր դանդատով: Եւ լանձնախմբի արած որոշումով պիտի բաւականանալ: Հակառակ դէմքում, եթէ ալս գերդաստունը կամ նորա ալս և ալն անգամը թուլ տուց իրան կողմաբար վարել բժշկի հետ, կամ աւելորդ, անտեղի ու անհնարին պահանջներ անել նորանից,— որպէս մի վարձկանից,— աղջկոյին, ըստ որոշման լանձնախմբի, զրկում է տանու բժշկից օգտուելու իրաւունքից, չ'ունենալով մի և նոյն ժամանակ իրաւունք վետ ստանալ լանձնախմբից իւր վճարած 15 բոլբլին կամ նորա մի մասը:

Նրկոտասաներորդ՝ լանձնախմբի հետ ունեցած դրաւոր պալմանի դօրութեամբ (6-ն հեկտմբերի 1889 ամի) գեղատաճատ: Ելիւրերը լանձն է առել հարիւր տուն վճարող գերդաստների հիւանդներին հարկաւորւած զեղերը բաց թողնել հարիւրին քսան ղիջումով, իսկ քսան և հինգ տուն չը վճարող աղքատ գերդաստների հիւանդներին համար լատկացրել է երկու հարիւր բոլբլի մի տարւող համար: Ուստի ալն գաշնաղիւր ստորտղրելիս՝ լանձնախմբի կողմից լանձնում է բժիշկ Տէր-Յանեանցին իւր տնուն, աղջանունն ու բնակարանի հասցէն ցուց տաղ զեղատոմսի պատրաստի տպաղրեալ թիրթիր—Վերալիշեալ հարիւր քսան և հինգ տուն գերդաստների համար զեղ գրելիս՝ բժիշկ Տէր-Յանեանցը պարտական է նախ ալս թերթիկների վերալ գրել անպատճառ իւր գեղատոմսերն և երկ-

րորդ՝ հիւանդատիրոջ ուղղել, առանց ստիպման, դեղավաճառ Լչխլերի մօտ — Նթէ դեղատոմսը գրւում է ցուցակում վիշաժ քսան և հինգ չը վճարող ընտանիքների համար՝ բժիշկ Տէր-Սահեանցը պէտք է դեղատոմսի ճակատին աւելացնէ «աղքատ» բառը լատին լեզուով:

Նրեքտասաներորդ՝ բժիշկ Տէր-Սահեանցն լանձն է առնում հաւատարմատարներէրէ հետ, կամ մեղնից այս կամ ալն ոքի հետ, երեք ամիսը մի անգամ զնալ Լչխլերի դեղատունը և ստուգել թէ 25 տուն աղքատ գերդաստների Լչխլերին լատկացրած երկու հարկւր լուբլի գումարից ո՛րքանի դեղ է բաց թողւած և դեռ ո՛րքան գումար մնում է:

Չորեքտասաներորդ՝ և թէ լանձնախումբը հարկաւոր համարեց և հրաւիրեց բժիշկ Տէր-Սահեանցին և վերջնոյս ժամանակը ներեց՝ նա լանձն է առնում ժամանակ առ ժամանակ ժողովրդական դաստիարակութիւններ կարդալ սուղջապահութեան կամ բժշկականութեան այս ու ալն մասի վերաբերութեամբ: Այդ դաստիարակութիւններից ժողովւած գումարն, ի բաց առնելով նորանից աֆիշի և լուսաւորութեան ծախքերն, պիտի տրւի բժշկին իբրեւ վարձատրութիւն իւր դաստիարակութեան:

Հնգեքտասաներորդ՝ սոյն դաշնագրից հարիւր քսան և հինգ օրինակ պէտք է տպագրած և բաժանած ամեն մի գերդաստանի, որպէս զի խրաքանչիւր գերդաստուն իմանալ իւր պարտքն և իրաւունքն:

Վեչտասաներորդ՝ այս դաշնագիրը՝ գրւած պատշաճաւոր գրատաւոր թղթի վերալ՝ մինչև պալմանեալ մի տարի ժամանակի լրանալը՝ սուրբ և անքակտելի պիտի մնալ երկու կողմից:—Սոյն դաշնագրի մէկ օրինակը պահւում է հաւատարմատարներէրէ մօտ, իսկ միւս օրինակը բժիշկ Տէր-Սահեանցի մօտ:

Նախագահ լանձնախմբի՝ (այս ինչ):

Անդամներ՝ (չորս անդամների անուններ և ազգանուններ):

Բժիշկ Միքայէլ Տէր-Յովհաննիսեան Տէր-Սահեանց:

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՐՏԱՍԱՅՄԱՆԻՑ

Վ.ԱՇՈՒՆԿՏՕՆ, 5 հոկտեմբերի: (Բլէն'ի ճառը համա-ամերիկական կօնգրեսի բացման առիթով): «Մուրճ»-ի անցեալ № 11-ի Քաղաքական Տեսութեան մէջ մտնրամասնօրէն խօսուեց Վաշինգտօնում գումարած համա-ամերիկական կօնգրեսի քաղաքական նշանակութեան մասին: Բայց ահա և պետական-քարտուղար Բլէն'ի ճառը, որով նա բացեց կօնգրեսի նիստերը: Այդ ճառից մենք հաղորդում ենք, սակայն, միայն կարևոր կէտերը:

«Դուք գալիս էք պատեղ Միացեալ-Նահանգների նախագահի հրաւերով, որը, ազգային կօնգրեսի մի մէկի համաձայն, լիազօրութիւն էր տալիս մի միջազգային կօնգրես գումարելու: Ձեր ներկայութիւնը մի արտակարգ գէպը է և մեծ նշանակութիւն ունեցող ամերիկական դամաքների աղբիւրի համար: Դեռ ևս երբեք պատահած չէ, որ այսքան շատ ազգերի մի խորհուրդ կազմած լինի՝ աչքան մեծ և լայնածաւալ երկիրների շահերը պաշտպանելու և նոցա համար աչքան կարևոր և ոգևորիչ ապագայ պատրաստելու համար: Դուք ներկայացնում էք ազգեր, որոնց երկիրների սահմանները կաշուում են երկու ովկիանոսներին և որոնց հիւսիսային սահմանները սառուցեալ գօտիի մէջ են, 1000 մղոն աւելի հեռու, քան Բերլինի նեղուցը, և որոնց հարաւային սահմանները սրբեցեալ գօտիից անցնելով հասնում են մինչ Տօրնի հրանդանը: Այստեղ ներկայացուցիչներ ունեցող պետութիւնների երկիրները ունին 12 միլիօն քառակուսի մղոն տարածութիւն, որը երեք անգամ աւելի մեծ է քան Նւրոպան, մինչդեռ արդիւնաբերութիւնը աչն իրերի, որոնք մարդկային կեանքի համար անհրաժեշտ են և նոյնպէս արդ ու զարդի են ծառայում, աւելի ևս մեծ է: Այստեղ ներկայացուցած երկիրները ունին 120 միլիօն բնակիչ, իսկ եթէ ճոքա աչքան խիտ բնակեցրած լինէին, ինչպէս Նւրոպան է, 1000 միլիօնից աւելի բնակիչներ կ'ունենային:

«Այսպիսի խորհրդածութիւնները պէտք է հիւսիսային և հարաւային ամերիկացիներին բարձրացնեն, նոցա ապագայ մեծութիւնը և ուժք աչքի առջ բերեն, և աչ պատճառով ոգևորեն նրանց համապատասխան գործողութիւնների և չարտաս կաշնակցութիւնների համար:

«Այս կոնգրեսը ցույց է տալիս աշխարհին մի պատառուր և խաղաղ խորհուրդ 17 անկախ ամերիկական պետությունների բացարձակ հաւասարութեան հիման վերադ. մի խորհուրդ, ուր միանգամայն անկարելի է փորձ փորձել սոցյա տեղ ներկայացուցած որ և է պետութեան իրաւունքները սահմանափակել նորա շահերի հակառակ. մի խորհուրդ, որը ոչ մի դադանի դաշնակցութեան չի համբերում, ալ աղատօրէն իւր վճիռները լացտնում է աշխարհին. մի խորհուրդ, որը չի շնչում ոչ մի աշխարհակալական ոգի, ալ ձգտում է հանրա-ամերիկական համակրութիւնը պահպանել. մի խորհուրդ, որը չի կապում եսասիրական դաշնակցութիւններ աւելի հին ազգերի դէմ, որոնցից մենք սերւել ենք. մի խորհուրդ, որը չի ձգտելու, չի առաջարկելու, չի թող տալու իրան ոչ մի բան, որը ժամանակակից, իմաստուն և խաղաղական չէ:

«Մենք՝ ամերիկական երկու ցամաքների բնակիչներս, կալմում ենք նոր աշխարհը. նման դրութիւնները, նման հանգամանքները արտադրում են նման համակրութիւններ և նման պարտաւորութիւններ: Մենք՝ Ամերիկայի ազգերս, պէտք է ուրեմն փոխադարձաբար իրար օգնենք, աջակցու որ իւրաքանչիւրը նոցանից ընդարձակացրած միջազգային չարաբերութիւնից օգուտ և շահ ստանալ: Մենք պէտք է աւելի սերտ կապւած լինենք միմեանց հետ ոչ միայն ջրի ճանապարհներով (օվկիանոսներով), ալ և երկաթուղիներով, որոնք Պանամայի պարանոցի մօտ իրար պիտի հանդիպեն և որոնք ամբողջ Ամերիկայի թէ քաղաքական և թէ առևտրական մարաքաղաքները իրար հետ կապեն: Մի մոտեմական փոխադարձութիւն, օժանդակւած փոխադարձ հաւատով, կը պաշտպանէ ամերիկական պետութիւնները աջն չարիքներից և անտանելի ծանրութիւններից, որոնց տակ Նւրոպայի ազգերը հաւաչում են: Արդարութեան ոգին և ընդհանուր շահերը չեն թողնիլ, որ մեզանում կազմւի արհեստական հաւասարակշիւութեան մի սխտեմ, որը Նւրոպային տարել է դէպի պատերազմներ և զարհուրելի արիւնհեղութիւններ: Բոլոր ամերիկական ազգերի բարեկամական մի դաշնակցութիւն կը վերացնի նաև իրար սահմանները պաշտպանելու համար բերդեր շինելու և զօրքեր պահելու անհրաժեշտութիւնը: Մենք ալն համոզմունքն ունինք, որ երկու ամերիկական ցամաքներումն էլ մշտական զօրքերը միանգամայն աւելորդ են. բարեկամութիւնը և ոչ թէ զէնքի ուժը, արդարամտութեան ոգին և ոչ թէ զէնքերի բիրտ ուժը պէտք է ամերիկական ազգերին դեկամպարէին և իրար հետ կապին: Այդ մի մեծ վաստակ կը լինէր, եթէ մենք աչտեղ մի միջազգային բարեկամութեան դաշնակցութեան հիմքը դնել կարողանալինք. բաց վաստակը աւելի մեծ կը լինէր, եթէ ամերիկական պետութիւնների քաղաքական և առևտրական չարաբերութիւնները, թէ Հիւսիսում և թէ Հարաւում, աջակց կանոնաւորւած լինէին, որ իւրաքանչիւր պետութիւն կարողանար ընդարձակւած միջազգային չարաբերութիւնից և փոխադարձ դաշնակցութիւնից ամենամեծ օգուտը ստանալ»:

Վարպետ հոևաօրի ալս ճառը ընդունեց մեծ հաւանութեամբ: Գրանից քննող պատգամաւորները, Բլէն'ի ուղեկցութեամբ, ներկայացան Հանրապետութեան նախագահ Հերեոսն'ին, որը պատուեց նրանց բանկետներով, որոնցից քննող սկսեց ալն հինգ շարաթեալ ճանապարհորդութիւնը, որի մասին արդէն տեղեկութիւն է տրւած «Մուրճ»-ի անցեալ համարում:

ԼՕՆԴՈՆ, 10 նոյեմբերի: (Ըօրդ Սօլսքըրի'ի ճառը եւրոպական մեծ խնդիրների մասին): «Գիւղ-Հալլ»-ի մեծ դահլիճում երէկ կայացաւ մի մեծ խննդք, որը տւեց Լօնդօնի քաղաքապետը (Ըօրդ-մալօր) իւր նոր պաշտօնը մտնելու առթիւ: Հիւրերի մէջ, թեալ 850 հոգի, գտնւեցին մարկիզ օֆ Սօլսքըրի: Ըօրդ կանցլերը և կարինետի զրեթէ բոլոր միւս անդամները իրանց ամուսիններով, որպէս նաև քաղաքացիական, զինւորական և ծովային վարչութիւնների մեծերը և քաղաքացիները ընտրելագօշն մասը: Ստորական կենացներից քննող թագուհուն և թագաւորական տանը, զօրքին և նաւատարմին՝ նոր քաղաքապետ սիր Հենրի Իսահակ առաջարկեց, ամենաշողոքորթիւ խօսքերով, Նոյին Մեծութեանց մինիստրների կենացը: Յետ աշու պատասխան տալու համար վերկայաւ տեղից առաջին մինիստրը, անվերջանալի ծափահարութիւնների մէջ: Մարկիզ Սօլսքըրին ասաց.

«Իմ Ըօրդ-մալօր, ես լոյս ունիմ, թէ կարող եմ Ձեզ շնորհաւորել, որ Գութ սկսում էք Ձեր քաղաքապետութեան պաշտօնը ընդհանուր շնորհաւորութիւնների մէջ, երբ ժողովրդական բարօրութիւնը, որը ալսքան երկար ժամանակ մեզ թողել էր, սկսում է կրկին գէպի մեզ գալ, և երբ բազմա-նում են աճող արդիւնադործութեան և հարստութեան նշանները: Աւելի լաւ գները, աճող արտահանութիւնը, աւելի բանող դործարանները, աւելի մեծ եկամուտները երկրիս երկաթուղիներից, որոնք ամենաապահով փորձաքարն են կազմում մեր հարստութեան,—աղ ամենը մեզ թող են տալիս դատելու, որ երկար գիշերից քննող վերջապէս ալզը բացւում է և որ ալն բարօրութիւնը, որ մեր հայրերը ճանաչում էին, կրկին գէպի մեզ է վերադառնում: Ալզ լուսաւոր հեւանկարը, սակայն, անկասկած միջնացնում է մի ժամանակաւոր սոււր: Մեր բարօրութեան երկու մեծ գործիչների մէջ, ալն է՝ դրամագլխի (կապիտալի) և աշխատանքի մէջ մի կռիւ կալ, որը բոլոր հայրենասէրներիս պէտք է ցուցնէ: Քնալիցի, թէ ես ձգեմալի ալզ վեճի խնդիրների մասին մի վճիռ տալ, ալզ պահանջում է աւելի հարուստ տեղեկութիւններ, քան ինչ ես ունիմ: Բալց առանց վիճողներից մէկի կամ միւսի կողմը բռնելու, առանց պնդելու թէ նոքա իրաւունք ունին, որոնք պահանջում են և կամ նոքա անարդար են, որոնք մեր ժողովում են, թող ինձ թուատրւած լինի ասելու, որ ամենքը, որոնք ալզ ժողովում են, թող ինձ թուատրւած լինի ասելու, որ ամենքը, որոնք ալզ տեսակ կրիւնների մէջ են մտնում, սուր կարող գործիներով են խաղում: Նոքա խաղի մէջ են գնում ահալին մեծութեան շահեր: Բլ որ էլ լինի

անարդար կողմը, նա պէտք է իւր ուսերի վերայ բարձի մի սարսափելի պատասխանատուութիւն, որովհետեւ մենք ապրում ենք ալժամ սուր և աշխույժ մրցութեան ժամանակ—մրցութեան՝ մեր երկրի մեծ կենդրոնների մէջ և մրցութեան՝ միւս երկրների մեծ կենդրոնների հետ.—և բարօրութիւնը ու չափորութիւնը, որոնք միմիայն Ֆիզիքական ուժին չեն պարտական, այլ մի փոքր էլ աւանդութեան և սովորութեան, լրջօրէն վտանգի կ'ենթարկւեն, եթէ միայն խոչընդոտ դուրս մեր արդիւնագործութեան ապարատի աչն արթուն և մշտական գործունէութեան, որը մեր առևտրական գերակշռութիւնը պահպանել է յաջօմ:

(Լօրդ Սօլսբերիի խօսքերը վերաբերում են բանւորների և գործարանատէրերի մէջ ծագած մեծ տարաձայնութիւններին, որոնք պատճառում են գործադուլ կամ գործադադար: Այս տարւոյ գործադադարի մասին մեր տեղեկութիւնները թերի լինելով, առաջ ենք բերում բրիտանական առևտուրի միջնորդութեան անցիտ ումիս հրատարակած հետեւալ տեղեկութիւնները վերաբերեալ 1888 թվականին: Դոցա համեմատ աղթեւականին Անգլիայում եղած է 509 գործադադար, որոնց մասնակցողների թիւը եղած է 87.764 հոգի: Աղ 509-ից 249 դէպքերում բանւորները կատարեալ և միայն 4 դէպքերում մասամբ միայն չափորութիւն են աւելցած: «Բանւորական միութիւնները» (Trade-Union), բանւորների գործադադարը պաշտպանելու համար, աղթեւականին մոխած են 32.729 ֆունտ ստերլինգ և կամ մեր փողով՝ մօտ 327.290 սոկի լուրջի, առել է թէ՛ մինչ 5—600.000 թուղթ լուրջի: Ծանօթ. խմբագրութեան):

«Բայց մեր շնորհաւորութիւնները պատճառները միմիայն առևտրական բարօրութիւնը չէտ ձեռք բերելու հետ չեն կապւած: Մի քանի քաղաքական հանգամանքների համար մենք նմանապէս պատճառ ունինք մեղ շնորհաւորելու: Այն մեծ ցուալի տեղը և զժւարութիւնը, իրլանդի ուղի դրութիւնը, չամենայն դէպս, մի քանի տարիներէից գէս աւելի լաւացել է և, եթէ բարօրութիւնը մասամբ չաջող տարիներին պէտք է վերագրել, նորա պատճառների մի ոչ փոքր մասը պէտք է վերագրել աւելի արդար վարչութեան: Ինչ վերաբերում է իրլանդական խնդրին, ես կարող եմ չպտարարել, որ ոչ կատաւարութիւնը և ոչ էլ կատաւարութեան կողմնակիցները արամադրութեան նշուլ անգամ չեն ցոյց տալիս մինչ ալժամ հետեւած քաղաքականութիւնը որ և իցէ կերպով փոխել: Այս աւարութիւնը ալտօր, որպէս և սուաջ, ամեն բան անելու է, ինչ կազ իւր իշխանութեան մէջ, պահպանելու համար գաշնադրութիւնների սրբութիւնը և իւրաքանչիւրի ազատութիւնը՝ իւր կոչման հետեւելու և իւր իրաւունքները խաղաղ միջոցներով իրապրծելու: Բայց մենք զրանով չենք շատանում, մենք համարում ենք անգլիական ամեն մի կատաւարութեան համար մի պարտք, ամեն միջոցներով, որոնք կան կատաւարութեան ձեռքում, ծաղահեղը անել՝ իրլանդիկ բարօրութիւնը, նորա բոլոր մասերում, չաւաջանելու համար և

դադարել: Այս տարւայ ընթացքում եղիստական զօրքերը երկու անգամ կոչւեցին անապատի, այսինքն՝ կաղմակերպւած ֆանատիկոսութեան և դերորսութեան ղէմ կռւելու համար, որոնք ալն նահանգներին, որոնք մի ժամանակ Նգիպատին էին պատկանում, աչքան թշուառութիւն պատճառեցին: Նրկու անգամ եղիստական զօրքերը չէտ մզեցին չարձակմունքը, բայց ալդ կատարեցին նոքա բրիտանական զօրքերի օգնութեամբ: Մենք ալժամ էլ չենք կարող հաստատուել կերպով պնդել, թէ եղիստական զօրքերը կարողացան ալդ անել՝ ատանց բրիտանական զօրքերի օգնութեան: Վտանգը ալժամ էլ կալ, Մահդին կամ Խալիֆան դեռ ետ ալժամ էլ չատ ուժեղ է Միջին-Աֆրիկայի ահագին հարթութիւններին մէջ: Մենք ալդ, աւա՛ղ, չատ լաւ գիտենք ալն չաջողութեան պատճառով, որով նա անձէր էմին փաշային չէտ մզեց սորա լոճած տեղից, և մենք պէտք է հաստատու խմայած լինենք, որ նա ոչ մի տարիք բաց չի թողնելու, ալն աղէտալի չաղթութիւնները, որ նա արդէն Արեւմտում և Խարթումում ունեցաւ, Նգիպատի դողը անցկացնել: Անհրաժեշտ է ալս բաները չիչել, որովհետեւ կան մարդիկ, որոնք մեզ ասում են, իբր թէ ժամանակը եկած է, որ մենք թողնենք Նգիպատը: Մենք ձեռնարկեցինք Նգիպատը պաշտպանելու, մինչև որ նա ինքը կարողանալ ներքին թէ արտաքին թշնամիներից պաշտպանուի:

«Բայց ալդ ժամանակը դեռ ետ եկած չէ: Նա կարող է վաղ թէ ուշ հասնել: Միւս աէրութիւնները կարող են մեզ օգնել, հաւանութիւն տալով ալն միջոցներին, որոնք Նգիպատի դրութիւնը բարւոքում են և նորա բարօրութիւնը պիտի մեծացնեն, և կամ նոքա կարող են հեռացնել ալդ օրը, հակառակ կերպով վարւելով: Թէ ալդ օրը վաղ թէ ուշ պիտի դալ, ալդ մասին մեր քաղաքականութիւնը մնում է՝ նոյնը»:

Դրանից չէտոլ լօրդ օֆ Սօլսբերի խօսեց եւրոպական քաղաքականութեան մասին և չալոնեց թէ՝ «բարօմետրը հաստատուպէս բարձրանում է դէպի խաղաղութիւն»:

«Արձագանք»-ը, որ ամբողջ տարի շարունակ լուռ էր մնացել «Մուրճ»-ի նկատմամբ, բաւականաճախով միայն «Մուրճ»-ի բովանդակութիւնները չալանելով, շատ անգամ ի հարկէ չեղաթիւրւած կերպով, իւր 46-երորդ համարում վերջապէս բացում է իւր բերանը¹ և, «Բնթերցող» համեստ ատորագրութեամբ, մի գրութիւն է հաստարակում, որի մէջ քանի քանի տեղ դատափեսում է «Մուրճ»-ի լեզուն և, իբր օրինակ, առաջ է բերում մի նախադասութիւն, որը իբր թէ աչք «Բնթերցողը» դառն է «Մուրճ»-ի № 11-ում: Ահա՛ աչք նախադասութիւնը, որը «Արձագանք»-ը ուզում է մատնել հաստարակութեան ծաղրին.

«մեր մտաւոր զարգացման գործում գլխաւոր դերակատարները (актеры?), մտքեր լուսաւորողներն եղել են և են նա, որոնք լուսաւոր ազգերի կեանքին հմուտ են և են»:

Այս նախադասութեան մէջ փակադծի մէջ դրած ուսերէն խօսքը իւր հարցականով և ինչ որ նօսր տառերով է տպած — բոլորը «Արձագանք»-ինն է: «Արձագանք»-ը ուզում է զարմացնել ընթերցողին, թէ էդ ինչպէս կարելի է՝ հմուտ «լինել»-ուց գատ, դեռ էլի «լինել»:

Դէ՛հ, մենք պարտաւորւած ենք չալանելու, որ «Արձագանք»-ի խարդախութիւնը մեզ զարմացնում է, որովհետեւ ամենքը, որոնց ձեռքին կա «Մուրճ»-ը, կարող են համոզւել, որ № 11, երես 1861, տող 17—20՝ մենք ասել ենք ապսպէս.

«...մեր մտաւոր զարգացման գործում գլխաւոր դերակատարները, մտքեր լուսաւորողները եղել են և են նոքա, որոնք լուսաւոր ազգերի կեանքին հմուտ են եղած և են»:

Ինչո՞ւ «Արձագանք»-ը, մեր լեզուի մասին խօսելիս, թույլ է տալիս իրան նախադասութիւնը չեղաչրջել, միտքը խանդարող մի բառ դէն գցել: Նախադասութիւնը կարող է լաւ լինել, վատ լինել,— թողնենք աչք: Բայց զալ ու հասարակութեանը խաբէլ, թէ աչք ինչ գրողը ապսպէս է գրում,— դորա համար պէտք է մի առանձին տեսակի լանդզնութիւն: «Արձագանք»-ը ապացուց է տալիս, որ նա խօսքեր չեղաչրջելու ընդունակութիւն ունի: «Արձագանք»-ը ապացուց է տալիս, որ մի խմբագրութեան մէջ կարող են հաւաքւած լինել «գրականական մարդիկ», բայց որ «գրականա-

կան ճաշակ» և «շխտակութիւն», «անխարդախութիւն» կարող են տարբեր հասկացողութիւններ լինել:

Մի աղբյուրի վարմունք մենք նկատած ենք այս տարւոյ ընթացքում, «Մուրճ»-ի նկատմամբ, «Նոր-Վար»-ում, որտեղ նմանապէս մեր մի նախագատութիւնը ներկայացրած էր լեղաչրջւած կերպով, և այդ լեղաչրջածը տպւած էր նմանապէս նօսր տառերով: Քննադատը ստորագրել էր «Յ. Ն.», որը ինքը վարմանում էր իւր ոտեղծած նախագատութեան վերայ և հրաւիրում էր իւր ընթերցողներին մասնակից լինել իւր խնդութեանը:

Խմբագիր-Հրատարակիչ՝ ԱՒԵՏԻՔ ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅ

1890 „ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՈՐԵԱՅ՝ 1890

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒՆՍՏԱԴԻՏԱԿԱՆ

Դ. ՏԱՐԻ

«Հանդէս Ամսօրեայ» ամսագիրն կը բովանդակէ՝

1. Ուսումնական հաստուածներ, ազգային հին և նոր գրականութեան, լեզուի, պատմութեան և այլն հետազօտութիւններ. եւրպացի հեղինակաց հաջ ազգին վերայ գրած յօդուածոց և գրոց ծանօթութիւններ և քննադատութիւններ:

2. Արուեստագիտական յօդուածներ, արուեստական, առ-
ևտրական և անտեսական ծանօթութիւններ:

3. Բարոյական վէպեր:

4. Այլ և այլք, այն է՝ զիտական աշխարհի նորանոր գիւ-
տեր, տնտեսական և զիտական նորագոյն մանր տեղեկութիւններ,
և այլն:

5. Քաղաքական տեսութիւն, ամսոյ մը միջոցին քա-
ղաքականութեան առած զրից համառօտ տեսութիւն:

«Հանդիս»-ի դ. տարւոյ բաժանորդք տարւոյն վերջը կ'ընդու-
նին մէկ մէկ օրինակ նոր վէպ իբր յաւելուած:

Բաժանորդագրինն է 8 ֆրանք, = 4 րուբլի թղթգրմ. = 4 ֆլորին:

Հասցէն՝ Вѣ Вѣну (Австрія). Редакция „Андесъ“. Vien, VІІ.
Mechitharisteng. 4. և կամ՝ Rédaction de la Revue „Hantess“.
Vienne (Autriche) VІІ. Mechitharisteng. 4.

Թիֆլիսում կարելի է բաժանորդ գրուել ալ. Յովակիմ Զաթալ-
պաշեանի մօտ, ալ. Մութաֆեանի գրասենեակում:

Խմբագրութիւն «ՀԱՆԴԵՍԻ»

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ

„ՆՈՐ-ԴԱՐ“

ԱՄԵՆՈՐԵԱՅ ԹԵՐԹԸ

ԹԻՖԼԻՍԻՄ

ԱՌԱՋԻԿԱՅ 1890 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ

(ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ)

Կը հրատարակուի նոյն դէրքով և ծրագրով:

Խմբագրութիւնը կ'ստանայ և սեպհական հեռագիրներ:

Տարեկան գինն է 10 ռուբլի, վեց ամսուանը՝ 6 ռուբլի, հաստով՝ 5 կոպ.

Եւրոպայի, Թիւրքիայի, Ամերիկայի և այլ հեռաւոր երկիրների բաժանորդները վճարում են տարեկան 30 Ֆրանկ:

Բաժանորդ են գրւում իւրաքանչիւր ամսի 1-ից միայն:

Թիֆլիսում բաժանորդ են գրւում ՄԻՄԻԱՅՆ «Նոր-Դար»-ի խմբագրատանը:

Խմբագրատունը գտնւում է Բարձնակայա փողոցում, պոստ-հեռագրատան դէմ, տուն № 12:

Օտար քաղաքներից դիմում են խմբագրութեան Тифлисъ, въ Редакцію ежедневной газеты „НОРЪ-ДАРЪ“ կամ Tiflis (Caucase). Rédaction du journal «Nor-Dar».

Խմբագիր—հրատարակիչ՝ ՍՊԱՆԴԱՐ ՍՊԱՆԴԱՐԵԱՆ:

«ՄՈՒՐՃ»-Ի ԽՐԵԱԳՐԱՏԱՆ ՄԷՁ ՎԱՃԱՌՈՒՈՒՄ ԵՆ ՀԵՏԵԻՆԱԼ ԳՐՔԵՐԸ.

	բ.	դ.
«ՄՈՒՐՃ» ամսագիր, առաջին քառամեակ՝ № 1. 2. 3.		
4 — փառակազմ	6	—
«ՄՈՒՐՃ» » երկրորդ քառամեակ՝ № 5. 6. 7.		
8 — փառակազմ	6	—
«ՄՈՒՐՃ» » առաջին կիսամեակ՝ № 1. 2. 3.		
4. 5. 6 — փառակազմ	8	—
ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅ ԱԻ. — «Ազգաբնակչութիւնը և ազգաբնակչական շարժումները»	—	40
ՆՈՅՆ ՀԵՂԻՆԱԿ. — «Հողատիրութիւնը և հասարակութիւնը»	—	40
ԲՕԿ ԲԺԻՂԿ. — «Ֆիզիքական և մտաւոր զարգացման մասին»	—	30
ԱՐԱՏՄԱՆԻՍՏԻՍ Ա. — «Закавказская хлебная торговля»	—	75
» » — «Закавказские шелкометаллические заводы»	—	80
ՀԱՍՏԱՍՏՐԵԱՆՅ ՏԻԳՐԱՆ. — «Ժողովրդական հէքիաթներ», 4-րդ զիւրք	—	50
» » — «Ժողովրդական հէքիաթներ», 5-րդ զիւրք	—	50
ՊԻՕՇԵԱՆՅ ՊԵՐՃ. — «Յեջեր» — (վէպ)	1	—
ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ ԳՐԻԳՈՐ ԳԱՍՊԱՐԻ (ԴՂԱՐԵԴԻ)՝ Մանկատաճութիւն	—	50
ԱՏՐՊԵՏԵԱՆ ՍԱՐԳԻՍ. — «Խեղ-ԿԱՐԱՊԵՏ» — վէպ հայ-կաթօլիկներէ կեանքից	1	—
ԼԷՅ. — «ԿՈՐԱԾՆԵՐ» — (վէպ)	—	50
ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ ԳՐԻԳՈՐ, բժշկ. (ԴՂԱՐԵԴԻ)՝ «ՄԱՆՈՒԿՆԵՐԻ ՄԱՐՍՈՐԱՆԻԹԵԱՆ ԳՈՐԾԱՐԱՆ. ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻԻՆՆԵՐԸ» —	5	
Ճանապարհածախար խմբագրութեան վերայ է: Դրամի տեղ կարելի է ուղարկել պատրի մարկաներ:		

ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ԳՐԲԵՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ,

պահեստում վաճառում են հետևեալ գրքերը՝

Բ. Կ.

1. Թաւամաղ Մեղու, հեղ. Աւետարիուսի, թարգմ. օր. Ն. Տէր-Մարկոսեանի	— 40
2. Կարմիր լապտեր, Վուչէտիկի, թարգմ. օր. Տէր-Մարկոսեանի	— 30
3. Մանկական երգեր Գամառ-Քաթիպայի	— 15
Նոյնը կազմած	— 25
4. Թովմաս եղբօր տնակը, Բիզէր Ստօուի, թարգմ. օր. Տէր-Մարկոսեանի	— 45
Նոյնը կազմած	— 60
5. Մորէս և Նորա ջնջելու հնարները, աշխատ. Հ. Տէր-Բարսեղեանի	— 10
6. Նեղ և խոնաւ բնակարաններ, Հ. Տէր-Ասաքելեանի	— 10
7. Պատմութիւն Մոխէս Խորենացու	— 80
8. Մօրիս Բլօկ, Զեւնարկ զործնական Տնտեսութեան, փոխ. Ս. Պալասանեանի	— 50
9. Գառնուկ և Նուսատունիկ, Շմիտտի	— 25
10. Ռօբինզօնի պատմութիւնը, թարգմ. Գիւաք. Աղանեան	— 60
11. Գամառ-Քաթիպա, բանաստեղծութիւնք	— 50
Նոյնը փառակազմ	1 20
12. Վիլհելմ Հաուֆ, Ուխտաւորք, թարգմ. Ռ. Պատկանեանի	— 75
13. Սայաթ-Նօվայ, ազգային երգիչ	— 5
14. Ծննդեան պատմութիւն և մայիսեան տօնը Ֆինլանդիայում	— 10
15. Ագաթանգեղեայ պատմութիւն	1 —
16. Գիւղական Խալիֆա, Աղէքսանդր Արարատեանի	— 50
17. Վանայ Սազ, Ժողովածու Ներենցի	— 75
18. Փնջիկ, բանաստեղծ. Աղէքսանդր Արարատեանի	— 20
19. Նամուս, վէպ Նիրվանդադէի	1 —
20. Ստեփաննոսի Տարոնեցւոյ Ասողկան պատմ. օրինգերական	2 —

	Բ. Կ.
21. Ղևոնդ պատմագիր.	1 50
22. Թիֆլիսեցւոց մոսաւոր կեանքը, մասն ա. Գ. Տէր-Աղեք- սանդրեան	1 50
Նոյնը ընտիր թղթի վերայ	2 50
23. Արքայան պատմութիւն Հին-Ուխտի, աշակերտների և աշակերտուհիների համար: Հատ. I. Սահակ քահ. Սահակեանի	— 30
24. Գառազիրք Կրօնի: Ուղեցոյց ուսուցիչների համար: Ս. քահանայ Սահակեանի	1 75
25. Սոկրատէս, թարգմ. օր. Թեկղի Սաեփոյեանի	— 10

ՆՈՅՆ ՏԵՂ ՎԱՃԱՌԻՈՒՄ ԵՆ՝

1. Ուսումնարանի առողջապահական հարցեր, բժիշկ Ա. Բարայեանի	1 —
2. Կրքեր, բժիշկ Ա. Բարայեանի	— 30
3. Բռնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ, Կ. Նզեանց.	2 —
4. Թորոս Լեոնի, Մերենցի.	1 —
5. Թէոփորոս Ռշտունի, Մերենցի	1 —
6. Նրկունք Թ. Դարու, Մերենցի	1 —

Գրքերի ծանոթարհածախքը վարչութեան վերայ է: Բացի այդ՝

Մինչև 25 ր. առնողներին լինում է 50/0 զիջումն:

Մինչև 50 ր. » » 100/0 »

Իսկ 50 ր. աւելի առնողն. » 150/0 »

Հասցէն՝ Тифлисъ. Правленіе Общества изданія армянскихъ книгъ.

1890
VIII ՏԱՐԻ

Ա Ղ Բ Ի Ի Ր

1890
VIII ՏԱՐԻ

ՄԻԱՄՍԵԱՅ ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ՀԱՆԴԵՍ

Կը հրատարակէի Նոյն ուղղութեամբ և Նոյն աշխատակիցներ ժամանակցութեամբ, զիրքն աւելի մեծացրած, չքեղ թղթի վերադ և Նորագոյն տառերով:

ԱՌԱՋԻՆ ՊՐԷՄԻԱՆ Է ՄԻ ԳԵՂԵՑԻԿ ԳՐԱՎԻՒՐ

ՅԻՍՈՒՍ ԽԱՉԱԿԻՐ

Մինչև ղեկավարների 1-ր բաժանորդ գրեղը կը ստանալ պրէմիան աւելի չուա քան № 1-ը, իսկ աշխուհեաե բաժանորդ գրեղը վճարը մեզ հասած օրից մինչև մի ամիս: ՅԻՍՈՒՍ ԽԱՉԱԿԻՐ պրէմիան 3000 օրինակ արդէն ստացուել է Թիֆլիզում:

Բ. ՊՐԷՄԻԱՆ՝ 1) Յովսէփ Գեղեցիկի վաճառումը, 2) Յիսուս Սինա լեւան վրալ աղօթելիս, 3) Մովսէս մարգարէի տասը պատգամ ստանալը, վերին աստիճանի չքեղ պատկերները, 100 Ր. ԳՐԳԵՐ, 50 Ր. ԳՐԱՍԵՂԱՆԻ ԶԱՐԴ-ԻՐԵՂԷՆՆԵՐ վիճակ կը դցւին սեպտեմբեր ամսին բաժանորդների մէջ:

Գ. ՊՐԷՄԻԱՆ պատի-տախտակ օրացույց կ'ուղարկւի բաժանորդներին:

ԱՊԱՌԻԿ ՈՉ ԲԳԻՑ ԶԻ ԸՆԴՈՒՆԻՈՒՄ:

Հասցէն՝ Тифлисъ, Редакция «АГБЮРЪ», իսկ Արտասահմանից՝ Tiflis (Caucase). Rédaction de la Revue «AGBUR».

Խմբագիր-Հրատարակիչ ՏԻԳՐԱՆ ՆԱԶԱՐԵԱՆ

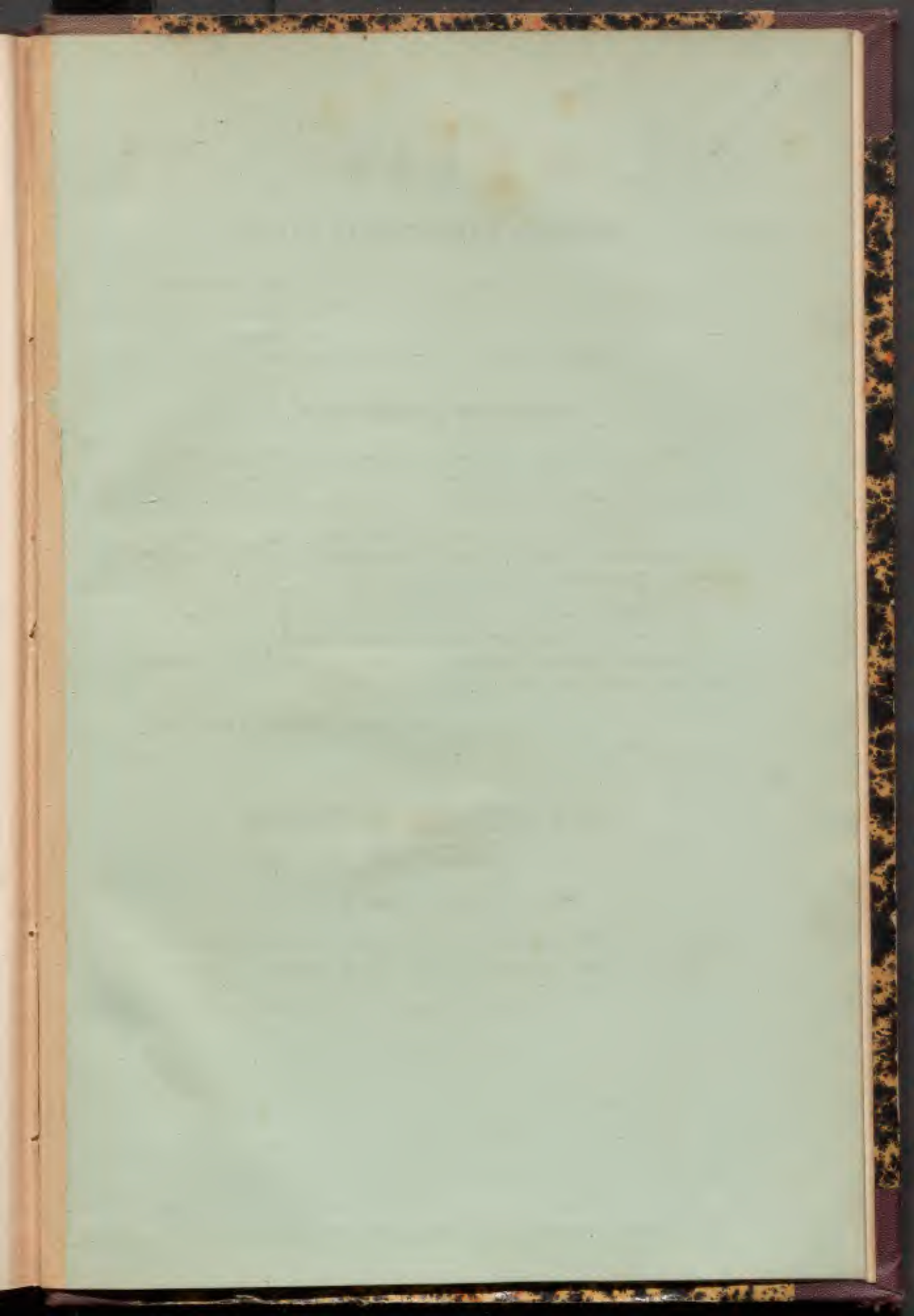
ՀԱՆԴԵՍ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ

(ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԻՐԳ)

Մահիւս, 1889 թ. Գինն է 2 Ր.

Հանդիսի III և IV գրքերի մասին կը լինի տառնձին ծանուցումն: Դիմել՝ Москва, Леонтьевский пер., меблир. комнаты „Дувръ“.

Խմբագիր-Հրատարակիչ՝ ՄԿՐՏԻՉ ԲԱՐԻՈՒԴԱՐԵԱՆՑ.

„Մ ՈՒՐ Ճ“

ԱՄՍԱԳՐԻ

1890 թ. ԲԱԺԱՆՈՐԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԲԱՅԻԱԾ Է:

Տարեկան բաժանորդագրինը	10 ռ.
Կէս տարւանը	6 ռ.
Երեք տնւանը	4 ռ.
Մի գրքովը	1 ռ. 50 կ.

Ընդունուած է բաժանորդագրութիւն նաեւ մաս-մաս:

Ուսուցիչները, վարժուհիները և բարձրագոյն դպրոցների ուսանողները վաշելում են զիջումներ, համեմատ առանձին տպած յայտարարութեան:

«Մուրճ»-ի ամէն մի համարը, որպէս առաջին «Հրաւեր»-ի մէջ առած էր, պիտի ունենար 8—10 տպագրական թերթ, կամ որ նոյնն է՝ 128 մինչ 160 երես: «Մուրճ»-ը այս տարի աւելց 200 երես աւելի, քան միջին թւով խոստացածը: Ամբողջ տարին «Մուրճ»-ը կազմելու էր 12 զիրք, երեք մեծ հատորներ, շուրջ 1800 երեսով, մինչդեռ. տարին վերջացաւ աւելի քան 2000 երեսով:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ՎՃԱՐՈՒՄ ԵՆ

Ամսական մի երեսի համար	10 ռ.
„ կէս երեսի համար	6 ռ.
„ քուռորդ երեսի համար	4 ռ.

Գրքերի յայտարարութիւնների համար կարելի է վճարել նաեւ յայտարարւած գրքերով՝ սոցա գների համաձայն:

Խմբագրութեան հասցէն՝ Тифлисъ. Въ Редацію журнала „МУРЧЪ“. Խմբագրութիւնը գտանւում է՝ Գանձական փողոց, նախկին տուն Յովհաննիսեանի, (Гановская улица, домъ бывш. Иоаннисеанн), բոլորովին մօտ Երևանեան հրապարակին:

Արտատահմանից՝ Tiflis, Rédaction de la Revue «MOURTCH».

